

Бўри ЗИЯМУҲАМЕДОВ

ПЕДАГОГИКА

Ўқув қўлланма

**“ТАМАДДУН” НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ – 2014**

УЎК: 37.013(575.1)(075)8
КБК 74я7
3-67

Масъул муҳаррир:

Н.Н. Азизхўжаева – Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан
арбоби, педагогика фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Тожиев М. – педагогика фанлари доктори, профессор,
Исмоилова З. К. – педагогика фанлари доктори, профессор,
Давронов З. – фалсафа фанлари доктори, профессор

Зиямухамедов, Бўри
3-67 Педагогика / Б. Зиямухамедов. – Тошкент : «TAMADDUN»
нашриёти, 2014. – 256 б.

УЎК: 37.013(575.1)(075)
КБК 74я7

Ўқув кўлланма биринчи чакирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йили IX сессиясида қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастур”и, Республика Президентининг 2011 йил 20 майдаги 1533, 2012 йил 28 майдаги ПҚ-1761-сонли қарорларини амалга ошириш мақсадида, замонамизнинг илғор илмий дунёкараши ва “Мажмулар назарияси”нинг тамойиллари, Шарқ мутафаккирларининг таълим ҳамда тарбияга оид фикрлари, жаҳонда мавжуд таълим назарияларининг таҳлили ва бой тажрибаларидан келиб чикиб яратилди. У нопедагогик Олий Ўқув юртлари ва педагогига йўналишидаги касб-хунар коллежлари “Педагогика” ҳамда педагог тайёрлайдиган барча олий ўқув юртлари учун “Умумий педагогиканинг назария ва амалиёти” ўқув фанларидан дарслик сифатида яратилган бўлишига қарамай, таълим соҳасининг барча бўғинларида фаолият кўрсатаётган амалиётчи ўқитувчи ва педагогларга ҳам, дарс ва ўқув машғулотларни замонга мос равишда амалга оширишлари учун дастуриламал вазифасини ўтайди.

МУНДАРИЖА

Кириш	4
1 бўлим. Педагогиканинг қисқача тарихи ва жамият таракқиётидаги ўрни	
1.1. Шарк мутафаккирларининг таълим ва тарбияга оид фикрлари.....	9
1.2. Ғарб ва Россия педагогларининг таълим-тарбия соҳасига қўшган ҳиссалари ҳамда шу замоннинг педагогика назариялари	24
1.3. Педагогиканинг жамият таракқиётидаги ўрни ва фаолияти йўналтирилган объект “Ҳазрати инсон” тўғрисида умумий маълумот ҳамда инсониятнинг фаолият турлари.....	33
2 бўлим. Педагогиканинг фалсафий асослари	
2.1. Фалсафий савод ҳамда замонамизнинг илғор илмий дунёқараши ва “Мажмулар назарияси”	39
2.2. Педагогикада қўлланиладиган фалсафа категориялари.....	64
2.3. Илмшуносликнинг энг умумий коидалари	81
3 бўлим. Педагогиканинг назарий асослари	
3.1. Педагогиканинг объекти, предмети, мақсад ва усуллари	89
3.2. Педагогика категориялари.....	98
3.3. Педагогика фанлари мажмуи	104
3.4. Педагогиканинг умумфалсафий методологик асоси	110
3.5. Педагогиканинг хусусий методологик асоси – Дидактика	150
4 бўлим. Педагогик амалнёт – методика	
4.1. Ўқув машғулот мажмуи.....	173
1) Замонавий дарс ва педагог фаолиятига зарур бўлган меъёрий хужжатлар.....	177
2) Ўқувчи ва талабалар бажаришлари шарт бўлган коидалар	180
3) Ўқитувчи-педагогнинг касбий компетентлик даражаси.....	182
4) Ўқув жараёнида иштирок этадиган техник воситалар	189
5) Ўқув машғулотида қўлланиладиган педагогик усуллар.....	190
4.2. Ўқитишнинг замонавий усули “Педагогик технология” – яратилиш тарихи ва унга юклатилган вазифалар	200
1) Педагогик технологиянинг Ўзбек модели ва унинг тамойиллари.....	208
2) Ўқув машғулотининг лойиҳасини тузиш алгоритми.....	210
3) Лойиҳа тузиш амалиёти.....	212
Хулоса.....	249
Фойдаланилган адабиётлар	253

Кириш

Республикамиз жаҳондаги тараққий этган мамлакатлар каторидан муносиб ўрнини эгаллаб, уни сақлаб туриши учун маънавий салоҳият билан иқтисодий қудратимизни XXI аср илмий-техника тараққиёти талабларига жавоб берадиган тарзда ривожлантириб боришимиз лозим. Бунинг учун халқимиз, айниқса, ёшларимиз дунёқарашини, касбий билим ва инсоний фазилатларини жаҳон андозалари даражасига кўтаришимиз талаб қилинади. Бундай мураккаб ижтимоий вазифани ҳал этишда барча илм-фан ва амалий фаолиятлар ичида, илмий асосга суянган миллий педагогикага етакчи ўрин ажратилган.

Миллий педагогика деганда, замоннинг илгор илмий дунёқарашидан келиб чиқиб, муайян давлатнинг асосий гоёси, Конституцияси, таълим-тарбия юзасидан қабул қилган қонунлари, ҳудуднинг истиқболли ривожланиш дастури, халқнинг миллий-маърифий мероси, ҳудуд педагогларнинг касбий менталитети, таълим-тарбия соҳасида эришилган жаҳоний ютуқлар асосида шаклланган ҳамда шу миллатнинг муайян тарихий ривожланиш босқичига жавоб берадиган таълим-тарбия назария ва усулларини ифода этувчи илм-фан мажмуи тушунилади.

Ўзбекистонда тарқиб топиб келаётган педагогика – кенг жамоатчилик томонидан қабул қилинган миллий гоё тамойилларига асосланганлиги ва 1997 йили қабул қилинган “Таълим тўғрисидаги қонун”, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ҳамда ҳудудимиз ўқитувчи ҳамда педагогларнинг менталитетига мослиги, нисбатан янги, юқори самарадорлиги билан дунёда мавжуд педагогик тизимлардан фарқланиши лозим.

Мустақил Ўзбекистонда биринчи бор 1992 йили қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонунда: “Ўзбекистон Республикаси таълим тўғрисидаги сиёсатини умуминсоний кадриятларни, халқнинг тарихий тажрибасини, маданият ва фан бобида кўп асрлик анъаналарини, жамиятнинг истиқболдаги ривожланишини ҳисобга олган ҳолда юргизади”,¹ дейилган.

Собиқ давлат тузуми даврида Ўзбекистоннинг ўқув юртларида, ўта мафқуралаштирилган ва асосан империя марказининг педагог-олимлари томонидан яратилиб, Ўзбекистонда таржима қилинадиган ўқув

---

¹“Халқ таълими” журнали, 1992 й., 10-12-сон, 1-бет.

дастур ҳамда дарсликлардан фойдаланиб келинган. Натижада фарзандларимиз ота-боболаримиздан мерос бўлган – халқ педагогикаси, миллий маънавият ва маданият хазинасидан маълум даражада бебаҳра бўлиб келди.

Мамалакатимизда 1997 йили иккинчи мартаба қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастур”и Республикамизда янги таълим тизимини бунёд этиб, келгусида бу соҳада амалга оширилиши лозим бўлган истиқболли вазифаларни белгилаб берди. Шулар сирасига, замона илм-фанининг шу кунда эришилган ютуқлари билан худудимиз ўқитувчи ва педагогларининг касбий компетентлик даражасидан келиб чиқиб, жаҳондаги илғор педагогик назарияларнинг ғояларидан унумли фойдаланган ҳолда, амалдаги педагогикага танқидий ёндашиб, уни қайта ишлаб, худудимизга мос билим бериш назария ва усулларини яратиш орқали шаклланиб келаётган миллий педагогикани маромига етказиш вазифаси киради.

Миллий дастурда қайд қилинганидек, ёшлар тарбиясига нафақат меҳнат фаолиятини таълим–тарбияга бағишлаган кишилар, балки барча ота-оналар ва жамиятнинг билимли ҳамда обрў-эътиборли аъзолари, олий маълумотли мутахассислар ўз ҳиссаларини кўшишлари керак. Раҳбар ходим ва малакали мутахассислар ўзларининг билимлари, касбий малакалари туфайли меҳнат жамоаларида катта эътиборга эгадирлар. Ушбу фикрдан келиб чиқиб, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 1996 йил 7 августдаги 189-сонли буйруғига биноан халқ хўжалигига мутахассислар тайёрлайдиган барча олий ўқув юртларида педагогика фани ўқитила бошланди.

Олий маълумотли мутахассислар тайёрлайдиган ўқув юртларида педагогика фанини ўқитиш жараёнида, уларни битирувчиларида қуйидаги билим ва кўникмаларни шакллантириш кўзда тутилади:

- ўз ихтисоси бўйича ўқув қўлланма ва дарсликлардаги билимларни ўзлаштириш пайтида ҳамда ижтимоий-иқтисодий, гуманитар фанлар бўйича бериладиган билимларни онгли эгаллашлари учун педагогика фанининг назарий ва амалий асосларини ўрганишлари, ўзларида бу билимларга кўникма, малака ҳосил қилишлари;

- жаҳон олимлари ва ўзбек алломаларининг педагогик мероси билан танишиб, худудимиздаги мутафаккирларнинг педагогикага қўшган ҳиссаларини англаб етгач, қалбида ватанпарварлик ҳиссини таркиб топтиришлари;

- индивид, жамият аъзоси, шахс, миллат фарзанди, мутахассис деган тушунчаларни улар абстракт ҳолда эмас, балки том маънода англаб, миллат фарзандининг ижтимоий моҳиятини такомил ҳисобланган

баркамол шахснинг 13 фазилат мажмуини ўзларида таркиб топишига киришишлари;

- дарс бериш ва ўқув машғулотини олиб бориш қобилиятини ўзида пайдо қилишлари учун, таълим назарияси қонун, қоида ҳамда тамоёйлари билан бирга ўқитишнинг замонавий усулларини эгаллаб, уларни педагогик амалиётда қўллаш кўникмасини ҳосил қилишлари;

- “Педагогик технология” деган тушунчанинг асл моҳиятига етиб, ҳар бир ўқув машғулотининг лойиҳасини туза олишлари ва бу лойиҳалардан педагогика амалиётида моҳирона фойдалана олишлари;

- ўз маънавияти устида тинмай ишлаш кўникмасини ҳосил қилишлари;

- ижтимоий ҳодисаларни бошқариш назарияси ва амалиётини эгаллашлари шарт.

Мазкур ўқув қўлланма мухтарам Президентимизнинг таълим-тарбияга оид кўрсатмалари, “Таълим тўғрисида”ги қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” талаблари ва муаллифнинг илмий асосланган концептуал фикрларидан келиб чиқиб яратилган.

Маълумки, яқин ўтмишимизда барча ўқув муассасаларида фойдаланиб келинган педагогика фани, хомхаёл ғояга асосланган мафкурага хизмат қилган бўлиб, бу мафкурага суянган давлат тузуми нураб кетди. Қизил империя таркибидаги Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгач, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида олиб борилган ислохотлар қатори педагогикани ҳам қайта қуриш ва уни миллийлаштириш зарурияти келиб чиқди.

Бу вазифани амалга ошириш учун, биринчи навбатда, педагогиканинг фалсафий асосини макон ва замонга мос равишда қайтадан кўриб чиқишимизга тўғри келди. Яқин ўтмишимиздаги давлат тузумининг фалсафаси ўта модиюнчилик ғоясига асосланган бўлиб, унинг асосий мақсади ривожланган капиталистик мамлакатларнинг иқтисодий салоҳиятига етиб олиш ва улардан ўзиб кетиш бўлган. Шу даврда педагогиканинг назария ва амалиёти ҳам бу ғояга бўйсундирилиб, унга хизмат қилган. Бундай, “бўл-бўл” шароитда, мамлакатда яшаб келаётган аҳоли эҳтиёжи ва манфаатлари эътиборга ҳам олинмаган. Бугунги кунда, келажаги буюк давлат пойдеворини яратаётган эканмиз, биринчи навбатда, давлатимиз ҳудудида истиқомат қилиб келаётган халқларнинг орзу-истакларини эътиборга олишимиз ва ҳар бир фаолиятимизни амалга оширишда жамият аъзоларининг манфаатларидан келиб чиқишимиз шарт.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йили 20 майда “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳ-

камлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1533-сонли ҳамда 2012 йили 28 майда “Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1761-сонли қарорларини қабул қилиниши миллий педагогика назария ва усулларини ривожлантириш, уни амалиётга кенг татбиқ қилиш жараёнини жадалаштиришни тақозо этади.

Ер юзидаги барча халқларнинг, шу жумладан ўзбек халқини ҳам, азал-азалдан интилиб келаётган мақсади – бахтли ҳаёт кечиришдир. Юртда тинчлик ва фаровонлик ҳукм суриб, аҳолининг аксарият қисми соғлом, баркамол бўлишлиги, халқнинг бахтга эришишининг асосий омилдир. Аҳолининг соғлом ва баркамол бўлишлигида етакчи ролни, расмий равишда ташкил этилган, узлуксиз таълим-тарбия тизими ўйнайди. Таълим-тарбияни тўғри амалга ошириш учун мавжуд педагогика назарияси билан билим бериш усулларини замон ва ҳудудимизга мослаштириш зарур бўлди.

Педагогиканинг назария ва дарс бериш усулларини замон ҳамда маконга мослаштириб қайта ишлаб чиқишимиз учун, уларни шу даврнинг илғор дунёкараши бўлган “Нисбийлик назарияси” ва “Квант механикаси”дан келиб чиқувчи “Синергетика” ва объектив борлиққа “Мажму ёндашув тамойили”дан кенг фойдаланишимизга тўғри келди.

Шу билан биргаликда ҳар қандай педагогик фаолиятни йўналтирилган объекти бўлган “Ҳазрати инсон” тўғрисида етарлича маълумотни билиб олишимиз лозим эканлиги ҳам, тадқиқотларимиз давомида аён бўлди. Яқин ўтмишимизда олиб борилган таълим-тарбия ҳаётда мавжуд бўлмаган, ўртача кишига йўналтирилган бўлиб, ҳамма инсонлар бир хил қобилиятга, бир хил эҳтиёжга, бир хил фикр юритишга эга деган асоссиз баробарлаштириш ғоясига бўйсундирилган. Таълим-тарбиядаги бундай номутаносибликларни бартараф қилишга қўлингиздаги ушбу ўқув қўлланма, маълум даражада хизмат қилади деган фикрдамиз.

Ўқув қўлланмани ўқий бошлаганда, талаба ва касбдошлар руҳиятида бироз ўзига ишончсизлик кайфияти пайдо бўлиши мумкин. Чунки қўлланма янги дунёкараш ва объектив борлиққа замонавий ёндашув тамойилидан келиб чиқиб ёзилган. Шу кунда “Синергетик” дунёкараш ва “Мажмулар назарияси” кенг аҳоли онгига, шу жумладан ўқитувчи ва педагоглар тафаккурига ҳали тўлиқ сингиб улгурмаганлигини тадқиқотларимиз кўрсатиб берди. Шунда, улар **“бу мен англай олмайдиган нарса экан”** деган фикрга бормай, тафаккур ва тасав-

---

вурини ишга солиб, сабр-тоқат ва матонат билан, қўлланмани қайта ва қайта ўқиш орқали, унинг асл моҳиятига кириб боришга ҳаракат қилсинлар. Шундагина улар, ўз фаолиятларини замон талабига мос равишда ташкил этган ва ўқув машғулоти давомида учрайдиган барча қийинчилик ҳамда асаб бузилишлардан ҳимояланган бўладилар.

Таъкидлаш лозимки, инсон фаолияти, шу жумладан педагогик фаолият ҳам, олдига қўйилган асосий мақсадлари жиҳатидан уч турга ажралади: **илмий, маърифий ва амалий фаолият** (*бу фаолиятлар тўғрисида батафсилроқ сўз қўлланманинг 2 бўлимида юритилади*). Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ўқув қўлланмадан фойдаланганда, илмий фаолият билан шуғулланаётган кишилар ёки шу иш билан шуғулланишни ўзига мақсад қилганлар, албатта, унинг 2 бўлимини чуқур ўрганиб чиқишлари шарт. Педагогика назария ва усулларини ўрганиш ҳамда педагогиканинг амалий фаолияти билан шуғулланиш мақсади билан чекланадиганлар, ўқув қўлланманинг 1, 3 ва 4 бўлимларидаги билимларни эгаллаб олишларининг ўзи кифоя қилади. Бу деганимиз, улар 2 бўлимни ўқимасинлар деганимиз эмас, бу бўлимни ҳам қурблари етганича ўқиб чиқсалар фойдадан холи бўлмайди.

1 БЎЛИМ

ПЕДАГОГИКАНИНГ ҚИСҚАЧА ТАРИХИ ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

1.1. Шарқ мутафаккирларининг таълим-тарбияга оид фикрлари

Қадимги Марказий Осиё ҳудудида таълим-тарбия. Энг қадимги замонларда билим ва тарбия беришдан кутулган мақсад ҳамда таълимнинг усуллари бизгача етиб келган археологик қазилмалар, ёзма манбалардан билишимиз мумкин. Туркий ва форсийзабон халқларнинг ҳаёт кечириш тарзи, борлиққа амалий муносабатда бўлиш намунаси ифодаланган маданий-маънавий ёдгорликлари қадимги юнон тарихчиси Геродотнинг “Тарих”, Страбоннинг “География” асарлари, Маҳмуд Кошгарийнинг “Девону луготит турк”, “Урхун Енисей битиклари” ва бошқа адабий, тарихий манбалар орқали бизга етиб келган.

Маълумки, ибтидоий жамиятда кишилар ўзларининг таълим-тарбияга оид эҳтиёжларини, меҳнат фаолиятлари жараёнида қондирганлар. Ўша даврда узлуксиз таълим-тарбия жараёни бир босқичдан иборат бўлиб, онладан бошланиб шуни ўзида тугар эди.

Ишлаб чиқариш кучлари табиий равишда тараккий эрта бориб одамлар йирик жамоаларга бирлаша бошлаши билан, уларда ерни ўлчаш, вақтни белгилаш, кун санаш, сув тошқинларини олдини олиш, кишиларни даволаш, жамиятни бошқариш ва ҳоказо билимларга эҳтиёж орта борди. Жамиятда меҳнатни тақсимлаш жараёни чуқурлашиб, тўпланган билимларни кейинги авлодларга қолдириш ва уни ёш авлодга ўргатувчи кишиларга эҳтиёж пайдо бўла бошлади. Натижада ёзув ва уни болаларга ўргатувчи муаллимлар юзага келди.

Бундан уч минг йиллар илгари Зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да таълим-тарбия масалаларига катта аҳамият берилгани ҳолда, унинг ибодатхоналари қошида мактаблар ташкил этилиб, қоҳинлар томонидан болаларнинг таълим-тарбия тизими ишлаб чиқилган. Бу таълим-тарбия тизими қуйидаги тартибда амалга оширилган: диний ва ахлоқий тарбия, жисмоний тарбия, ўқиш-ёзишга ўргатиш. Шу билан биргаликда ёшларга отда юриш, камондан ўқ узиш санъатидан ҳам сабоқ берилган.

“Авесто”нинг муаллифи Зардушт учун энг улуг инсон ерга ишлов бериб мўл ҳосил оладиган, обод, серсув яйлов ва боғлари бор хунарамандлар, деҳқонлардир. Зардушт нисбатан дунёвий (хаёлий эмас), инсоний ва маърифий гояларни ўзида мужассам этган **якка**

Тангрини англаб етган. Янги эътиқод замирида яхши хулқ, яхши хатти-ҳаракат ва яхши амал билан боғлиқ ижодий меҳнат гоялари ётардиким, бу башариятнинг барча замонлардаги энг олий ниятидир.

“Авесто”нинг ақидалари кишиларни фаолликка, яратувчиликка, “нокомил дунё”ни такомиллаштириш учун интилишга ундайди. Зардушт, инсоннинг яшашдан мақсади метиндек эътиқодли бўлиб, юртни обод, элни фаровон, турли қавмларни бир-бири билан иноқ бўлиб яшашини таъминлашдан иборат деб билган.

“Авесто”даги таълим-тарбиянинг ҳаётий моҳияти, муаллим – устозларнинг жамият маънавий қиёфасини белгилашдаги, инсон камолотидаги ўрни хусусидаги фикрлари алоҳида эътиборга сазовордир. Зардуштнинг илк фаолиятиданоқ инсонларни тили рост, қалби покиза, ҳалол меҳнат, яхши касб-корга эга бўлишликка даъвати кўриниб турган.

“Жаҳон комил эмас, балки комиллик томон интилишдадир” деб уқтиради Зардушт. Инсон оламни комилликка етказмоқ учун чин қалбдан, фидойлик билан меҳнат қилмоғи лозимлигини қайта-қайта таъкидлайди. Унингча инсон ҳар жиҳатдан билимли бўлмоғи, оламни тўғрилиқ билан танимоғи, идрок этмоғи даркор. У яхшини ёмондан, гўзални хунукдан, сарани носарадан, покликни нопокликдан, донони нодондан ажрата билмоғи лозим дейди.

Демак, Зардушт покиза ахлоқли, амалда собитқадам, ҳаётда фаол, курашчан ижодий меҳнат соҳибини шарафлайди, у тафаккур неъматига ишонади, билим ва ахлоқни инсон ҳаётидаги маёқ, деб билади.

“Авесто” 3 минг йиллар нари даврда жамланганини ҳисобга олсак, ёшларнинг таълим-тарбия муаммоси бизда анча қадим тарихга эга эканлигини англаймиз. Улуг алломаларимиз, шайхларимиз ва мутафаккир олимларимиз бу борада ажойиб фикрларни билдирганлар. Умуман инсоннинг ахлоқий тарбияси аждодларимизнинг доимий диққат марказида турган.

IX–XV асрларда Марказий Осиёдаги маънавий кўтаринкилик. VIII аср ўрталарига келиб араблар Моварауннаҳрни забт этишга эришдилар. Араб халифалигида юз берган ижтимоий ўзгаришлар, ягона ислом динини таркиб топиши маънавий-маданий ҳаётга таъсир этди ва унда катта кўтаринкилик руҳини пайдо қилди. Ислом ақидалари, унинг ахлоқий, ҳуқуқий тамойилларининг асосий манбаи Куръони Каримдир. Бу муқаддас китоб, бошқа муқаддас китоблар каби, кишиларни тенгликка, биродарликка, тинч-тотув яшашга, эзгуликка ундайди. Ислом бошқа динлар сингари, одамларни яхшиликка даъват этади, ёмонликдан қайтаради. Инсонпарварликни тарғиб этиб, разолатгни

коралайди, одоб-ахлоқ, руҳий-маънавий поклик ва камолотга, меҳнат қилишга ҳамда ер юзини обод, гўзал қилишга ундайди.

Қуръони Каримда имоннинг ўзига хос мезони саналган саховат, меҳмоннавозлик, жасорат, сабр-тоқат, тўғрилиқ, вафодорлик ва содиқликка катта эътибор берилган. Унда кишилар орасидаги ўзаро муносабатларни яхшилаш тўғрисида кўпгина кўрсатмалар бор. Бу олий даражадаги инсоний хислатлар бўлиб, пок қалбли кишиларгина бунга эриша олади, дейилган. Бу хислат жамиятга тинчлик ва осойишталик келтиради. Шунинг учун ҳам кишиларнинг ўзаро дўстона алоқаларини мустаҳкамлаш мусулмончилик талабларидан саналади.

Мусулмонларнинг иккинчи муқаддас китоби – Ҳадисларда *Муҳаммад (сав) пайғамбаримизнинг айтган сўзлари ва бажарган амалларининг тўплами*) инсоннинг маънавий камолот мезони, унинг тафаккур доираси, дунёқарашининг кенглиги, билимларнинг қай даражада эгалланганлиги кўрсатилган. Жамият ва ўзига фойда келтирувчи шахс бўлиб етишишда муҳим омил – **билим** эгаллаш деб қайд қилинган. **Толиби илм қилиш фарздор**. Толиби илмга ҳар бир нарса истифгор айтади, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам. **Билимсизлик кишиларни нодонликка олиб келади. Билимсиз жамиятда жаҳолат, разолат ҳукмронлик қилади**, дейилган Ҳадиси шарифда.

Ҳадисларда билимни такрорлаб бориш, уни фақат иштиёқманд кишиларгагина бериш жоизлиги қайд қилинган. Шунингдек, ҳадисларда билим кишининг фаҳм-фаросатини ўткир, зехнини зукко, хотирасини кучли қилиши таъкидланади ва **“илму ҳунарни Чин (Хитой)да бўлса ҳам бориб ўрганинглар”²**, деб даъват этилади. Шунга кўра, **“Олим бўл ёки билим ўрганувчи бўл ёки тингловчи бўл, ё бўлмаса билим ва илм аҳлига муҳаббатли бўл, бешинчиси бўлма, ҳалок бўласан”³**, дейилган.

Ҳадис ёзувчилар сони кўп бўлишига қарамай ҳадисчилар ичида энг кучлиси Имом ал-Бухорий ҳазратлари эдилар. **Имом ал-Бухорий** милоднинг 809 йили 13 майда Бухорода дунёга келган.

Китоб ҳазинамизда у зотнинг 20 дан ортиқ катта ва кичик китоблари мавжуд. Булар орасида **“Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”** алоҳида ўрин тутади. **Бу шох асарда ахлоқ ва одобга оид ҳадислар маҳсус бир бобда мужассамланган ҳамда аҳамияти жиҳатидан Қуръони Каримдан кейинги иккинчи диний манба деб эълон этилган. “Ал-адаб ал-муфрад”**(Адаб дурдоналари) китобида ҳам ахлоқий кадриятлар ўз ифодасини топган.

²Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Т., “Камалак”, 1991, 51–60-бетлар.

³Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Т., “Камалак”, 1991, 61-бет.

Имом ал-Бухорий ўз асарларида ахлоқ-одоб ҳақида фикр юритар эканлар, одамларни ота-она хурматиани жойига қўйиш, уларни эъзозлаб, дилларига ҳеч бир озор бермаслик, фарзандлар ўз ота-она олдидаги бурчларини мукамал адо этишлари зарурлиги каби масалаларга алоҳида эътибор берганлар.

Имом ал-Бухорийнинг инсоний сифатлар ҳақидаги қарашларида жаҳолат кишига ўлим келтирувчи фожеа деб қораланади. У одамларни тўғри сўзли бўлишга, ваъдага вафо қилишга даъват этиб, мунофиқ кишининг учта белгиси бўлишлигини кўрсатади, улар: **ёлгон гапириш, ваъдага вафо қилмаслик ва омонатга хиёнат қилиш**. У одамларни, айниқса, мўмин-мусулмон кишини ҳақорат қилишни гуноҳ, у билан уришишни кофирлик деб билади. У инсоннинг куч-қудрати жисмонан паҳлавонликда эмас, балки жаҳл чиққанда ўзини тия олишда, деб ҳисоблайди. Улуғ мутафаккир оилавий муҳитни барқарор, тинч, оила аъзоларининг соғ-саломат, тўқ бўлишини истади. У ўз асарларида кичикларга шафқатли, катталарга хурматда бўлиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Умуман, улуг юртдошимиз Имом ал-Бухорийнинг “Ал-адаб ал-муфрад” асарини умуминсоний ахлоқий кадриятлар дурдонаси десак ҳеч муболага қилмаган бўламыз.

Аллома ат-Термизий (мил. 824 йил) Термиз шаҳрида дунёга келган. Бошқа ҳадисчи олимлар каби ат-Термизий ҳам ёшлик чоғидан ҳадис мутолаасига киришиб, тезда ҳадисларни тўплаш бошлаган ва бу ишда у шуҳрат қозонган.

Имом ат-Термизийнинг “Сунан” китобида келтирилган ҳадисларда унинг киши ижтимоий сифатларига оид фикрлари кўп учрайди. Чунончи: **“Хайрли ва яхши ишлар қилишга даъват этишинг ва зулмдан қайтаришинг – сенинг садақанг”**, **“Адашган кишиларга тўғри йўл кўрсатишинг ҳам – садақа”**, **“Ҳатто камбағалларга хушмуомалада бўлишинг ҳам – сенинг садақанг”**, **“Ерда ҳалақит бериб ётган бирор тош, тиканак ёки суякни бир чеккага олиб қўйишинг – садақа”**, **“Ўз пақирингдан бошқаларнинг идишига сув солиб беришинг ҳам садақанг ҳисобланади”**.

Соғлом танда соғ фикр бўлади, деган халқ мақолига амал қилиб, аллома ёшлиқдан оқ соғлиқни сақлашга, вақтни бекор ўтказмасликка даъват этади: **“Икки нарса борким, кўпчилик уларнинг кадрига етмайди: бири соғлиқ, иккинчиси бўш вақт”**.

Имом ат-Термизий тўплаган ҳадислар орасида инсон камолотига бағишланган ҳадислар етакчи ўрин тутди. Чунончи: **“Чинакам сабр-тоқатли деб мусулмон кишининг мусибат юз берганда чидамлилигига айтилади”**, **“Марҳумларнинг фақат яхши сифат ва**

қилмишларини сўзланглар. Ўлган киши ҳақида ёмон сўзлар ай-тилмасин”, “Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хуш-муомала кишига айтилади”.

Термизий тўплаган ҳадисларнинг ичида одамларнинг ахил бўлишига, жамоага фойда келтиришга, дўстлик ва биродарликка даъват этувчи ҳадислар кўплаб учрайди. “Барча мусулмонлар ўзаро биродардурлар. Улар ҳеч қачон бир-бирларига ёмонликни раво кўрмасликлари керак. Кимда-ким ўзининг мусулмон биродарига ёрдам қилса, охиратда Аллоҳ унга ёрдам қилади. Кимда-ким ўз биродари ҳожатини енгиллатса, Аллоҳ ҳам унинг охиратини енгил қилади” деган эканлар Муҳаммад (сав) пайғамбаримиз.

Имом ат-Термизий доимо илм-фанни тарғиб қилар ва айни вақтда мулојимлик ва ҳалимликни ҳаммага раво кўрар эди.

Ўрта Осиёга Ислом кириб келиши билан унинг акидалари ва ҳаёт тарзини ерли аҳоли, даставвал қабул қилмаган бўлса-да, кейин маъқул кўриб, исломни нафақат қабул қилдилар, уни ривожлантириб, бойитдилар ҳам. Натижада танага янги қон қуюлгани каби ҳудудимизда ижобий ўзгаришлар содир бўлиб, ижтимоий ҳаётда жонланиш вужудга келди ва илм-фан ривож топди.

Бу даврда илм-фан уч йўналишда тараккий этган.

Биринчи йўналиш – математика-тиббиёт йўналиши бўлиб, буларга математика, астрономия, кимё, геодезия, минералогия, тиббиёт, фармакология ва бошқа шуларга ўхшаш фанлар киритилган.

Иккинчи йўналиш – ижтимоий-фалсафий йўналиш бўлиб, бунда фалсафа, тарих, мантиқ, фикх, руҳшунослик, нотиклик ва бошқа ижтимоий фанлар киритилган.

Учинчи йўналиш – таълим-тарбия йўналиши бўлиб, бу соҳада қомусий олимлар ўз қарашларини ижтимоий-фалсафий ва илмий асарлари таркибида ёки махсус тарбиявий асарларида баён этганлар. Ўша даврда инсон муаммоси илм соҳасидаги асосий масала бўлган. Шунинг учун ҳам барча мутафаккир олимлар ижодида таълим-тарбияга катта эътибор берилган. Яратилган асарларда шарққа хос бўлган инсоннинг ижтимоий сифатларини, унинг рухий камолотини улуглаш етакчи ўрин тутган.

Таълимий рисолалар пайдо бўлиб, ахлоқнинг ҳам назарий, ҳам амалий масалалари таҳлил этилди. “Фозил одамлар шаҳри”, “Бахтсаодатга эришув ҳақида”, “Ахлоқ ҳақида рисола”, “Ишқ рисоласи”, “Қутадғу билик”, “Ахлоқий Носорий”, “Ахлоқий Жалолий”, “Гулистон”, “Бўстон”, “Махбуб ул-қулуб” каби Форобий, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Тусий, Давоний, Кошифий, Кайкавус,

Саъдий, Жомий, Алишер Навоийларнинг таълимий асарлари инсон шахсини маънавий шакллантириш муаммосини ҳал этишда соф педагогик асарлар сифатида муҳим аҳамиятга эга.

Мазкур таълимий асарларда инсон шахсини маънавий камолга етишувини юксак хулқ-одоб, илм-фанни эгаллаш асосидагина амалга ошириш мумкин, деган ғоя илгари сурилган. Ҳақиқий билимга асосланган таълимий усул шаклланди, натижада таълим-тарбия олимлар диққат марказида бўлди. Хоразмий, Фаргоний, Форобий, Беруний ва Ибн Синолар бу усулларни асослаб беришган буюк мутафаккирлар эди.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий билим олишда талабанинг шахсий кузатишларига ҳамда олган билимларидан амалда фойдаланишга катта эътибор берган. Хоразмий билишни сезгидан мантикий тасаввур орқали фарқ қилиш ҳақида фикр билдиради. Унинг фикрича, “сезги” орқали билиш қисман билиш бўлса, “мантикий” билиш ҳақиқий билишнинг муҳим томонини намоён этади деб, билиш назариясига салмоқли ҳисса қўшаган. У биринчилардан бўлиб, кузатиш-синов усулига асос солди. Самовий жисмларни ҳаракатини акс эттирувчи жадвал асосида математик масалаларни алгоритм усулида ечишни ишлаб чиқди.

Аҳмад Фаргоний жаҳон фани ва маданиятига улкан ҳисса қўшган қомусий аллома олимлардан бири. У Бағдоддаги “Байтул ҳикма”да мударрислик қилиб, табиий соҳада риёзиёт, фалакиёт, география, ҳикма ва бошқа катор фанларга оид илмий кашфиётлар қилган.

Абу Наср ал-Форобий таълим-тарбияга бағишлаган асарларида инсон такомилида таълим-тарбиянинг муҳимлиги, унда нималарга эътибор бериш зарурлиги ҳақида фикр юритади. “Фозил одамлар шахри”, “Бахт-саодатга эришув тўғрисида”, “Ақл маънолари тўғрисида”, “Ихсо ал-улум”, “Илмларнинг келиб чиқиши” каби маорифий асарларида олимнинг ижтимоий-тарбиявий қарашлари ўз ифодасини топган.

Форобий ўз асарларида таълимни тарбия билан узвий бирликда олиб бориш ҳақида гапирган бўлса ҳам, аммо инсонни камолга етказишда ҳар бирининг ўз ўрни ва хусусияти бор эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Форобий баркамолликнинг асосий мезони, жамият талабларига жавоб бера оладиган ва шу жамият учун хизмат қиладиган етук инсоннинг асосий сифатларини тузиб чиққан.

Унинг фикрича, ер юзида фақат инсонгина билиш қобилиятига эга. Ҳақиқатни билиш эса, инсоннинг табиий ривожланиш ҳолатидан биридир. Инсон зотига икки хусусият мансуб: табиатдан берилган хусуси-

ятлар; ўз хоҳиш ва ихтиёри билан таълим-тарбия орқали орттирилган хусусиятлар. **Маърифат** (педагогик жараён, *бизнинг изоҳ*) – **тарбияланувчининг хоҳиш ва иродасини керакли йўналишда бошқариш санъатидир**, дейди Форобий.

Унга кўра, инсоннинг энг юксак хусусияти унинг бахтга эришганлигидадир. Бахтни эса, дейди аллома, фақат фойдали билимларни ўзида жамлаш орқали кўлга киритиш мумкин. **Чунки инсон дил роҳатининг энг юқори чўққиси – билим олиш жараёнидир.**

Ал-Форобий барча кишиларнинг юқори бахт эгаси бўлишини ис-таб, уларга тинмай билимлар эгаллашни тавсия қилади. Чунки, кўп билимга эга бўлган кишигина ўз мақсадини тўғри танлай олади, дейди аллома. Яна у назарий билимлар билан бир қаторда, киши ахлоқ ва одобга ўрганиб боришлигини таъкидлайди. Фаробий фиркича, ҳақиқат ва яхшилик бир-бирига уйғундирлар. **Билим олиш орқали киши ҳақиқатни англаса, ахлоқ-одобли киши яхшиликни билади ва уни қила олади, дейди.**

Инсоннинг деярли ҳамма ижтимоий сифатлари, дейди у, ташқи ижтимоий муҳит таъсирида шаклланади ва ривожланади. Шунинг учун кишининг инсоний сифатларини шакллантиришда мақсадга йўналтирилган таълим-тарбия ҳамда тарбияланувчининг эркин танлови етакчи ўрин эгаллайди.

Қомусий олим **Абу Райҳон Муҳаммад ибн ал-Беруний** X асрнинг иккинчи ярми ва XI асрнинг бошларида – ғоят мураккаб тарихий даврда яшаб, ижод этди.

Олим билим олувчиларга қалбини ёмон иллатлардан, инсон ўзи сезиши мумкин бўлмаган ҳолатлардан, қотиб қолган урф-одатлардан, хирсдан, беҳуда рақобатдан, очкўзлик ва шон-шухратдан сақланиши зарурлигини уқтиради.

У барча иллатларнинг асосий сабабчиси билимсизликда, деб билган. Билимларни эгаллашда эса кишида билимга интилиш, қизиқиш ва ижтимоий муҳит ўрнини алоҳида таъкидлайди.

Билим олишда тушуниб ўрганишга, ўрганувчининг маънавий покликка риоя этишига алоҳида эътибор берган. Беруний фикрича, ахлоқийлик инсоннинг энг асосий сифати бўлиши керак. Бу хислат кишиларнинг ўзаро мулоқоти даврида сараланиб, муайян ижтимоий муҳитда таркиб топади.

Беруний фахрланишни яхши хулқ маъносида ишлатиб, “Ёдгорликлар” асарида шундай дейди: **“Фахрланиш – ҳақиқатда яхши хулқ ва олий феълдир, олдин кетишу, илму ҳикматни эгаллаш ва имконият борича мавжуд нопокликлардан тозаланишдир. Кимда шундай**

сифатлар топилса, ҳукм унинг фойдасига ва кимда булар етишмас-са, ҳукм унинг зарарига бўлади”⁴.

Мутафаккир инсон камолотида меҳнатнинг аҳамияти ҳақида муҳим фикрларни баён этади. У ҳар бир ҳунар эгасини меҳнатига қараб турларга бўлади. Оғир меҳнат сифатида бинокор, кўмир қазувчи, ҳунарманд ва илм-фан соҳиблари меҳнатини келтиради. Айниқса, илм аҳли – олимлар меҳнатига алоҳида эътибор бериш, уларга хайрихоҳ бўлишга чақиради.

Беруний инсон камолотида уч нарса муҳимлигини таъкидлайди. Бу ҳозирги илм-фанини ҳам эътироф қилувчи – ирсият, ижтимоий муҳит ва тўғри таълим-тарбиядир.

Берунийнинг билимларни эгаллаш йўллари ҳақидаги фикрлари ҳозирги давр учун ҳам долзарбдир. Ўқувчи ва талабаларга билим беришда: уларни зериктирмаслик; бир хил нарсани ёки фанни ўргатавермаслик; узвийлик; изчиллик; янги мавзуларни кизикарли, асосан кўргазмали баён этиш ва ҳоказога эътибор бериш кераклиги уқтирилади.

Абу Али Ибн Сино камолотга эришишнинг биринчи мезони саналган билим эгаллашга даъват этади. Билимсиз кишилар жоҳил бўлади, улар ҳақиқатни била олмайдилар, деб уларни етук бўлмаган кишилар ҳисоблайди. Ибн Сино билим олишда болаларни мактабда ўқитиш зарурлигини таъкидлар экан, таълимда қуйидаги талабларга риоя этиш зарурлигини таъкидлайди: болага билим беришда бирданига китобга банд қилиб қўймаслик; таълимда енгилдан оғирга бориш орқали билим бериш; олиб бориладиган машқлар болалар ёшига мўъноси бўлиши; ўқитишда жамоа бўлиб ўқитишга эътибор бериш; билим беришда болаларнинг майли, кизиқиши ва қобилиятини ҳисобга олиш; ўқитишни жисмоний машқлар билан олиб бориш. Талабаларга билим бериш ўқитувчининг масъулиятли бурчидир, деб Ибн Сино ўқитувчининг қандай бўлиши кераклигини ҳам кўрсатиб беради. Аллома баркамолликка эришиш учун билимлар эгаллаш зарурлигини айтиб, илм-фан табиат ва жамият қонуниятларини очиб, авлодларга етказди, дейди. Билим олишда инсон қийинчиликлардан қўрқмаслиги зарур: “Эй биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотдан қўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг қўрқоғидир”⁵. Зеро, билимли киши жасур, ўлимдан ҳам қўрқмайдиган, фақат ҳақиқатни билиш учун ҳаракат қиладиган бўлади, дейди у фикрини давом эттириб.

⁴Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Т., „Фан“ нашриёти, 1968, 151-бет.

⁵Ибн Сино. Фалсафий китоблар. Т., Бадиий адабиёт ва санъат, 1963, 15-бет.

Ибн Сино инсоннинг шаклланишида унинг атрофини ўраб олган ижтимоий муҳит алоҳида рол ўйнашини, ана шу муҳит инсоннинг дунёни билишинигина эмас, Балки унинг хулқида яхши ёки ёмон жиҳатларнинг таркиб топишига ҳам таъсир этишини, шунинг учун ҳам болаларни тарбиялашда эҳтиёткор бўлиш, уни ёмон ижтимоий муҳитдан узоқроқ сақлаш зарурлигини уқтиради.

Ибн Сино инсон камолотида ақлий, ахлоқий тарбия билан бир қаторда жисмоний тарбиянинг муҳим аҳамиятини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан исботлайди. **Ибн Синогача инсоннинг баркамолликка эришишида жисмоний тарбиянинг таъсири ҳақида яхлит таълимот яратилмаган эди.**

Халқимизнинг баркамол инсон тўғрисидаги қарашлари, хулқатворга оид хислатлари XI асрда яшаб ижод этган улуг олим, мутафаккир **Маҳмуд Кошғарийнинг** “Девону луготит турк” (Туркий сўзлар девони) асарида кенг баён этилган.

Бу асарда билим олишнинг қадри, олимларни хурмат қилиш, меҳмондўстлик, хушхулқлик, мардлик ва жасурликни тарғиб этувчи шеърлар кўп учрайди. Бундай шеърлар туркий халқлар қадим-қадимлардан бошлаб инсон шахсини шакллантиришга катта эътибор берганлигини кўрсатади.

“Девону луготит турк”даги мақолларда дўстлик, ҳамкорлик, меҳнатга муҳаббат, билим олиш ҳамда касб-ҳунар эгаллашга ундаш, ватанпарварлик, қон-қариндошлик туйғуси, тежамкорликнинг аҳамияти, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонликнинг оқибатлари, хулқ-одоб қоидалари, сиҳат-саломатликка оид ўғитлар талқин этилади.

Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср) ўз даврининг етук мутафаккири, чуқур билимли, донишманд кишиси эди. Буни “Қутадғу билиг” (Саодатга бошловчи билим) асарининг мундарижаси ва мазмунидан билсак ҳам бўлади.

Қутадғу билиг – бахт ва саодатга элтувчи билим, таълим ва тарбия деган маънони билдиради. Демак, асар номидан ҳам унинг панд-насиҳатлари, таълим-тарбияга оид, ҳар томонлама баркамол инсонни тарбиялайдиган етук маърифий асар эканлиги яққол кўриниб турибди.

Асарда илгари сурилган ахлоқий хислатларни санаб ўтиш олимнинг баркамол инсон муаммосини қай даражада билганлигидан далолат беради. **Инсонийлик, ростгўйлик, тўғрилиқ, софлик, меҳр-муҳаббат, вафо, шафқат, мурувват, инсоф, адолат, ишонч, садоқат, хушмуомалалик, саховат, мардлик, ҳимматчилик, таъозе, хурият**

ва эхтиром, тадбиркорлик, ақл-заковот, ҳалоллик, эзгулик каби ижобий хислатлар улуғланади.

Унсур ал-Маолний (Кайковус, 1021 – 98)нинг “Қобуснома” асари Шарқда сақланиб келаётган анъанага кўра панд-насихат тарзида ёзилган бўлиб, бир неча асрлардан бери халқларни, жумладан, ёшларни ҳаётга, амалий фаолиятга тайёрлашда, уларни ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялашда муҳим қўлланма бўлиб келмоқда. У Шарқ маърифатчилиги фикр тараққиётида, инсон камолотини шакллантиришда муҳим ўринни эгаллайди. Қуйида “Қобуснома”дан кичик бир парча келтирамиз:

“Ақлсиз одамлар билан ҳаргиз дўст бўлмағил. Ақлсиз дўст ақлли душмандан ёмонроқдир, чунки ақлсиз дўст шундоқ иш қилурки, ақлли душман уни қила олмас... Мурувватлиғ, илмлиғ ва вафолиғ кишиларни дўст тутгилки, то сен ҳам ул фазилатлар билан янада машхур бўлғайсан.

...Илмнинг сифати уч важдандур: ё бир пеша била боғланган билим; илм билан боғлиқ пеша; хайр ва далолатга тааллуқли одат.

...Илми дўст тут, бекорчи турмушни душман тутгил... кеч ётғил ва эрта турғил, китоб ва дарсга ҳарис (берилган) бўлғил, ишдан мадул (ғамгин) бўлмағил, хифз (ёдлаш) этгил, такрор қилғил, тақлидга рози бўлмағил, китоб, қалам, қаламторош ва бунга ўхшаш нарсаларни ҳамиша ёнингга сақлағил, булардин ўзга нарсани ёдингга асло келтурмағил. Оз сўзлагил ва узокни ўйлагил”.

Муаллиф одамлар хислатларини уч хилга бўлади: бири ақл, иккинчиси ростлик ва учинчиси жувонмардликдир. Жавонмардлик асосини Кайковус уч насада деб билади: айтган сўзининг устидан чиқиш; ростликка хилоф иш қилмаслик; хайрли ишни эътиборда тутиш⁶.

Кайковус жавонмардлик йўлини танлаган ёшларга ўзини уч насадан: кўзни ёмон назардан, қўлни ёмон ишдан, тилни ёмон сўздан сақлашни тавсия этади.

Олим баркамол инсон бўлиш йўлини тутган толибларга ҳам йўлланма беради. Ҳамма вақт парҳезли ва қаноатбахш бўлиш, бекорчиликдан ўзини тийиш, доимо шод-хуррам ва ҳаракатчан бўлиш, китоб ўқишга берилиш, билим олиш йўлида қайғу-ҳасратга берилмаслик, билимни ёдда сақлаш учун уни такрорлаб туриш, ёд олиш, билимда ҳақиқат учун курашиш, тақлид қилмаслик, доимо ўз ёнида китоб ва бошқа ўқув қуролларини сақлаш, оз сўзлаб кўп тинглаш ҳақида фикр билдиради. Билим йўлида мунозарадан чекинмаслик, лекин уни жанжалга айлантормаслик, исбот ва далиллар билан ўз фикрини баён

⁶Кайковус. Қобуснома. Т., “Ўқитувчи” нашриёти, 1986, 153-бет.

қилиш зарурлигини таъкидлайди. Яна у олимнинг айтгани билан қилган иши тўғри келиши, билимни чуқур ўрганиш, ҳар бир касб ва соҳанинг билимдони бўлишда доимо камтар, оқил, халқпарвар бўлиши кераклигини кўрсатиб ўтади.

“Билғил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувда оқмас”, деган ибора ҳам Кайковусга тегишлидир.

Кайковуснинг “Қобуснома”си XI асрда юзага келган йирик тарбиявий асардир. Бунда ўша даврга хос ҳар бир ёш эгаллаши зарур бўлган ақлий, ахлоқий, жисмоний тарбия билан боғлиқ фаолият турлари: **отда юриш, мерганлик, сувда сузиш, ҳарбий машқлар, ифодали ўқиш, хаттотлик, шеър ёзиш, мусиқа билимини эгаллаш, шатранж ва нард ўйинини билиш кабилар ўз ифодасини топган.**

Кайковуснинг катта хизмати шундаки, у ёшларни ҳар томонлама камолотга етказишнинг назарий масалаларини амалий фаолият билан боғлаб олиб борди, унинг ўғитлари ҳар қандай тузумда ҳам ўз қийматини йўқотмади ва амалий ҳаёт дастури сифатида ўз ўрнига эга бўлди.

Шарқ шеърятининг йирик вакили, файласуф, математик ва астроном **Умар Хайём (1048 – 1123)** “Борлик ва мажбурият ҳақида рисола”, “Уч саволга жавоб”, “Умумий фаннинг предмети ҳақида ақлнинг нури”, “Мавжудликнинг умумийлиги тўғрисида рисола” каби асарлар яратган.

Умар Хайёмнинг таъкидлашича, **“соғлом фикр, зийрак ақл ва ўткир зехн инсонни камолатга етаклайди”⁷**, шунингдек, инсон юксак ахлоққа эга бўлиши, яқинларини севиши лозим.

Қорахонийлар хукмронлиги даврида маърифий жиҳатдан энг юксак саналган асарлардан бири **Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-хақойик”** асарида ҳам марказий ўринда инсон, уни ҳар томонлама етук қилиб тарбиялаш масаласи туради. Масалан:

“Кишиларнинг ҳамма феълени тугал тузатган, ким карамли, шафқатли бўлса, уни эр киши деб ҳисоблансин. Карамсиз, шафқатсиз киши мевасиз дарахт кабидир.

Мевасиз ёғочни кесиб ёндирган...

...Ёмонлик қилган кишига сен яхшилик қил, бу карамшафқатнинг бошланашидир, бунни яхши англа” ва ҳоказо.

Ўз даврининг забардаст мутафаккири ва етук тасаввуф шоири **Нажмиддин Кубро Хивақий (1145 – 1221)** ўз рубойларида асосий гоё баркамол инсонни тарбиялаш, одамни ҳалокатга бошловчи нафс,

⁷Умар Хайём. Трактат. М., 1961, 113-бет.

хусумат, гумон, таъна, нифок, риё, фосиқлик каби ёмон феъл-атвордан халос бўлишга, фақат яхши ишлар қилишга, руҳий покликка чорлашга ҳаракат қилади.

Хоразмлик мутафаккир **Сулаймон Боқирғоний** (1186 йилда вафот этган) одоб-ахлоқ ҳақида гапирганда, инсонда гўзал хулқ, **нафси зоҳир ва нафси ботинни** тарбия қилмоқни назарда тутди. Зеро шоирнинг инсоний гўзал фазилатларга даъват этилган ҳикматларини ҳар киши ўз ҳаётига татбиқ қилиши лозим. Айниқса, жамиятимизда маънавий тарбия ишларига эътибор кучайган бир даврда Боқирғонийнинг тарбиявий панд-насихатлари диққатга сазовордир.

Муслиҳиддин Саъдий XII аср Шарқ мумтоз маънавиятининг йирик намоёндаларидан. Унинг “Гулистон” асари Шарқ таълим-тарбия тарихида ўзига хос маърифий шоҳ асар сифатида тан олинган.

Бу асар инсонни баркамолликка етакловчи ҳикматлардан ташкил топган.

XIV – XV асрларда Самарқандда яшаб ижод этган улуғ аллома **Мирсаид Шариф Журжоний** (1340 – 1413) мантиқ, ҳуқуқ, фалсафа, тил ва бошқа фанларга оид 50 дан ортиқ асар ёзган. Унинг “Борлик ҳақида рисола”, “Оламини акс эттирувчи ойна” каби асарларида фалсафа, мантиқ ва тарбияшуносликка оид бир қатор илмий ва назарий масалалар ёритиб берилган. У Шарқ мутафаккирларининг инсон камолотига оид изланишларини ривожлантирди ва бойитди.

Шу даврда исломнинг суннийлик эркин фикрли оқим доирасида руҳ тарбияси билан машғул бўлувчи тасаввуф (сўфийлик) таълимоти пайдо бўлди. Бу таълимот бутун Шарқ маънавий ҳаётида комил инсон ҳақидаги гоёларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Анъанавий зоҳирий билимлар билан бир қаторда руҳ орақали, ботиний билимларни эгаллаш усуллари ҳам яратилди.

Ўрта Осиёда XIV – XIX асрларда таълим-тарбия. Амир Темур ва темурийлар даврида илм-фан ва маърифат тез тараққий этиб, жаҳондаги етакчи ўринларни эгаллаб олди.

Мирзо Улуғбек (1394 – 1449) даврида, айниқса, илм-фан, адабиёт ва санъат, маърифат янада ривожланди. Мирзо Улуғбек даврида, Ян Амос Коменскийдан анча илгари, ўқитишнинг синф-гизимлари, болаларни ёши бўйича табақалаштириб ўқитиш, ўқув-тарбия ишларининг аниқ бир муддатини белгилаб қўйиш, таълимнинг босқичма-босқич (бошлангич, ўрта, олий) амалга ошириш усуллари йўлга қўйилди. Жумладан, Мирзо Улуғбек ўқув муддатини қатъий 8 йил қилиб белгилаб қўйди. Дарс бериш индивидуал усулидан жамоа усулига ўтказилди. Бунда ҳар бир гуруҳда 15 – 20 ўқувчи бир вақтда сабоқ олар эдилар.

Алишер Навоий фан ва санъатнинг турли соҳалари: адабиёт, тил, тарих, мусика, хаттотлик, тасвирий санъат, меъморчилик ва бошқа билимларни ривожлантириш билан бирга уларни ўқитишни такомиллаштиришга ҳам катта эътибор қаратган эди. У ўзининг “Хамса”, “Махбуб ул-қулуб”, “Муножот”, “Вақфия”, “Мажолис ун-нафоис”, “Муҳокамат ул-луғатайн” каби йирик асарларида инсон камолотидаги илм-фаннинг ўрни, ахлокий ва ақлий тарбияни аҳамиятини ифода этган. У билимни узлуксиз ўрганиш зарурлигини таъкидлаб, таълим тизимини ҳам белгилаб берган.

Умуман Ўрта Осиёда яшаб ижод этган **Абдураззоқ Самарқандий**, **Абдурахмон Жомий**, **Жалолiddин Девоний**, **Хусайн Воиз Кошифий**, **Захириддин Муҳаммад Бобур** каби аллома фозиллар, мутафаккир уламолар таълим-тарбияга оид бир қанча маърифий асарлар ёзиб қолдирдилар.

Темурийлар салтанатидан кейин Турон тож-тахт учун олиб борилган феодал урушлар майдонига айланди. Шу давр ичида илм-фан маданият ва маърифат ҳам таназзулга йўл тутди. Шунда ҳам Тошкент, Қўқон, Самарқанд, Бухоро, Хива ва бошқа шаҳарларда кам бўлса-да, мадрасалар қад кўтариб талабаларга диний ва дунёвий билимлар бериб келинди. Бу даврда ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида диний мафкура ҳукмрон бўлиб, Исломи дини бидъатларга тўлиб кетган эди. Мадрасаларда, асосан, илохий таълим асослари ўқитилар, ўқитиш усуллари ниҳоятда мураккаб ва қийин бўлгалиги учун мадрасаларни ҳамма ҳам муваффақиятли тугата олмасди. Бу даврда кўпроқ адабиёт, тарих, меъморчилик, тасвирий санъат ривожланди. Баҳодирхон Абулғозийнинг “Шажарайи турк”, “Шажарайи тарокима”, “Манофиъул-инсон”, Сўфи Оллоёрнинг “Мурод ул-орифин”, “Сабот ул-ожизин”, “Махзан ул-мутеъин”, “Фавз ун-нажот” каби асарлари машҳур бўлди.

XIX асрга келиб Ўзбекистон ҳудудида таълим-тарбия муаммолари билан махсус шуғулланувчи мутахассислар камайиб кетганди. Лекин даврнинг илгор кишилари, шоир ва уламолари ўз маърифий қарашлари асосида таълим-тарбияни маълум даражада ривожлантириб келганлар. Улар таълим-тарбиянинг моҳияти, ижтимоий роли, мақсад ва вазифалари сингари масалалар ҳақида ўз фикрларини билдирганлар.

Темурийлардан кейин, Ўрта Осиёда давлатчилик инқирозга юз тутгач, бу ўлкани қўлга киритиш учун жаҳоннинг кўпгина мамалакатлари ҳаракат қилдилар. Ана шулардан бири Чор Россияси эди.

Туркистон ўлкаси Россия томонидан босиб олингач, Чор маъмурияти минглаб рус оилаларни Ўрта Осиёга кўчириб келди. Рус муҳожирилари Туркистон генерал губернаторининг фармонида биноан

ўлкада рус мактаблари, маҳаллий халқ болалари учун рус-тузем мактаблари, гимназия каби ўқув юртларини очиш ва уларни кенгайтириш хисобига маҳаллий мактаб ҳамда мадрасаларни сиқиб чиқариш мақсадида маориф ислохотини ўтказиш бошлади.

Бирок Чор Россиясининг ўлкада рус-тузем мактабларини очиб, рус тилини ўргатишга бўлган сазой-ҳаракатлари оммавийлик касб этмади. Шу боис 1917 йил 9 майдан 14 майгача Тошкент шаҳрида ўлка ўқитувчиларининг биринчи қурултойи бўлиб ўтди. Бу қурилтойда бир овоздан қурултой раиси қилиб сайланган Мунавварқори Абдурашидхон ўгли анжуманда Туркистон мактаб ишларини ислох қилиш тўғрисида маъруза қилди. Қизгин баҳслашувлардан сўнг Туркистонда миллий мактаб очиш ҳақида қарор қабул қилинди.

XIX асрнинг бошларида Бухородаги маърифатпарвар мусулмон руҳоний ва зиёлилари орасида мактаб ва мадрасалар тизимига ҳамда Исломга кириб қолган бидъатларни ислох қилиш фикри пайдо бўла бошлади. Бундай ислох тарафдорларини жадидлар, яъни янгилик тарафдорлари деб аташ бошлади.

Жадидчилик ҳаракатининг бошида бухоролик мударрис ва тарихчи олим Маржоний, гиждувонлик домла Фозил Мўминжон Вобкандий, мулло Худойберди Бойсуний ва бошқа мударрислар туришган.

Ислохотчилар раҳномоси Маржоний ўзининг дастурида куйидаги олти масалани кўйган:

1. Қуръони Каримдаги ҳар қандай диний масала юзасидан кишилар билган ҳолда ўзлари эркин фикр юритсинлар.

2. Бировнинг бировга кўр-кўрона эргашиши қатъий ман қилинсин.

3. Мадрасаларда ўқитиладиган ҳошия ва ширк каби қуруқ мазмунга эга, мадраса ўқувчилари учун фойдасиз бўлган ҳамда уларнинг 8–10 дақиқа вақтини бекорга олувчи дарслар дарс жадвалларидан олиб ташлансин.

4. Мадрасаларда Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, уларнинг таржималари ва Ислом тарихи каби дарслар ўтилсин.

5. Арифметика, тарих, жўғрофия, табиат, хандаса, мантик, фалсафа ва бошқа дунёвий фанларни ўқитишга қаршилиқ кўрсатилмасин.

6. Ҳар бир ишда мусулмончиликни Мухаммад алайҳиссалом давридаги қадимий ислом маданиятига қайтариш кўзда тутилсин.

Маржоний ва унинг тарафдорлари бўлган ўша даврнинг жадидлари мусулмон тараққийпарварларидан эдилар, улар мадрасаларда диний дарслар билан бир қаторда қадимий ислом маданияти давридагидек дунёвий дарсларни ўқитишни ҳам шарт қилиб қўйдилар.

Жадидчилик жамиятни тўнтариш йўли билан эмас, ислохотлар йўли билан ривожлантиришни ўзининг асосий вазифаси деб билган.

У ўзининг бу вазифасини адо этишда фақат аҳолини бир табақасига суянмади. Умуман жадидчилик Оврўпадагидек жамиятни синфларга бўлиб ташлаш тарафдори эмас эди. Жадидлар ҳатто қадимчилар билан ҳам иттифок тузиб, халқ ва келажак манфаати йўлида бирга ишлаш, бугунги кун ифодаси билан айтганимизда турли сиёсий қарашларга эга бўлган халқ қатламларининг тинч-тотув яшаши ва ишлаши ғоясини кўтариб чиқдилар.

Жадидлар 1906 йилдаёқ “Тараққий” деб номланган газета нашр эттириб, ўз ғояларини тарқата бошладилар. Орадан кўп ўтмай, “Хуршид”, “Шухрат” сингари янги газеталар дунё юзини кўрди. Марказий Осиёнинг турли шаҳарларида жадид мактаблари бодрокдек кўпайиб, уларда диний билимлар ҳам кенг тарғиб қилинди. Жадидлар нима ҳақида гапирмасин, ҳаммаси янги нафас, янги ғоя эди.

Жадидларнинг ҳаракат дастури қуйидаги масалаларни ҳал этишга қаратилган:

1. Диний фанатизмга қарши кураш.

2. Диний ақидаларга асосланган ўрта аср мактаблари ўрнига дунёвий илмларни она тилида ўқитишга мосланган янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, феодал давр маорифини ислоҳ қилиш.

3. Жадидчилик ғояларини кенг халқ оммасига етказиш ниятида янги ўзбек адабий тилини ишлаб чиқиш, матбуот эркинлиги учун кураш, халқ оммасига тушунарли адабиёт ва театр яратиш.

4. Хотин-қизларни паранжидан чиқариш ва жадид мактабларига қатнашишларини таъминлаш йўли билан улар тақдирини ўзгартириш ҳамда оилада ислоҳот ўтказиш.

5. Маҳаллий бойлар ва савдогар аҳлининг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан рус буржуазияси билан бир ҳуқуқда бўлиши, маҳаллий амалдорларнинг чор ҳуқумдорлари томонидан сиқувга олишга қарши кураш. Шу йўл билан мустамлакачилик сиёсатини ислоҳ қилиш.

Асосий талаблари ана шулардан иборат бўлган жадидларга билим ва маърифат ягона қуроли бўлиб, улар шу қурол ёрдамида ўлкада ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиёт учун курашмоқчи бўлдилар.

Жадидчиларнинг эзгу амаллари, покиза ниятлари, илғор ғояларини 90 йилдан кейин амалга ошириш имконияти пайдо бўлди. Бу имкониятни қўлдан бой бермай миллий мактаб ва унинг янгича дарс бериш усули ҳамда услубларини яратиш вақти келди.

Яқин ўтмишимиздаги ижтимоий тузум, шу кундаги тузумдан ўзининг ғоялари, кадриятлари ва қонун-қоидалари билан тубдан фарқ қилган. Демак, аввалги тузумга хизмат қилган педагогикани ҳам ислоҳ қилиб истиқлол ғоялари ҳамда бозор муносабатларига жавоб

берувчи миллий педагогикани яратиш лозим. Аммо йиллар давомида шўролар педагогикаси шароитида тарбияланиб, унинг тамойил, қонун-қоидаларини сув қилиб ичиб юборган педагог олимлар ва амалиётчи педагоглар ўрганган нарсасидан осонликча воз кечиб кетолмаётган бир кезде, мазкур ўқув қўлланма, ўзининг янгича ғоялари билан ас қотади деган умиддамиз.

Назорат саволлари: 1. Қадимги марказий Осиё ҳудудида таълим-тарбия қандай бўлган? 2. IX – XV асрларда Шарқдаги кўтаринкилик нимага боғлиқ бўлган? 3. Билимларни эгаллаш юзасидан Курьони Каримда нима дейилган? 4. Муҳаммад (сав) пайгамбаримиз билимни эгаллаш тўғрисида нима деганлар? 5. Ал-Хоразмий билим олишда нималарни назардан кочирмаслик лозим деган? 6. Аҳмад Фарғоний қандай кашфиётлар қилган? 7. Ал-Форобий билим эгаллаганда нималарга эътибор бериш кераклигини айтган? 8. Ал-Беруний билим берувчи ва олувчиларга қандай насиҳатлар қилган? 9. Абу Али Ибн Сино билим беришда нималарга амал қилиш керак деган?

1.2. Ғарб ва Россия педагогларининг таълим-тарбия соҳасига қўшган ҳиссалари ҳамда шу замоннинг педагогик назариялари

Қадимги Юнонистонда таълим-тарбия. Эрамиз бошланишдан олдин Ўрта Осиёнинг жанубий чеккасига яқин бўлган жойда Ўрта денгиз билан Ҳиндистонни бирлаштирувчи қарвон йўли бўлган. Шу йўл заминида Хитойдан Ўрта денгизга томон “Буюк Ипак йўли” очилган. Натижада Ўрта Осиё халқаро савдо маркази бўлиб, маданияти раванқ топган. Биздаги маданият “Буюк Ипак йўли” орқали Ғарб мамлакатлари маданиятининг ривожига маълум даражада таъсир кўрсата бошлаган. Айниқса, Юнонистоннинг географик ўрни ва табиий шароитининг қулайлиги туфайли, ундаги маданият ва маърифат бошқа қадимий мамлакаларга нисбатан яхши ривожлана бошлаган.

Юнонистон унча катта бўлмаган бир қанча қулдорлик давлатларидан иборат мамлакат эди. Унинг энг катта давлатларидан Лакония (пойтахти Спарта) ва Атика (пойтахти Афина), айниқса, маданият ва маърифат маркази бўлган. Бу шаҳарларнинг ҳар қайсисида тарбиянинг бошқа мамлакатлардан фарқли алоҳида тизими вужудга келган. Бу тарбия тизимлари шаҳарлар номи билан ағалиб, “Спарта” ва “Афина” усулидаги тарбия деб юритилган.

Қадимги Юнон тарихчиси, файласуф олим **Плутарх** Спаргаликларнинг таълим-тарбияси ҳақида гапириб шундай дейди: “Ўқиш ва ёзиш – болаларга фақат уларни энг зарури ўргатилар эди, тарбиянинг

қолган қисми эса битта мақсадни: **ҳеч сўзсиз итоат қилдириш, чидамли бўлиш ва энгиш илмини ўргатишни кўзда тутди**⁸.

Афиналиклар ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан етук кишини камолга етган, деб ҳисоблар эдилар. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия жараёни **ақлий, ахлоқий, эстетик ва жисмоний** тарбиялар билан уйғунлашган ҳолда кечар эди.

Юнонистонда маданият ва маорифнинг тез ривожланиши таълим-тарбия назариясининг пайдо бўлишига имкон яратди. Педагогика назариясига файласуфлардан Сукрот, Афлотун, Арасту ва Демокритлар асос солдилар.

Сукрот (эр. ав. 469 – 699)нинг фикрича, тарбиядан кутилган мақсад, фақат буюмлар табиатини ўрганиш бўлмай, балки кишининг билим олишдан мақсади ахлоқни камол топтириш бўлмоғи лозим эди. У яратган ахлоқий этика мактаби (кишидаги жасурлик, донолик, мўътадиллик, адолатпарварлик ва бошқа) бир қанча фазилатлардан ташкил топган.

Афлотун (эр. ав. 424 – 347) Сукротнинг шогирди, объектив идеализм назариясининг асосчиси бўлган. Тарбия, – дейди Афлотун, – давлат томонидан ташкил этилмоғи ва ҳукмрон гуруҳлар, яъни файласуф ва жангчиларнинг манфаатларини кўзламоғи лозим. Афлотун ўзининг таълим-тарбия тизимида Спарта ва Афина тизимининг баъзи белгиларини бирлаштиришга интилди.

Арасту (эр. ав. 384 – 322) таълим-тарбия назариясини яратиш ва уни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган аллома олим. У Афлотуннинг шогирди, македониялик Искандар Зулқарнайннинг устози бўлган. Унинг фикрича, оламда уч хил жон бор: ўсимликдан таркиб топган жон, у озикланиш ва урчиб кўпайишда намоён бўлади; ҳайвондан таркиб топган жон, ўсимлик хоссаларидан ташқари сезги ва истакларда намоён бўлади; ақлнинг ифодаси бўлган жон ўсимлик ва ҳайвонот хоссаларидан ташқари, тафаккур ёки билиш хислатларига ҳам эгадир. Арастунинг фикрича, жоннинг мана шу уч хилига мувофиқ уч хил тарбия – жисмоний, ахлоқий ва ақлий тарбия бўлиши керак. Арасту ўз педагогик қарашларида ирода ва фаолиятни асос қилиб олган ҳолда, ақлий тарбия соҳасида кўникма ҳосил қилишга катта аҳамият берган. Арастунинг қайд этишича, ҳар қандай истак ҳамда фаолиятда камчилик, ортиқчалик ва ўртачалик бўлади. Ҳамма нарсада ўртачилик фойдалидир. Ҳамма нарсада ортиқчалик камчилик каби зиёндр.

⁸Плутарх, Сочинение, Превод с древнегреческого. Составитель С.Аверенцева. М., Художественная литература, 1983.

Демокрит (эр. ав. 460 – 370) тарбияни табиатга мувофиқлаштириш масаласини биринчи бўлиб илгари суради. “Табиат билан тарбия бири-бирига ўхшайди”... “Таълим меҳнат асосида гўзал нарсаларни ҳосил қилади”, деб тарбия ишида меҳнатнинг роли жуда катта эканлигини таъкидлайди у.

Қадимги Юнонистондаги тарбиявий ишлар шуниси билан ўзига хос эдики, унда болани жисмоний томондан чиниқтириш билан бир қаторда маънавий томондан баркамол бўлишига ҳам катта эътибор берилган. Болалар мусиқа, ашула ва диний рақслар тушишга ўргатилиб, машғулотларнинг мазмуни жанговар ҳарбий тусда бўларди.

Қадимги Юнонистондаги таълим-тарбияни ўрганар эканмиз, ундан қуйидаги хулосаларни чиқарса бўлади:

Биринчидан, муайян мамлакат аҳолисининг таълим-тарбия масалалари хусусий иш бўлмай, давлат тасарруфидаги муассасаларнинг фаолияти бўлиши керак.

Иккинчидан, таълим-тарбияни босқичма-босқич, оддийдан мураккаб томон олиб бориш мақсадга мувофиқ.

Учинчидан, таълим-тарбия жараёни давлатнинг мутасадди кишилари томонидан таҳлил қилиниб, тасдиқланган дастур ва режа асосида амалга оширилиши лозим.

Тўртинчидан, таълим-тарбия, асосан, унча катта бўлмаган ўқувчилар гуруҳи орқали амалга оширилади.

Бешинчидан, қизлар таълими ўғил болалар таълими билан бир қаторда олиб борилгани маъқул.

Олтинчидан, таълим-тарбияни меҳнат жараёни билан қўшиб олиб боришлик яхши самара беради.

Еттинчидан, ёшлар тарбиясида жисмоний машқларга катта эътибор берилиши керак.

Саккизинчидан, жисмоний ва ақлий тарбия билан бир қаторда нафосат тарбиясини амалга ошириш лозим.

Тўққизинчидан, таълим-тарбияда доимо меъёр сақлаб борилиши зарур, ортиқча билим кам билим берилгандан ҳам катта зиён етказилади.

Ўрта аср Ғарбий Европада таълим-тарбия. Ўрта аср Ғарбий Европа мамлакатларида икки гуруҳга бўлинган ва етти фанни ўз ичига олган таълим дастури мавжуд бўлган. Биринчи гуруҳ учта фандан иборат бўлиб, унга лотинча “тривиум” номи берилган. Бунга грамматика, риторика ва диалектика кирар эди. Иккинчи гуруҳ тўрт фандан иборат бўлгани учун уни лотинча “квадриум” дейиларди. Унга арифметика, геометрия, астрономия ва мусиқа кирар эди.

Ҳамма фанларнинг тожи теология ҳисобланар эди. Ўрта асрларда бериладиган таълим дастури черков мактаблари орқали амалга оширилган. Ўша даврдаги Европада хотин-қизлар, айниқса, меҳнаткашларнинг кизлари ёппасига саводсиз эдилар.

Европада биринчи университетлар XIII асрнинг иккинчи ярмида Италия (Балония шаҳари)да, Англия (Оксфорд шаҳри)да, Франция (Париж)да ташкил қилинди.

Университетларнинг вужудга келишига кўп европаликларнинг шарқ маънавияти ва маданияти билан танишуви катта таъсир кўрсатди.

Араблар томонидан VIII аср бошларида истило қилинган Испанияда ташкил қилинган араб олий ўқув юртлари Европа университетлари учун маълум даражада намуна бўлди ва Европада “Уйғониш” даврини келтириб чиқарди.

Европа “Уйғониш” даврдаги таълим-тарбия. Европа “Уйғониш” даври ер юзига ўнлаб маориф олимларини етиштириб берди. Шуларнинг энг машхури, педагогика назариясига салмоқли ҳисса қўшган аллома олим **Ян Амос Коменский (1592 – 1670)** эди. 1632 йили Коменский “Буюк дидактика” номли катта педагогик асарни ёзган. Ундан ташқари “Она мактаби” мактабгача тарбия қўлланмаси ва бошқа бир қанча китоблари дунё юзини кўрди. Коменский ўзининг педагогик назариясида тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши тўғрисидаги тушунчани илгари суради. “Буюк дидактика”да ўқитиш табиийликка бўйсуниб керак дейилган. Боланинг ақлий ва жисмоний ўсиш жараёни табиатдаги ўсиш жараёнига ўхшаш бўлади. Шунинг учун ўқитувчи болани тарбиялаганда, богбон дарахтнинг биологик ўсиш қонуниятини ҳисобга олган каби, боладаги табиий билиш хусусиятини ҳам назарда тутмоғи шарт. Коменский ўқишга ҳаммани жалб этилишини, ҳамма умумтаълим олиши лозимлигини уқтиради. Коменский Европада биринчи бўлиб синф-дарс тизимини ишлаб чиқади. Туронзаминда бундай тизим Мирзо Улуғбек даврида жорий қилинган эди. “Буюк дидактика”да ўқитишнинг дидактик принциплари берилиб, дарс жараёнида ўқитувчи уларга суяниши кераклиги уқтирилади. Мактабда ўқув йили ва уни чоракларга бўлиш, таътиллар берилишини, ўқув кунини она тили мактабда 4 соат, лотин мактабда 6 соат қилиб белгилаб берди. Ўқувчилар бир вақтда мактабга қабул қилиниб, ўқиш кузда – сентябрда бошланиши керак, деб ҳисоблайди Коменский.

Ундан кейин англиялик файласуф **Джон Лок (1632 – 1704)** ҳам, ўз тадқиқотларини педагогика назариясига қаратган. Француз олимлари **Д. Дидро (1713 – 1784)**, **К. Гельвеций (1715 – 1771)**, **П. Гольбах (1723 – 1789)**, **Ж. Ж. Руссо (1712 – 1778)** ҳам, педагогика назариясига

ўз ҳиссаларини қўшганлар. Ўзидан аввал ўтган педагог ва файласуф олимлар фикрини таҳлил қилиб ўз фикрини берган педагог олимлардан швецариялик **И. Г. Песталоцци** бўлган. Шунга ўхшаш, аммо педагогика назариясига чуқурроқ кириб борган педагог олимлардан **И. Ф. Гербарт** ва **Ф. А. Дистервег**лардир.

Иоган Генрих Песталоцци (1746 – 1827), 1774 йилда Нейгофда “Камбағаллар муассаси” очиб, етим ва боқимсиз болалардан 50 га яқинини шу муассасада ўзи ўқита бошлайди. У ҳамма одамлар таълим олиш ҳуқуқига эга бўлиши лозим, деб мактаблар жамиятни ижтимоий жиҳатдан ўзгартиришнинг муҳим воситаларидан бири бўлиши кераклигини таъкидлайди. Песталоцци фикрича, меҳнат одамни тарбиялаш ва ўстиришнинг энг муҳим воситаси, меҳнат одамнинг жисмоний кучларинигина эмас, ақлини ҳам ўстиради, унда ахлоқни ҳам таркиб топтиради. Элементар таълим назарияси Песталоццининг педагогик назариясининг ўзагидир. Бу назарияга кўра тарбиялаш энг оддий унсурлардан бошланиб, аста-секин мураккаброқ даражага кўтарилиб бориши лозим. Болаларда ёзув малакасини ҳосил қилиш учун Песталоцци дастлаб ҳарф унсурларини, тўғри ва эгри чизикларни машқ қилишни тавсия этган.

Роберт Оуэн (1771 – 1858) ўзининг 1813 йилда нашрдан чиққан “Жамиятга янгича қараш ёки инсонда характерни таркиб топтириш тўғрисидаги тажриба” деган асарида одамнинг характери, уни ўраб турган ижтимоий муҳит шароити билан таркиб топади, деб таъкидлайди. Унингча одамларнинг иллатлари ва хатти-ҳаракатлари улар яшаб турган ижтимоий муҳит вазиятига боғлиқдир. Одам, – дейди Оуэн, – ўз характерини ҳеч қачон ўзи яратган эмас ва уни яратиши мумкин ҳам эмас. Унинг фикрича, агар биз ижтимоий муҳит шароитини ва тарбияни ўзгартирсак, ҳар қандай характерни таркиб топтиришимиз мумкин. Роберт Оуэн болаларга бир ёшдан бошлаб ижтимоий тарбия бериш ғоясини олға суриб, уни асослаб берди ва амалда синаб кўрди. У жаҳонда биринчи бўлиб ишчилар болалалари учун мактабгача тарбия муассасаси барпо этди. Унинг таълим муссасасида ақлий ва жисмоний тарбия берилиб, болалар жамоа руҳида тарбияланар эдилар.

Иоган Фридрих Гербарт (1776 – 1841), ўзининг “Тарбия муассасаларидан келиб чиққан умумий педагогика”, “Психология дарслиги”, “Психологиянинг педагогикага таъбиқ қилиш тўғрисидаги хатлар”, “Педагогикага доир маърузалар очерки” деган китобларида педагогика назариясига доир фикрларни баён қилган. Гербарт тарбия ишида ақлий таълимга катта аҳамият берди. У педагогика назариясига тарбияловчи таълим тушунчасини киритди ва таълимсиз тарбия бўлмайди,

деди. Гербартнинг фикрича, таълим қизиқишларнинг хилма-хиллигига асосланиши лозим деб, қизиқишларни олтига мустақил турга бўлади. У таълим босқичлари назариясини ишлаб чиқди, бу назария ҳамма мамлакатлар педоголари орасида кенг тарқалди. Гербарт ахлокий тарбиянинг ўзига хос воситалар тизимини ҳам ишлаб чиққан.

Европа ва АҚШда классик ўрта мактаблар кўп жиҳатидан Гербарт педагогикасига асосланган. Унинг болаларни бошқариш гоёси кенг ёйилди. Бу гоё болалар ташаббусини бўғишга ва уларнинг катталар обрўига ҳеч сўзсиз бўйсундиришга қаратилаган. Бу эса Форобий, Ибн Сино ва Ян Амос Коменскийларнинг гоёларига зид эди.

Адольф Дистерверг (1790 – 1866) такомиллашиб борувчи таълим дидактикасини яратди, бу дидактиканинг асосий талабларини таълимнинг 33 қонун-қоидаси тариқасида баён қилиб берди. Дистерверг таклиф қилган кўрсатмалар таълим “яқиндан узоққа”, “оддийдан мураккабликка”, “маълумдан номаълумга” ўтиш керак, деган қоидалар билан боғлиқ таълимдир. Дистерверг ўқитувчи ўрганиб олган нарсаларини унутиб қўймаслиги учун уни тез-тез такрорлаб туришни маслаҳат беради. Унинг фикрича, “ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб бериб қўя қолади, яхши ўқитувчи эса ҳақиқатни топишга ўргатади”.

Россия худудида таълим-тарбия. Россияда ҳам XIX аср бошларида “Уйғониш” даври етиб келиб, бир неча кўзга кўринган педагог олимлар етишиб чиққан. Педагогика назариясига Россия олимларидан В. Г. Белинский (1811 – 1848), А. И. Герцен (1812 – 1861), Л. Н. Толстой (1828 – 1910) ва К. Д. Ушинскийлар ўз хиссасини қўшганлар.

Константин Дмитриевич Ушинский (1824 – 1870). Унинг педагогика соҳасидаги асосий назарий асари – “Қиши тарбия предмети сифатида” педагогик антропологиядан тажрибаси бўлиб, у икки жилдан иборат бўлган. Ушинский рус педагогикасининг ўзига хослигини, миллий хусусиятларини химоя қилди, шунингдек, тарбия халқчил бўлиши лозим, деб ҳисоблади. Болаларни меҳнат орқали тарбиялашга катта эътибор берди. Таълимнинг мазмуни, тамойиллари, шакл ва усулларини ишлаб чиқишда ҳам кўп ишлар қилди. У таълимнинг кўргазмалилиги, онгли ва узвий олиб бориш масалаларини ишлаб чиқди, ўқитишнинг шакл ҳамда усулларини ранг-баранглилига эришишни талаб этди.

Лев Николаевич Толстой (1858 – 1910). У ўз замонасидаги мактабларни, чоризмнинг мактаб ишларидаги тазйиқини қаттиқ танқид қилди. Болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ишларини эркин равишда олиб боришга, болаларнинг ёшлигини ҳурмат қилишга чақирди. Толстой ўқитишдаги расмиятчилик, такаббурлик ва болаларни бир томон-

лама ҳамда пассив тарбиялашнинг ашаддий душмани эди. У ўз даври учун илғор ва ўзига хос таълим-тарбия тизими, умуминсоний характерда бўлган ўқитиш ҳамда тарбиялаш услубини жорий этди. Толстой савод ўргатиш учун грамматикани яхшилаш устида кўп ишлади, ўз замонасининг кўпгина афзалликларга эга “Алифбо”, “Ўқиш китоби” ва “Арифметика” дарсликларини тузди.

Туронзамин Чор Россиясининг тасарруфида бўлган даврдаги назариётчи педагоглар қаторига Абай Кўнонбоев (1845 – 1904), Маҳмудхўжа Бехбудий (1875 – 1919), Фитраг (1886 – 1938), Абдулла Авлоний (1878 – 1934), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889 – 1929), Қори Ниёзий ва бошқаларни кўшса бўлади.

Шўролар даври педагогикаси. Собиқ Шўро педагогикасининг тараққиёт жараёнини шартли равишда уч даврга бўлиб ўрганиш мумкин.

Биринчи давр, Иккинчи жаҳон урушигача бўлган даврни ўз ичига олиб, уни Н. К. Крупская даври деса бўлади. Бу даврда Крупская Ян Амос Коменский ғояларини собиқ Шўронинг таълим-тарбия тизимига сингдириб, талайгина муваффақиятларга эришган.

Иккинчи давр, урушдан кейинги давр бўлиб, у 1962 йилгача давом этган. Бу даврда Крупская яратиб кетган педагогика ўзининг тақомилига етиб, таълим-тарбия соҳасида анча ривожланишлар бўлган эди.

Учинчи давр, 1962 – 1991 йиллар орасини ўз ичига олади. Бу даврда Коменскийнинг асосий ғоялари ва дидактиканинг тамойиллари кўпол равишда бузилиб, Крупскаянинг саъй-ҳаракатлари йўққа чиқарилди. Натижада социализм жамияти инқироз сари юз тутиб, шўролар тузумини барбод бўлишига олиб келди. Бу даврни тарих “турғунлик даври” деб номлади.

Шўролар педагогикасининг таълим-тарбия усуллари барча одамлар бир хил қобилят, дунёқараш ва эҳтиёжга эга деган ижтимоий ҳаёт қонунига зид “тақлид қилиш” усулига асосланган эди. Шу билан биргаликда, иқтисодий қудрати етмай турган шароитда, ўқишга барчани жалб қилиш учун дидактиканинг ҳамма принципларига зид ҳолда синфдаги болалар сони 40 ва ундан оширилиб ўқитишга ҳаракат қилинди. Натижада дарсларнинг ижро бўлмаслигига, ёш авлод эса “мактабга бориб келувчилар”, “битирувчилар” ва ҳеч нарсани билмайдиган кишилар тоифасига айлантира борилди. Охир оқибатда, бундай таълим-тарбия тизимига эга мамлакат нураб, парчаланиб кетди. Парчаланиб кетган қизил империя ҳудудида бир қатор мустақил давлатлар пайдо бўлди. Мустақил давлатлардаги таълим-тарбиянинг назарий асослари билан миллий педагогик усулларини яратиш эҳтиёжи келиб чиқди.

Шу замоннинг педагогик назариялари. Эрамининг XVII аср ўргаларидан бошлаб, педагогика назарияси, инчинун уни ўрганувчи фан “Дидактика” шакллана бошлаган экан, ўтган давр мобайнида кўпгина педагог олимлар томонидан талайгина дидактик тизимлар таклиф этилиб, амалиётга сингдирилган. Аммо, уларнинг ҳаммаси ҳам тарих синовидан ўтиб, ер юзига кенг тарқалмади. Жаҳондаги кўпгина мамлакатлар педагогик амалиётига сингдирилиб, шу кунгача нуфузини сақлаб турганлари – учта. Бу ҳам бўлса, чехиялик файласуф, педагог Я. А. Коменскийнинг дидактикаси, немис педагоги ҳамда психологи И. Ф. Гербарт ва америкалик файласуф, психолог, педагог Д. Дьюнинг дидактик тизимларидир. Бу тизимларни ижобий томонларини бирлаштирувчи ҳамда анча такомиллашган ҳозирги кунда **янги дидактик тизим мавжуд.**

Булар орасида кўпгина умумийлик бўлгани билан фарқлари ҳам анча. Чунончи, Я. А. Коменскийнинг дидактик тизими ўта гуманистик бўлиб, унда билим бериш ва билим олиш жараёнини бошқариш ўқитувчилар томонидан амалга оширилади дейилгани билан, билим олиш тўла талабалар ихтиёрида бўлиши керак деб ҳисоблаган. Яъни, талабалар билим олгилари келсагина уларга билим бериш лозим. Аммо билимга қизиқтириш ўқитувчига боғлиқ дейилган. Шу боис дарс бериш усул ва услублари ўта юмшоқ, яъни болаларга тазйиқ ўтказмасдан, уларни хоҳиш-истакларига қараб дарс олиб борилишини тақозо этган. Тахминан шундай фикрда Абу Наср Форобий ҳам бўлган эканлигини, унинг асарларидан билса бўлади. Қандай ва қанча билим берилиши керак? Бу саволга Я. А. Коменский, билим тури ва ҳажми қанчалик кўп бўлса шунчалик яхши деган, илмий асосланмаган, ақидадан келиб чиқиб жавоб берган (*Шу кунда бу ақида нотўғри деб топilib, билимни ҳаддан зиёд берилиши, уни кам берилганидан зиёнлироқ эканлиги аниқланган*). Шунинг учун ўқитувчи билимни бериб, ўқувчи уни эслаб қолишининг ўзи кифоя дейилган, Коменский дидактикасида. Собик шўролар инқилоби галаба қозонган мамлакатларда айнан Я. А. Коменскийнинг дидактикаси қабул қилинган эди. Бошқа деярли барча хорижий мамлакатларда, шу жумладан Европа мамлакатлари ва Америкада, нисбатан қаттиққўлликка ҳамда зўрлашга асосланган И. Ф. Гербарт дидактикаси кенг қўлланилди. Гербартнинг фикрича, мактабнинг асосий вазифаси ўқувчиларни ақлий ривожлантириш, яъни уларга билим беришдан иборат бўлмоғи лозим. Ахлоқий тарбиянинг барча масалаларини оила ҳал қилиши керак деб ҳисоблаган Гербарт. Шу боис, таълим беришнинг асосий мақсади тайёр билимларни бериш, ўқувчилар эса бу билимларни ёдлаб олишлари билан белгиланган. Гербарт ҳам,

“қанча кўп билим берилса, шунчалик яхши”, деган асоссиз ақидани тўғри деб билган. Дарс жараёнида фаоллик фақат ўқитувчига рухсат берилган, ўқувчилар эса ўқитувчи айтганларини мулоҳазасиз қабул қилиб, эслаб келишлари талаб қилинган (Шу кунда бу ғоя ҳам нотўғри деб топилган). Гербарт ўқувчиларга жисмоний жазони ҳам қўллашни мумкин деб билган. Коменский эса, бу ҳолга қарши бўлган. Бу масалада Форобий, “баъзи ўқувчиларга юмшоқ усул орқали билим берилса, баъзиларига қаттиқ усул қўл келади, аммо юмшоқ усул қаттиқ усулдан афзал” деган эди.

Гарчи расмий шўролар ҳокимияти Я. А. Коменскийнинг гуманистик дарс беришини талаб қилсалар ҳамки, кўпчилик ўқитувчилар Гербарт дидактик тизимини билмаган ҳолда, унинг қоидаларига тойиб кетаверганлар. Чунки, Гербарт ўз дидактик тизимини реал ҳаётдан олган бўлиб, психологиянинг қонун-қоидаларига суянган. Ундан ташқари бу усул нисбатан онсон бўлиб, ўқитувчидан фақат қаттиққўлликни талаб этиб, унга қатта интеллектуал қуч сарфлашни маслаҳат бермаган. Гербартнинг таълим беришнинг бу усули ўз замонасига хизмат қилиб, бугунги кунда ўз кучини юқотган.

XX аср бошларида америкалик файласуф, психолог ва педагог Джон Дью, Гербарт дидактик тизимига ўлароқ қарама-қарши бўлган ўзининг дидактик тизимини таклиф қилди ва уни Чикаго мактабларидан бирида муваффақиятли синаб кўрди. Дью дарсда ўқитувчи эмас ўқувчи фаол бўлмоғи лозим деб чикди. Унга кўра дарсда бериладиган билимлар талабалар эҳтиёжига мос ва уларнинг хоҳишидан келиб чиққан бўлиши керак. Китобдаги билимларни қуруқ ёд олиш ҳеч нарсага олиб бормайди, аксинча ўқувчиларни ўқишдан совутиб, тафаккурини занглатади деб ҳисоблайди. Таълим-тарбияга Дьюнинг қўшган асосий ҳиссаси бу “ақл юритишнинг тўлиқ жараёни”дир. Ақл юритиш тўлиқ жараёнининг етакчи ҳалқаси муаммони пайдо бўлишидир. Муаммо пайдо бўлганидан кейин, ўқувчи қийин ҳолатга тушиб, унинг ечимини излайди. У фаол фикр юритиб, бир қатор мулоҳазалардан кейин бу муаммони ечимини топади ва синаб кўради. Агар ечим нотўғри бўлса, яна у ақл юритади ва бу жараён бир неча маротаба қайтарилганидан кейин, охир оқибатда унинг тўғри ечимини топади. Натижада фикр юритишнинг тўлиқ жараёни амалга ошади. Кейинчалик бундай дидактик тизим муаммоли дарс ўтиш, деб номланиб кетилди.

Бу уч дидактик тизимларни ижобий томонлари билан биргаликда салбий томонлари ҳам мавжуд. Шунинг учун, америкалик бир қатор

педагог олимлар, аввалги дидактикаларнинг ижобий томонларини бирлаштирувчи дидактик тизим яратдилар ва унга **янги дидактика** деб ном қўйдилар. Янги дидактикада илгари сурилган гоёлар жуда яхши, аммо уларни амалга ошириш ўта қийин экани амалиётда маълум бўлди. Дунёда бўлган барча дидактикаларнинг энг яхши томонларини бирлаштириб, янги дидактика қодалари асосида дарс ўтишни оддий педагоглар у ёқда турсин, тажрибали педагог олимлар ҳам удасидан чиқиши қийин бўлди. Шу мунособат билан, ҳамма педагоглар фойдалана оладиган, ўзининг қатъий тузилишига ва амалий якунга йўналтирилган ҳамда дунёдаги барча дидактик йўналишларнинг яхши томонларини бирлаштира олиш хусусиятига эга бўлган **ўқитишнинг самарали усулини топиш** жаҳон педагог олимлари олдида муаммо сифатида туриб қолди.

Назорат саволлари: 1. Қадимги Юнонистонда таълим-тарбия қандай бўлган? 2. Ўрта аср Фарбий Европада таълим-тарбия тизими қандай эди? 3. Ян Амос Коменский педагогика назариясига қандай ҳисса қўшган? 4. XIX асрда Россияда таълим-тарбия қандай усулда олиб борилган? 5. Жаҳидлар ким ва уларнинг мақсади нима эди? 6. Шўролар даврининг педагогикасига таъриф беринг? 7. Ҳозирги замондаги педагогик назариялар нечта ва уларнинг бир-биридан фарқи нимада?

1.3. Педагогиканинг жамият тараққиётидаги ўрни ва фаолияти йўналтирилган объект “Ҳазрати инсон” тўғрисида умумий маълумот ҳамда инсониятнинг фаолият турлари

Республикамиз тараққиётининг ҳозирги босқичи, жамиятимиз ҳаётининг барча жабҳаларида туб сифат ўзгаришлар амалга оширилаётганлиги билан белгиланмоқда. Бу улкан вазифани ҳал этиш фуқароларимиз ақлий салоҳиятини ошириб бориш билан боғлиқ ҳолда амалга оширилиши инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқат. Бу эса, таълим-тарбияни тўғри йўлга қўйиш билан чамбарчас боғлиқдир. Бунинг учун, биринчи навбатда, педагогиканинг замон ва макондан келиб чиқиб фалсафий асосларини белгилаб олиш ҳамда шу асосга мос равишда, унинг назариясини тартибга тушириб, замонавий дарс ўтиш усуллари-ни яратиш талаб қилинади.

Таълим-тарбиянинг фалсафий асоси ва назариясини тартибга тушириш ҳамда замонавий педагогик усулларни яратиш учун куйидаги саволларга жавоб топишимиз керак бўлади: **Бугунги илмий дунёқараш қандай? Инсон ўзи қанақа мавжудод? Инсоннинг ижтимоий моҳиятини нима ташкил қилади? Инсон фаолияти қандай**

гуруҳларга ажралади? Педагогика илм, ўқув фани ва амалий фаолият сифатида қандай вазифани бажаради? Таълим-тарбия жараёнида ўқитувчи ва педагогларнинг фалсафий саводи нимага ёрдам беради? Таълим-тарбия ижодий жараён бўлганлиги туфайли, ўқитувчи ва педагоглар илмшунослик фанининг қайси қонунларидан хабардор бўлишлари шарт? Педагогиканинг назарий асосларига нималар қиради? Педагогиканинг умумметодологик асосига амал қилишлик ўқув жараёнини нимага олиб келади? Педагогикага хусусий методологик асос бўлиб нима хизмат қилади? Педагогик жараёни амалга ошириш учун инсоният қандай педагогик усулларни кашф қилган? Энг замонавий педагогик усул қайси? Замонавий педагогик усул қандай муаммоларни ҳал қилади? Педагогик технология қандай тамойиллардан келиб чиқади ва уни амалиётда қандай қўлласа бўлади? Ўқув қўлланмамиз, ушбу умумий ва бошқа кўпгина муайян саволларга маълум даражада жавоб бера олади деган фикрдамиз. Ўқув қўлланманинг барча бўлимлари ушбу саволларга жавоб тариқасида ёзилган.

Ҳар қандай таълимий ва тарбиявий фаолиятнинг йўналтирилган объекти «Ҳазрати инсон» экан, ўзимизга савол бериб кўрайлик, “инсон” тўғрисида тўлиқ маълумотга эгамизми? Унча эмас, деган жавоб бўлади. Ер юзида ягона жанзот – “Ҳазрати инсон” кўшма моҳиятга эга. Шу боис у “Биоижтимоий мавжудод” дейилади. Биологик моҳият билан бир қаторда у ижтимоий моҳиятга ҳам эга.

Унинг биологик моҳиятига, уни бошқа жонзотлардан биологик тур сифатида ажратиб турувчи тик юриши, танасининг ўлчамлари, бош, оёқ ва қўлларининг шакл-шамойили, тасаввур қила олиш қобилияти, асаб тизимининг тузилиши, қонининг иссиқлик даражаси ва кимёвий таркиби ҳамда бошқа сон-саноқсиз биологик кўрсаткичлари қиради.

Кишининг ижтимоий моҳияти деганда, аждодлардан унга мерос бўлиб ўтган ирсий бирликлари(ген)даги ахборотлар билан унинг шахсий ҳаёти давомида орттирган билими, кўникма, малака ва маънавиятининг мураккаб мажмуи тушунилади. Инсонни бошқа жонли махлуқотлардан ажратиб турадиган нарса ҳам, айнан, ундаги ижтимоий моҳиятдир.

Киши ижтимоий моҳиятининг мазмуни. Инсоннинг бошқа махлуқотлардан асосий фарқи уни ижтимоий моҳияти экан, ижтимоий моҳият негизида одамнинг билими, яъни билиб қиладиган ҳаракатлари ётади. Билиб қилинган ҳаракат фаолият дейилиб, кишининг яратувчилик қувватини ташкил қилади. Одам ер усти ва унинг остидаги унсурларни, яъни тупроқ, сув, тоғ жинслари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси

хамда маъданларнинг табиий хусусиятларини аввалдан билган ҳолда, улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиб, уларни ўзининг ҳаётига зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларга айлантиради. Бунга уй-жой ва ҳар турли иншоотлардан тортиб, ишлаб чиқариш машиналари, ускуналар, транспорт воситаларию, уй-рўзгор буюм ва жиҳозлари, озуқа маҳсулотларию адабиёт ва санъатга тегишли моддий ҳамда маънавий бойликларни мисол келтириш мумкин. Бошқа жонзотлар бундай фаолият кўрсата олмайдилар.

Инсон турли маҳсулотларни ишлаб чиқариши учун аввало, ер қобигидаги унсурларнинг физик ва кимёвий хусусиятлари тўғрисидаги билимларга эга бўлиши шарт. Шундан сўнг, бу маҳсулотларни ишлаб чиқариш технологияси, яъни усул ва услубларини ҳамда бошқа бир қатор билимларни эгаллашлиги талаб қилинади. Шу билан биргаликда у, жамиятда умргузаронлик қилиши ҳамда ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ва давлат билан мулоқотга киришиши учун, бундай муносабатлар сирларини ҳам билиши шарт. Бу эса ундан, ҳар турли ахлоқ ва одоб меъёрларини эгаллашни, сиёсий, ҳуқуқий, диний, касбий, иқтисодий ва ижтимоий фан билимларига эга бўлишни талаб қилади. **Шундай экан, инсоннинг ижтимоий моҳият асосини унинг яратувчилик қобилияти, яратувчилик қобилиятининг асосини эса, турли билимлар мажмуи ташкил қилар экан,** десак янглишмаган бўламиз.

Кишининг қанчалик билими кўп ва турли-туман бўлса, у шунчалик шахс сифатида ҳар томонлама ривожланган ҳисобланади. Инчунун, унинг имон даражаси юқори бўлиб, халқ ичида обрўи ҳам баланд бўлади. Бунинг учун, у ўзини тинмай билим олиш жараёнида ушлаб туриши керак.

Инсон биоижтимоий мавжудод бўлиб, унинг ижтимоий моҳият негизини билим ташкил қилар экан, савол тугилиши мумкин, у бу билимларни қаёқдан олади? Инсон бу билимларни тафаккур ва тасаввурини ишлатиб, объектив борлиқдан ёки билим манбаи бўлган устоз-муаллим ёки китоб, журнал ва бошқа ахборот воситаларидан олади. Киши эгаллаган билимларини ҳаётда қўллаши учун уларни ўзида сақлайди. Тинмай билим олиши ва уларни амалиётда қўллаб бориши натижасида ундаги билимлар ҳаёт тарзига айланиб, маънавияти ошиб бораверади.

Киши сезги аъзолари орқали ҳис қилган ва тасаввур фаолияти ёрдамида англаб етган билимлари бош миyanинг марказида, таққослаш йўли билан, ўз тасдигини топганидан кейин орқа миёдаги нейрон найчаларга тирик голограммалар сифатида жойлашиб, хотирада сақланади. Бу билимларни киши керак бўлганда хотирадан чиқариб олиб, амалий ҳаракатига дастур сифатида ишлатаверади.

Демак, инсон билимларни кундалик амалий ҳаётида қўллаш учун эгаллайди. Инсон тафаккур ва тасаввур фаолияти натижасида эгалланган билимларини амалиётда бир уринишда, дарров қўллай олмайди. Чунки, унинг вужудида бу ҳаракатларга ҳали кўникма шаклланмаган. Янгитдан эгалланган билим асосида ҳаракат қилиш кўникмасини ҳосил қилиш учун киши иродасини ишга солиб, тарбиячи-устоз иштироки ва кўмагида ҳар бир ҳаракатини маълум мақсад йўналишида, шу соҳада мавжуд қонун ва қонуниятларга бўйсунган ҳолда, бир неча бор такрорлаши, яъни синаб кўриши шарт бўлади.

Киши ўз билимларини амалий ҳаётда намоён қилишлигининг сифат даражалари бир неча босқичлардан ташкил топган.

Биринчи босқич. Киши англаб етган билимларини амалиётда қўллаётганида ортиқча куч ва вақт сарфласа ҳам-ки, мақсадга етса ва иш бажарилса, эгалланган билим **кўникмага** айланган деб ҳисобланади. Бу босқичда, киши тасавурида пайдо бўлган ва қиёс усули орқали ўз тасдигини топган билим жисмоний ва ақлий фаолиятлар натижасида унинг вужудига ўтиб, кўникмасига айланади. Кўникмага айланган ҳаракатлар вақти-вақти билан қайтарилиб турилмаса, бу кўникма тез кунда йўқолиб, кишида қуруқ билим қолади. У билим ҳам вақти-вақти билан эслаб турилмаса, эсдан чиқиб, киши билимсиз бўлиб қолади.

Иккинчи босқич. Киши эгаллаган ва кўникмага айлантириб улгурган билимларини амалиётда қўллайвериши натижасида, мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари учун ортиқча куч ва вақт сарфламай, равон амалга оширса, уни **малака** дейилади. Бундай билим вужудга сингиб, автоматлашган ҳаракатга айланиб кетган бўлади. Тафаккур фақат кишининг мақсадли ҳаракатини назорат қилиб туради ҳалос. Ўз навбатида, малакани ҳам бир неча – паст, ўрта, юқори деган босқичлари бор. Малака босқичидаги билим асосида қилинган ҳаракатлар анча тургун бўлиб, киши вужуди ва хотирасидан тез йўқолиб кетмайди. Бироқ, узок вақт ўтиши билан, бу ҳаракатлар такрорланмаса, вужуд уларни ҳам нутиши мумкин.

Учинчи босқич. Инсон ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллайвериши натижасида, унда ҳосил бўлган кўникма ва малакалар такомиллаша бориб, унинг руҳига сингиб ҳаёт тарзига айланган ҳолатни **маънавият** дейилади. Бу босқичдаги ҳаракатлар нафақат автоматлашган бўлади, киши бу ҳаракатларни бажармаса тура олмайдиган бўлиб қолади. Маънавиятга айланган босқичдаги ҳаракатлар киши вужуди ва руҳига шунчалик сингиб кетган бўладики, улар ундан ҳеч қачон чиқиб кетолмайди. Чунки у ирсий бирликлари ичидан жой олган бўлади. Шунинг учун ҳам, бу босқичдаги ҳаракатлар

зарурий ҳаракатга айланиб, тафаккур уларни деярли назорат қилмайди. Айнан шу ахборотлар аждодлардан авлодларга ирсий бирликлари орқали ўтади.

Маълумки, инсон бошқа мавжудодлардан ўзининг ижтимоий моҳияти билан ажралиб туради. Ижтимоий моҳият негизини билимлар ташкил қилиб, улар фойдали ва фойдасиз турларга ажралади. Фойдасиз ва ижтимоий ҳаётда зарарли билимлар киши маънавиятини ташкил қилмай, бемаъани ҳаракатлар пойдевори ҳисобланади. Киши маънавиятини фақат фойдали билимлар ташкил этади. Фойдасизлари ғайри ижтимоий ҳисобланиб, иллат деган ижтимоий категорияни юзага келтиради. Фойдасиз ва ижтимоий ҳаётга зарарли билимлар қаторига – ёлғон гапириш, ўғирлик, судхўрлик, фирибгарлик ва бошқа бир қатор иллатлар қиради.

Маънавият, биринчидан, алоҳида олинган халқ, миллат мавжудлиги билан, иккинчидан эса, маълум бир тарихий давр билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун, алоҳида олинган ҳар бир давлат ўзининг тарихий ривожланиш босқичи ҳамда жамоатчилик томонидан қабул қилинган миллий ғоядан келиб чиққан ҳолда ўз маънавитини ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини белгилаб олади.

Миллий маънавиятимизни такомиллаштириш ва мазмунини бойитишда таълим-тарбиянинг роли бениҳоя каттадир. Шунинг учун ҳам, мамлакатимизда таълим-тарбияни юксак савияда ташкил этиш ва амалга ошириш иши давлатимизнинг устувор сиёсати ҳисобланади.

Ҳар бир шахс, халқ ва миллатнинг ўзига хос орзу-умидлари, моддий-маънавий бойликка бўлган талаб ҳамда эҳтиёжлари мавжуд. Улар орасида таълим-тарбияга бўлган эҳтиёж етакчи ўринни эгаллайди. Чунки ҳар қандай соғлом инсонда тинмай билим олиш эҳтиёжи мавжуд. Билим инсоннинг маънавий озукаси деган гап ҳам бор.

Педагогика жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган илм-фан ва амалий фаолият соҳасидир.

Инсон бошқа махлуқотлардан ўзининг фаолияти билан ажралиб турар экан, одамнинг фаолият соҳаларини уч гуруҳга ажратиш мумкин: илмий, маърифий ва амалий фаолият. Қуйида бу фаолиятларнинг ҳар бирига қисқача тасниф бериб чиқамиз.

Илмий фаолият деганда, кишиларнинг тадқиқотлар олиб бориш йўли билан янги билимларни, яъни қонун ва қонуниятларни кашф қилиш фаолияти тушунилади. Бу фаолиятнинг ўзига яраша тадқиқот усуллари бўлиб, улар маърифий ва амалий фаолият усуллари билан фарқ қилади.

Маърифий фаолият, илм аниқлаган билимларни бошқаларга етказиб бериш билан шуғулланади. У ота-она бўладими, санъат ва адабиёт, оммавий ахборот воситалари ёки бошқа зиё тарқатувчи рўзнома, ойномалар бўладими ёинки расмий таълим-тарбия тизими бўладими, уларнинг фаолияти маърифий фаолият дейилади. Буларнинг ҳар бирини ўзига яраша зиё тарқатиш усуллари бўлиб, бир-биридан фарқ қилади.

Аҳолига билимларни етказиб бериш билан шуғулланувчилардан энг асосийси, ўқув фан билимларини аниқ мақсадга йўналтирилган катъий режа дастур асосида амалга оширадигани – расмий узлуксиз таълим-тарбия тизимидир.

Амалий фаолият. Киши илм аниқлаган билимларни маърифий фаолият билан шуғулланувчилар ёрдамида эгаллаб олиб, бу билимларни ўзининг амалий фаолиятида қўллашлиги амалий фаолият дейилади. Амалий фаолиятнинг ҳам ўзига яраша усул ва услублари мавжуд бўлиб, улар маърифий ҳамда илмий фаолият усулларидан фарқ қиладилар.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Кишининг биологик моҳияти деганда нимани тушунамиз? 2. Инсоннинг ижтимоий моҳият негизини нима ташкил қилади? 3. Биоижтимоий мавжудод қандай мавжудод? 4. Одам ҳаёти давомида эгаллаган билимларини амалий ҳаётда намоён қилишлигининг сифат даража босқичлари нечта ва улар қайсилар? 5. “Маънавият” тушунчасига таъриф беринг? 6. Инсон фаолият соҳалари нечта? 7. Илмий фаолиятда инсон нима иш бажаради? 8. Маърифий фаолият қандай фаолият? 9. Амалий педагогик фаолият жараёнида нима ишлар бажарилади?

2 БЎЛИМ ПЕДАГОГКАНИНГ ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Фалсафий савод ҳамда замонамизнинг илғор илмий дунёқараши ва “Мажмулар назарияси”

Савод деб, кишининг муайян бир фан ёки амалиёт соҳасидан эгалланиши шарт бўлган билим ҳажмига эга бўлганлик даражасига айтилади. **Саводхон** одам деган тушунча, бир соҳа эгаси бўлиши учун ушбу соҳадан керак ҳажмдаги билимларни эгаллаб, уларни амалиётда қўллай олиш малакасига эга бўлган кишига нисбатан қўлланилади.

Ҳар қандай саводхонликни бош асоси ва барча одамлар эгаллаши шарт бўлган савод, бу “**тил саводи**”дир, яъни оғзаки ва ёзма нутқдан фойдаланганда уни муайян адабий тилдаги мавжуд қонун-қоидалар асосида амалга ошириш. Бунинг боиси, ҳар қандай фан ёки амалиётдаги билимларни эгаллаш ва уларни бошқаларга тўғри ҳамда тушунарли қилиб етказиш учун маълум қоидаларга солинган тилни мукамал билишлик шарт эканлигидадир. Тил қоидаларини яхши билмаган одам ўз фикрини бошқаларга тўғри етказиб бера олмайди. Бундай савод, асосан, йўналтирилган таълимнинг бошланғич босқичи ва ўрта мактабнинг тил ва адабиёт дарсларидан олинади. Аҳоли орасида саводи бор деганда, айнан мана шу савод тушунилади. Бу савод, бошқа турдаги саводларни эгаллашда замин ва одамлар орасидаги ахборотлар алмашувини бир-бирига тушунарли тарзда амалга ошириш учун зарур бўлган саводдир.

Саводнинг тури кўп. Буларга: **диний савод** – муайян диндаги билимларни мукамал билганлик даражаси; **техник савод** – техника сирларини яхши тушунганлик; **сиёсий савод** – сиёсатшунослик фанидаги билимларни тўла эгаллаб, улардан ҳаётда фойдалана олишлик малакаси; **математик савод** – математикадаги қонун-қоида ва формулаларни яхши билиб, улардан малакали фойдалана олишлик; **касбий савод** – маълум бир касбдан керакли билимларни эгаллаб, уларни амалиётда фойдалана олиш малакаси ва ҳоказо. Бундай саводлар рўйхатини давом эттираверишимиз мумкин, аммо, мақсадга яқинлашадиган бўлсак, фалсафий савод моҳиятини кенгрок тушунтиришга ва бу турдаги саводнинг оз бўлса-да, оширишга ҳаракат қиламиз.

Бахт ва саодатга интилган ҳамда эл-юрт ичидаги обрўин устида қайғурган одам фалсафий саводга эга бўлиши шарт. Акс ҳолда кўзлаган эзгу мақсадига эришолмайди.

Элеялик Зенон (м. ав. 490 – 430 й): “Фалсафа инсонга ўлимга нисбатан нафрат туйғуларини инъом этади”, деган бўлса, Антисфен

(м. ав. 444 – 366 й): “Фалсафа менга ўз-ўзим билан суҳбаг қуришни ўргатди” – деган. Афлотун (м. ав. 428 – 347 й) эса фалсафага таъриф бериб, куйидаги мисраларни ёзиб қолдирган: “Оламда билимдан кучли нарса йўқдир. Билим ҳар қандай ҳузур-ҳаловатдан ҳам, бошқа нарсалардан ҳам зўрроқдир”. “Фалсафа билан машғул бўлинг. Шунингдек, ёшларда ҳам фалсафага рағбат уйғотинг”. “Ҳайрат файласуфларга хос сифат. Ана шу сифат фалсафанинг ибтидоси саналади”. Яна у “Фалсафа билан ёшлиқда, меъёрида машғул бўлмоқлик жоиз. Бу қоидага амал қилмаганларни ҳалокат кутади. Ҳар қанча заковатли бўлманг, ёшингиз бир жойга бориб қолганда умрингизни фалсафага бағишламасангиз, хурмат-эътиборли (бахтли, *бизнинг изоҳ*) инсон бўлиш тажрибасидан айрилиб қоласиз”, деб таъкидлаган.

Теран фалсафий фикр юритадиган одамнинг ижтимоий моҳияти юқори, ўзи эса босиқ ва мулоҳазали бўлгани учун аҳоли ичида обрўйи балад бўлади. Аммо, ўзаро мантиқан боғлиқ ва ҳар бир сўзининг исботи бор фалсафий фикр билан, мантиқан суёт боғланган ҳамда исботи йўқ сафсата гапнинг фарқига бориш лозим. Баъзилар сафсатани ҳам фалсафа деб биладилар. Бу тўғрида Арасту (м. ав. 384 – 322 й) куйидаги фикрни айтган: “Сафсатабозлик ва диалектика ҳам фалсафа машғул бўлган масалалар билан шуғулланади. Фалсафа диалектикадан ўзига хос қобилиятлари, сафсатабозликдан эса танлаган йўли билан фарқланади. Яъни диалектика бирор жабҳани донишмандлик нуқтаи назардан билишга уринади. Сафсатабозлик эса ўткинчи донишмандликдир, ҳолос”⁹.

Худудимиздаги кенг омма орасида, фалсафа тўғрисида бирмунча нотўғри фикр шаклланиб қолганлигининг сабаби, биринчидан, фалсафий тафаккурни ҳаммада ҳам юқори бўлавермаслиги бўлса, иккинчидан, фалсафа билимларини анча теран, тилини нисбатан мураккаброк бўлганлиги ва учинчидан, яқин ўтмишимизда ўқув юртларида фалсафа бир ёқлама талқин қилиниб, ундаги фикрларни мулоҳазасиз қабул қилишга мажбур этилганлигидандир (*Инсонга нимаки нарсани зўрланса, унда бу нарсага нисбатан нафрат уйғона бошлайди*).

Ушбу бўлимда фалсафа нима эканини, уни кундалик ҳаётимиздаги ўрни тўғрисидаги фикрларни тушунарли ва энг умумий тарзда баён этиб беришга ҳаракат қилинди. Фалсафанинг келиб чиқиш тарихи, унинг оқимлари, ҳал қилишга йўналтирилган барча масалалари, махсус тушунчаларнинг тўлиқ тизими ва ҳоказоларга, яъни чин фалсафий билимларга кўп тўхталмай, фалсафанинг ўзи ва унинг асосий

⁹Ҳақиқат манзаралари: 96 мумтоз файласуф. Т., “Янги аср авлоди”. 2002, 100-бет.

тармоқларига умумий таърифлар бердик. Унинг умумий қонунларини, шунингдек, фалсафада кўп учрайдиган махсус тушунчаларнинг бир қисми мазмунини ёритиб, ХХІ аср фалсафасининг йирик оқимларини қайд қилиб ўтиш билан чекландик.

Фалсафанинг лугавий мазмуни “доноликнинг дўсти” бўлиб, кадимда файласуфларни “доноликни севувчилар” деб аташган. Авваллари фалсафани ҳамма илм-фанларнинг отаси деб санашган. Эндиликда, фалсафа – табиат, жамият ва онг ривожланишининг умумий қонунларини ўрганувчи илм-фан сифатида талкин қилинмоқда. Фалсафа – дунёқарашни ўрганувчи илм ёки фалсафа нарса ва ҳодисаларни ўрганишнинг умумий усуллари тўғрисидаги фан деб талкин қилган адабиётлар ҳам бор. Пифоғор эса, ҳаётнинг мазмунига оид қарашларга “фалсафа” деб ном берган.

Мақсади жиҳатидан бир-бирига ўхшамаган бу таърифларнинг қайси бири фалсафа моҳиятини тўлиқ ифода этади? деган савол туғилиши табиий. Гап шундаки, юқоридаги гапларнинг ҳаммаси ҳам фалсафага тегишли бўлиб, унинг тадқиқот объектининг у ёки бу томонларини очиб беришга йўналтирилган. Чунки фалсафанинг ўрганиш объекти кўп қиррали бўлиб, жуда кенг масалалар кўламини ёритиб беришни мақсад қилиб олган.

Фалсафага умумий таъриф беришдан олдин, унинг бошқа илм-фан соҳаларидан тубдан фарқли томонларини кўриб чиқайлик.

Биринчидан, фалсафа ўз тадқиқотларини муайян нарса ва ҳодисага қаратмай, конкретдан узилган ҳолда нарса ва ҳодисаларнинг умумий, яъни **мавҳум (абстракт)**лаштириб ўрганади. Масалан, муайян миллатга мансуб маълум ёшдаги эркак ёки аёл жисмоний саломатлигини – тиббиёт, унинг истеъмол молларга бўлган талабини – иқтисодиёт илмининг маркетинг деган тармоғи, шу одамнинг бошқалар билан ўзаро муносабатини – социология, миллатининг келиб чиқишини – этнография, унинг ташқи муҳит билан ўзаро муносабатини – экология ўрганса (*одамнинг ўрганадиган илм-фан тармоқларининг баъзини давом эттириш мумкин*), бутун инсониятни, яъни кишилик жамиятининг тараққиёт қонунлари, уларнинг умумий қадриятлари, одамзотнинг билиш жараёни сирларини очиб беришни фалсафа ўз зиммасига олган. Яна бошқа мисол: ҳар бир аниқ фаннинг ўз ўқитиш усул ва услублари мавжуд, уни педагогиканинг методика деган тармоғи ўрганади. Аммо, ҳар қандай таълим-тарбия маълум бир умумий мақсад томон йўналтирилган бўлиб, педагогик жараённинг ўзи эса, махсус қонуниятлар асосида кечади. Ана шу, ҳамма педагог ва ўқитувчилар учун энг умумий мақсад кўрсаткичлари билан таълим-тарбия жара-

ёни кечишининг умумий қонуниятларини фалсафа аниқлаб беради. Ёки динни оладиган бўлсак, ҳар бир алоҳида олинган дин ўзининг ақидалари, унга эътиқод қилганларнинг бажариши шарт бўлган шариати, яъни қонун-қоидалари, уларга амал қилинганда олинадиган ажр — муқофотлар тизимига эга. Шулар ва уларни бузганда бериладиган жазолар ва бошқа диний масалаларни теология, Ислом мисолида — тавҳид, тавсир ва фикҳ илмлари ўрганса, умуман динларнинг келиб чиқиши, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни, бир-биридан фарқли ва ўхшаш томонларини, шунингдек, бошқа умумий диний масалаларни фалсафа илми ечиб беради.

Бундай масалалар устида мулоҳаза юритиш учун кишида **абстракт** тафаккур яхши ривожланган бўлиши керак. Чунки, абстракт нарсаларни фақат абстракт тафаккур ила англаш мумкин. Ҳаётда доимо аниқ масалаларни ечиб, кундалик юмушлар билан машғул бўлиб юрган одамларда абстракт тафаккур кўп ҳам ривожланган бўлмайди. Ўзида абстракт тафаккурни тараққий эттириш учун, киши вақти-вақти билан аниқ нарса ва ҳодисалардан узилиб туриб, уларнинг устидан умумий (абстракт) фикр юритиши керак бўлади. Бу эса ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди. Бунинг учун анчагина ақлий куч ва иродани ишлатиб, вақт сарфлаш лозим бўлади. Бу эса кўпчиликка малол келади. Шунинг учун фалсафий масалаларга кўп одам тушунавермайди. Тўғрироғи тушунишга эринади. Фалсафа фанининг бошқа фан соҳаларидан **иккинчи фарқи ҳам, у абстракт тафаккур билан иш юритади.**

Учинчи фарқи. Ҳар қандай муайян фандаги билимларни ҳаётда синаб кўрса бўлади. Масалан: техникадаги билимларнинг тўғри ёки нотўғрилигини ўша машина ёки мосламани ишлатиб кўриб билса бўлади. Ёки физика, химия, биология ва бошқа табиий ва аниқ фанлар билимларини лаборатория шароитида тажриба орқали синаб кўриш мумкин. **Фалсафа аниқлаган билимлар** фақат мантикий тафаккурни ишга солиб, махсус усуллар ёрдамида назарий тасдиқланади, уларни амалда синаб кўриш мумкин эмас. Фалсафа қонунларининг ишлашини фақат, ақл билан тушуниб егиш мумкин.

Айтилган фикрлардан келиб чиқиб, фалсафага умумий таъриф берадиган бўлсак, фалсафа — мавҳум (абстракт) тафаккур ёрдамида табиат, жамият ва онг ривожланишининг, барчасига бирдай тааллуқли, энг умумий қонунларини ўрганувчи ҳамда одамлар дунёқараши, инчунин қадриятларини шаклланиш ва инсоннинг билиш жараёни қонуниятларининг аниқловчи, шу билан биргаликда бошқа тадқиқотларга умумий илмий усул вазифасини бажарувчи илм-фан соҳасидир. Бу таъриф турли адабиётларда

келтирилган хусусий таърифларнинг тўғри эканини тасдиқловчи умумий аниқламадир.

Ҳақиқатдан ҳам, фалсафанинг асосий вазифаларидан бири, бутун борлик тараққиётининг умумий қонунларини ўрганиш. Фалсафа барча фанлар отаси, деган иборани ҳам бизнинг таъриф тасдиқлайди, чунки фалсафа қонунлари барча илм-фан ва амалиётда бирдай ишлайди. Фалсафа дунёқарашни шакллантирувчи фан деган таъриф ҳам, биз берган таъриф бўйича тўғри бўлиб чиқди. Фалсафа илмий тадқиқотлар олиб боришнинг умумий усули дегани ҳам тўғри. Негаки, у ҳамма илм-фан ва амалиёт соҳаларининг фаолиятига методологик асос бўлиб хизмат қилади (*Методология тушуғчасига ушбу бўлимнинг иккинчи қисмида тушуғтириш берилди*). Шунинг учун ҳам, фалсафа бир қатор тармоқларга бўлинган. Уларга қуйидагилар қиради.

Онтология – фалсафанинг етакчи тармоғи бўлиб, борлик тўғрисидаги илм-фан ҳисобланади. У бизни ўраб турган, биз билган, билмаган, биз кўра оладиган ҳамда кўра олмайдиган нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, бир турдан иккинчи бир турга ўтиш қонунларини, фалсафа категорияларини (*асосий тушуғчаларини*), бирламчилик масаласини, шунингдек, бутун оламга тааллуқли бошқа умумий масаларни ечишга йўналтирилган. Бизни ўраб турган нарса ва ҳодисалар деганда, бутун борлиқнинг бирламчи асоси квантдан тортиб, табиий ҳодисаларни пайдо қилувчи квант майдони ва моддий олам орасидаги алоқадорликлардан то қоинотдаги мўъжизавий ҳодисалар қадар тушунмоқ лозим. Фалсафанинг бу тармоғи луғатларда берилган умумий таъриф: фалсафа-табиат. жамият ва онг ривожланишининг умумий қонунларини ўрганувчи фан деган изоҳга кўпроқ тўғри келади. Шўролар даври фалсафасида унинг қисқартирилган варианты, гнесеология билан биргаликда “Диалектик материализм” (Диамат) деб юритилган.

Гнесеология – билиш назарияси ҳисобланиб, инсон оламини билиб бориш жараёнидаги мавжуд умумий қонуниятларни ўрганадиган ва шу жараёнга тааллуқли масалаларни ёритиб беришга қаратилган фалсафа тармоғи ҳисобланади. У адабиётларда, “фалсафа – билиш тўғрисидаги фан”, деган талқинга мос келади.

Аксеология – жамиятдаги қадриятларнинг шаклланиш қонуниятларини ўрганувчи фалсафанинг тармоғи бўлиб, жамиятга оид барча умумий масаларни ечиб беради. Яқин ўтмишимизда уни “Тарихий материализм” (Истмат) деб атаб келинган.

Илмий адабиётларда фалсафа ичида яна “**Праксиология**” ва “**Методология**” деган тармоқларни ажратиб кўрсатадилар. Уларнинг мак-

сад ва вазифалари устидаги бахслар ҳали тугамаганлиги учун уларга батафсил таъриф беришдан тийилдик. Фақат **праксиология** – инсон амалий фаолияти ҳақидаги **фалсафа тармоғи** бўлиб, мантик, социология, психология, педагогика, сиёсатшунослик ва шунга ўхшаш амалиётга яқин бўлган ижтимоий фанларни ўз ичига олишини қайд қилиб ўтамыз. **Методология** эса, барча хусусий фанларнинг энг умумий масалалари ва назарий асосларини ишлаб чиқишга йўналтирилган, шу жумладан илмшунослик фанини ўз ичига олган, фалсафанинг тармоғи. Масалан, физиканинг фалсафий масалалари, химиянинг фалсафаси, адабиётнинг фалсафий жабҳалари, илмий фаолият билан шуғулланишда амал қилиниши лозим бўлган қонун, қоида ва тамойиллар мажмуи ва ҳоказо.

Ушбу бўлимда, фалсафа ечиб бериши шарт бўлган асосий **онтологик масалаларни** кўрсатиб ўтиш лозим. Чунки, фалсафадаги оқим ва илмий мактаблар ана шу масалаларни қай йўсинда ечишига қараб ажраладилар. Шу билан биргаликда, киши бошланғич фалсафий саводга эга бўлиши учун фалсафанинг асосий қонунларини ҳам билиб олиши лозим. Қуйида шуларнинг баёнига ўтамыз.

Фалсафа ўз олдида кўпгина оламий, яъни онтологик масалаларни ечиб беришни муаммо сифатида қўйган. Шулардан энг қадимий ва асосийларидан бири **бирламчилик масаласидир**. Бу масала бўйича файласуфларнинг бир гуруҳи, олам пайдо бўлишида биринчи бўлиб ғоя туртки бўлган, дейдилар. Ҳар қандай нарса ва ҳодисанинг ибтидо-си, унинг ғояси, яъни **ғоя бирламчи**. Бундай фикр тарафдорлари **идеалистлар** деб ном олган.

Файласуфларнинг бошқа бир гуруҳи аввал моддий нарса (материя) пайдо бўлган, ғоя эса, энг юқори материя саналган онг фаолиятининг маҳсули бўлиб, кейин вужудга келган дейишади. Улар **материалистлар** деб аталади.

Иккинчи муаммо, бу ривожланиш масаласи. Бу масала бўйича ҳам файласуфлар иккига бўлиниб кетган. Биринчи гуруҳи, бутун борлиқ статик ҳолатда, яъни бизни ўраб турган жонли ва жонсиз нарсалар бир вақтлар ё илоҳий қудрат томонидан яратилиб ёки маълум бир шароитда ўзидан-ўзи шаклланиб, сўнг мувозанат ҳолатга тушиб қолган ва **ўзгармай тураверади**. Ўзгарса ҳам берк ҳалқа ичида ўзгариб, умуман олганда ўзгармайди, дейдилар. Улар **метофизиклар** деб номландилар. Яна бошқа бир гуруҳ файласуфлар, бутун борлиқ **тинмай ҳаракат жараёнидадир**. Барча нарса ва ҳодисалар тинмай ривожланиб, бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради дейишади. Бундай назарий таълимот **диалектика** дейилади.

Фалсафада ечилиши шарт бўлган масалалар жуда кўп. Чунончи, оламни ўрганиб бўладими бўлмайдими; макон ва замон масаласи ва ҳоказо. Уларни ҳар турли йўсинда ечувчилар гуруҳларга бирикиб, фалсафадаги асосий оқимларни ва уларнинг чексиз кўп шаҳобчаларини пайдо қилганлар. Фалсафадаги асосий йирик оқимлар юқоридаги икки масалани ечишга қараб бўлинадилар. Улар қуйидагилардир:

Катта бир гуруҳ файласуфлар, биринчи масала бўйича, олам яралишида аввал гоя пайдо бўлган, кейин шу гоя лойиҳа вазифасини бажариб, унинг негизида турли-туман моддий нарсалар шаклланган. Иккинчи масала бўйича, барча нарсалар пайдо бўлганидан сўнг, ҳолатини ўзгартирмаган дейдилар. **Гоя бирламчи ва олам ўзгармасдир, дейдиганлар объектив идеалистлар** ёки идеалист метофизиклар дейилади. Уларга Платон, Кант, Фихте, Шеллинг ва бошқалар қиради.

Иккинчи гуруҳ файласуфлар. Дунё Мутлақ гоя, Дунёвий рух, Худонинг хохиши натижасида яратилган, яралганидан кейин, курравий қонуниятга бўйсуниб, доимо ҳаракат жараёнига ўтган. **Бутун борлиқ гоядан пайдо бўлган ва у кейин тинмай ривожланиш жараёнига ўтиб, доимо бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради дегувчилар, идеалистик диалектика тарафдорлари ҳисобланган**. Бу фикрни биринчи бор Будда айтган бўлса-да, уни Гегель асослаб бергани учун бу оқим Гегельчилик деб ҳам юритилади.

Учинчи гуруҳ файласуфлар. Олам пайдо бўлишида, биринчи моддий дунё вужудга келиб, гоя унинг ҳосиласи, у иккиламчидир, дейди **материалист метофизиклар**. Аммо, материянинг турли-туман шакллари, шу жумладан жонзотлар ҳам, маълум бир шароитда шаклланиб, сўнг ўзгармас ҳолатга тушиб қолган. Шунинг учун бутун борлиқ ўзгармасдир. Бу фикрни биринчи Қадим Юнон файласуфлари Фалес, Анаксимандр, Гераклит, кейинчалик Бекон, Гоббс, Спиноза, Гольбах, Дидро ва Фейербахлар асослаб берганлар.

Тўртинчи гуруҳ файласуфлар. Биринчи масала бўйича, олам пайдо бўлишида, **аввал материя** вужудга келган, сўнг у тараккий эта бориб, турли-туман, жонли ва жонсиз кўринишларга эга бўлган. Барча мавжудод ва махлуқотлар, шу жумладан инсон ҳам тараккийёт маҳсулидир. Иккинчи масала бўйича, бутун борлиқ **ривожланиш жараёнида** дейдиган оқим материалистик диалектика ёки **диалектик материализм** деб номланган. Бу оқим асосчилари Ф. Энгельс ва К. Маркс бўлганлиги туфайли, бундай фалсафа яқин ўтмишимизда марксистик фаласафа деб ҳам юритилиб келинди.

Бугунги кун олимлари. бутун дунё олиму уламолари Будда, Арасту, Форобий ва Ибн Синолар айтиб кетишган ва Гегель томонидан илмий

асослаб берилган, диалектика ва унинг асосий қонунларини тан олишган ва барча фаолият жараёнларига энг умумий методологик асос сифатида қабул қилганлар. Табиатан ўзгаришни мутлақ тан олмайдиган диний дунёқараш тарафдорлари ҳам, ҳозир буни тан олмоқдалар.

Аслида диалектика ривожланиш деган маънони билдиради, бутун борлик – табиат, жамият ва онг тинмай ривожланиш жараёнида бўлиб, бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради.

Бундай ривожланишни ҳаракатга келтирувчи куч қаёқдан пайдо бўлади? деган табиий савол туғилади. Гегель бу куч қарама-қарши томонлар бирлиги ва кураши натижасида пайдо бўлади, дейди ва уни илмий асослаб бериб, диалектиканинг асосий қонуни деб номлайди. Бу фикрни Гегельдан олдин ҳам айтганлар бўлган. Аммо Гегель буни тизимга солиб илмий асослаб берган. Физиклар бу қонуниятни “парите – жуфтлик” қонуни деб юритадилар. Қўлланмамининг кейинги саҳифаларида бу қонунга бир неча бор мурожаат қиламиз.

Ҳақиқатдан ҳам, бутун борлик чексиз катта ва кичик, келиб чиқиши жиҳатидан турли-туман мажмулардан, яъни бутунликлардан иборат бўлиб, ҳар бир мажму ўзининг қарама-қарши типи ёки томонига эга. Мутлақо танҳо ёки бир томонлама бутунликни, яъни нарса ва ҳодисани топа олмаймиз (*Мажму тушунчасининг изоҳи, ушбу қисмининг охирроғида берилган*). Бу қарама-қарши томонлар тинмай бир-бирига интилиб, бир бутунни ташкил қиладилар. “Икки ярим бир бутун” дегани аслида шу. Шу билан биргаликда улар қарама-қарши томон, яъни қарама-қарши куч бўлиб, бир-бирини ўзидан итариладилар, яъни уларнинг орасида ўзаро кураш мавжуд.

Бу воқелик нарса ва ҳодисалар тадрижининг ички заруриятидан келиб чиққан қонуният бўлиб, бутун борлик шу қонуниятга бўйсунди. Шунинг учун у ривожланишнинг асосий қонуни деб юритилади. Бу ҳолни ҳар қадамда кўришимиз ёки сезишимиз мумкин. Масалан, атом қарама-қарши кўрсаткичларга эга электрон ва протонлардан иборат ёки шимол-жануб, кеча-кундуз, ёш-қари, паст-баланд, оғир-енгил, ўнг-чап, яхши-ёмон, аёл-эркак, севи-нафрат, тинчлик-тўполон ва ҳоказо, улар чексиздирлар. Бу ҳол жамийки нарса ва ҳодисаларда ўз ифодасини топган. Бу, фақат Аллоҳга тааллуқли эмас, Аллоҳ тоқдир – Аҳаддир дейилади Исломда. Авестода дунёда бир-бирига зид икки Илоҳ мавжуд – бири, яхшилик худоси Аҳурамазда ва иккинчиси, ёмонлик худоси Аҳураман. Шунга ўхшаш, оламдаги барча нарса ва ҳодисаларда бундай қарама-қарши кучлар бўла туриб, улар бир-бирига интиладилар, бир-бирисиз мавжудлиги мумкин эмас. Масалан, бир таёкни икки қарама-қарши томонга йўналтирилган учи

мавжуд, улар бир бутун таёк бўлатуриб, икки карама-қарши томонга йўналтирилгандир. Икки томонга интилиб турган учлари иккала томонга кетаверсин деб, таёкни иккига бўлиб юборсак, шу зумнинг ўзида икки томонга йўналтирилган икки учли икки таёк пайдо бўлади. Бу чексиздир. Бундай табиий тортилиш ҳамда итарилиш натижасида нарса ва ходиса, яъни мажму ичида кучланиш пайдо бўлади. **У маълум бир вақтдан кейин миқдор жихатидан маёрига етганда нарса ёки ходисада ҳаракат, яъни кўзғалиш пайдо қилади ва мажму ўзининг аввалги ҳолатини ўзгартириб, янги бир ҳолатга ўтади.**

Нарса ва ҳодисалар ичидаги кучланиш миқдор жихатдан меёрига етганлик ҳамда сифат жихатидан ўзгаришга тайёр бўлганлик ҳолатини ифодаловчи диалектиканинг яна бир қонуни мавжуд. Бу **миқдорнинг сифатга ва сифатнинг миқдорга ўтиш қонунидир.** Фараз қилайлик, сувни қайнатиш учун уни идишга солиб, иситиш асбобининг устига кўйдик. Сув совук, иситиш асбоби иссиқ, булар карама-қарши кучдирлар. Шунда улар орасида кураш пайдо бўлади. Иситиш асбоби сувнинг ҳолатини ўзгартириши учун унга ўз иссиғи билан таъсирини ўтказиши керак бўлади. Сув эса ўзининг совуклиги билан иситиш асбобини совутмоқчи бўлади. Улар орасида кураш бошланади. Иссиқ кучли келиб, сув ичида маълум миқдорда иссиқлик йигилгач, совук сув иситиш асбобига ён бериб, исийди. Иссиқлик миқдори маълум бир меёрга етгач, сув қайнаш йўли билан ҳолатини ўзгартиради, яъни суюқ ҳолатдан газсимон (буғ) ҳолатига ўтади. Ёки жўжани олсак, у ташқи муҳит таъсирига қарши курашиб, ҳаётини давом эттириш мақсадида турли-туман овқатларни истеъмол қилади. Маълум бир вақтда, маълум миқдордаги овқатни истеъмол қилиб ташқи муҳитни енггач, маълум хужайралар ва керакли ўлчамлар тўплаганидан кейин сифатини ўзгартириб, товук ёки хўроз ҳолатига ўтади.

Савол туғилиши мумкин, карама-қарши кучлар бирлиги ва кураши натижасида нарса ва ҳодисалар ичида кучланиш йиғила бориб, маълум бир миқдорни тўплаганидан кейин бошқа ҳолатга ўтар экан, шунда уларнинг олдинги ҳолати нима бўлади? Жавоб – инкор бўлади. **Бу дегани, миқдор йиғилиб сифат ўзгаришларни содир бўлиш вақтида, нарса ёки ҳодиса олдинги ҳолатини инкор қилиб, янги ҳолатга ўтади.** Бунинг учун диалектиканинг яна бир қонуни мавжуд. У ҳам бўлса “**инкорни-инкор қонуни**”. Мисол, жўжа товук бўлиши учун жўжалигини инкор қилиши шарт. Чақалоқ маълум бир вақтдан кейин чақалоқлигини инкор қилиб бола, болалигини инкор қилиб ўспирин, ўспиринлигини инкор қилиб, улгайганлик босқичига ўтади. Улгайганлигини инкор қилиб қарийди ва охир оқибатда бу дунёни ин-

кор қилиб, бошқа бир дунёга ўтади. Бу жараён чексиздир, ҳар бир нарса ёки ҳодиса, муайян бир ҳолатини инкор қилиб, янги ҳолатга ўтиб ўзини намоён қилганлиги учун ҳар бир ишда бу қонуниятлардан келиб чиқмаслик, ҳаракат жараёнини нотўғри ташкил қилганимизни билдиради ва бундай ҳаракат мақсадга олиб бормайди. Чунки бу гайри табиийдир.

Мисол тариқасида, фалсафанинг умумий қонунлари маърифий (педагогик) жараёнда намоён бўлишини кўриб чиқамиз. Маърифий жараён деб, билим бериш ва билим олиш майлида кечадиган таълим берувчи ва таълим олувчи орасидаги муносабатлар мажмуи, яъни педагогик жараён тушунилади. Педагогик жараён бир бутун ҳодиса бўлиб, уни кўз олдимишга келтирадиган бўлсак, у таълим-тарбия мажмуини ифода этгани ҳолда икки қарама-қарши – “таълим берувчи” ва “таълим олувчи” деган томонлардан, бошқача айтганда қарама-қарши қучлардан ташкил топганлигини кўрамиз. Ҳақиқатдан ҳам таълим бериш, бу таълим олиш эмас, таълим олиш эса таълим бериш эмас. Булар қутбий қарама-қарши нарсалардир. Улар бир-бирига интилиб, бир-биридан қочадилар, яъни ўзаро қурашадилар.

Маърифий жараён самарасини ҳосил қилиш учун, бу қарама-қарши томонларнинг бир-бирига интилиш қучини ошириб, бир-бирига қарши қучларни сўндириш йўлидан бориш керак.

Таълим-тарбияда бир-бирига интилтирувчи қуч бўлиб, уларга ёшларнинг берилаётган билимга қизиқиши, ўқитувчининг хушмуомалалиги, сўзларининг жозибадорлиги, берилаётган билимни асослаб беришлиги ва тинмай такрорлаб туриш омиллари хизмат қилади.

Ўқувчи ва талабаларга билим ўргатиш учун, биринчи навбатда, ўқитувчи ёки тарбиячи ўқувчи-талабаларда ўзига нисбатан муҳаббат пайдо қилиш шарт. Бунинг учун педагогнинг ўзи уларни жони дилдан севиш лозим.

Таълим берувчи таълим олувчига берилаётган билим моҳиятини очиб, мантиқан боғлаб туриб, қизиқарли қилиб тушунтириш пайтида, миқдор йиғилиб сифатга ўтиши учун уни тарбияланувчига эринмай бир неча бор, ҳар турли кўринишларда такрорлаши шарт. Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, берилган билим таълим олувчининг мия қобиғида ўз аксини топиши, яъни миқдор сифатга ўтиши учун уни 4 – 5 маротаба, мураккаб мавзуларни ўтаётганда ёки диққати суст болалар билан ишлаётганида 8 – 9 маротаба такрорлаши керак экан. Шундагина миқдор сифатга ўтиб, талабалардаги “билмаслик” ҳолати “билди” ҳолати билан алмашинади. Миқдор сифатга ўтади. Бола ав-

валги “билимсизлик” ҳолатини инкор қилиб “билимли” деган сифатга эга бўлади.

Ушбу ўринда фалсафанинг асосий вазифаларидан бири, кишилар онгида соғлом ва улар тафаккурига мое дунёқарашни шакллантириш экан, дунёқараш ўзи нима деган саволга қисқача жавоб бериб ўтишликни лозим кўрдик. Чунки кейинги айтиладиган сўзлар ўша таърифга боғлиқ.

Дунёқараш – дунё тўғрисидаги умумий ғоялар, қарашлар, инсоннинг дунёда тутган ўрни, ҳаётий йўналиши, ишонч-эътиқоди, идеали, билиш тамойиллари, ўзи ва бошқаларнинг ҳаётдаги ўрнини билиб олиш, инсон моҳияти, ўзлигини англаш ҳақидаги қарашлар мажмуидир. Дунёқараш билим, қадрият, амалиёт ва уларнинг ўзаро бирлиги каби инсон фаолиятини қамраб олади. Унинг ҳиссий, аклий ва иродавий компонентлари бор. **Дунёни билиш даражасига кўра, кундалик, назарий ва фалсафий онг даражалари мавжуд.**

Дунёқарашнинг асосий масаласи “инсон ва дунё”, “мен ва мен эмас”дир. Дунёқараш ўзининг таркибига кўра илмий, фалсафий, этик, эстетик, диний, сиёсий, ҳуқуқий ва бошқа қарашларни ўз ичига олади. **Тарихий тараккиёт турлари жиҳатидан дунёқараш – афсонавий (мифологик), диний, тасаввуфий, фалсафий ва илмий дунёқарашлардан иборат.**

Фалсафий дунёқараш оламга, жамиятга, инсон ва унинг билиш жараёнига энг умумий қарашлар мажмуидир. Фалсафа кишиларнинг ижтимоий-сиёсий, диний, илмий, ахлоқий, этик, эстетик, ҳуқуқий йўл тутишининг асосий тамойилларини донолик билан асослаб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Фалсафа тафаккур ривожининг буюк ютуғи ва инсоннинг маънавий юксалишининг муҳим омилдир. У кишиларнинг оламини билиш, маънавиятининг таркиб топиши, жамиятнинг юксалиши, одамларни фаоллик маҳоратининг намоён бўлиши, инсон қадриятларининг юксалликка кўтарилиши билан боғлиқ.

Фалсафа борлиқни умумлаштириб кўриш, диний, ижтимоий ва табиий билимларни синтезлаш, инсон моҳияти, кадр-қиммати, унинг амалий фаолияти каби масалалар билан шуғулланади.

Фалсафанинг хусусиятларидан бири, киши фалсафага астойдил берилиб, жон-жаҳди билан киришмаса, у ўз сирларини унга очмайди. Фалсафа қандай фан эканига тўлиқ тушуниб етиш учун Қадимги Рим мутафаккири Сенеканинг фалсафа тўғрисидаги ўз дўстига айтган фикрларини келтириш ўринлидир: **“Фалсафа кўлида шоҳлик ҳокимияти бор: сен унга бир-икки соат вақтингни ажратмайсан,**

у сенинг бутун вақтинг устида тўлиқ ҳукмрондир”. Ёки Сенека-ни Люцийга берган маслаҳатини олиб кўрсак: “Ўз фикрингни унга бутунлай топшир, у билан ҳеч айрилма, у билан ҳисоблаш, шунда ўзинг билан бошқалар орасидаги фарқни узайтирган бўласан. Шунда сен авомдан анча ўзиб кетиб, худолардан кўп ҳам орқада қолмаган бўласан. Бизнинг орамиздаги фарқ нимада бўлади? – деб сўрасанг, – Улар сенга нисбатан давомийдурлар. Тан олиш керакки, қисқа муддат ичида ўзида барча нарсани жамлаш учун катта санъат керак. Баъзи нарсаларда доно Худованддан ўзади ҳам; Худовандо ўзининг табиати туфайли қўркувдан холи бўлса, доно ўзининг саъй-ҳаракати натижасида бунга эришади. Инсоннинг ожизлигини ҳисобга олсак, Худодек қўркувдан холи бўлишлик, бу кам нарса эмас”¹⁰.

Жамият фалсафадан қуйидаги саволларга жавоб кутади: Инсон табиатига мос бўлган дунё қандай бўлиши керак? Дунёга мос бўлиши учун инсонни ўзи қандай бўлиши лозим? Бу дунё яшаш учун лаёқатлими? Инсоннинг ўзи, ҳаёт номидан сўзлашга ҳақлими, у ҳаётнинг қадрини билладими ва хоказо.

XX аср фалсафасидаги асосий оқимлар қуйидагилардир:

“Ҳаёт фалсафаси”. Бу оқим XIX аср охирида Германия ва Францияда вужудга келган. Унинг асосчиларидан бири немис файласуфи Ницшедир (1844 – 1900). У инсон ва унинг ҳақидаги анъанавий қарашларни таҳлил қилиб, уларга баҳо берар экан, одам боласида махлуқлик ва холиқлик бирлашиб кетганини ёзади ва ўзининг беҳад қудратли фалсафий тафаккурини одамни махлуқликдан қутқариб, холиқлик мақомига кўтаришга қаратади.

Чиндан ҳам Ницше классик фалсафадаги мавҳум тушунчалар бўлган материя ва рух, борлик ва онг ўрнига “ҳаёт” тушунчасини киритиш кераклигини кўрсатади. **Ҳаёт деганда, у табиий-биологик томонини тушуниш билан бир қаторда инсоннинг мукамалликка интилишини ҳам назарда тутати.** Ницше бу интилишда ирода кучига алоҳида эътибор беради.

Рухий таҳлил (психоанализ) фалсафаси. Унда онгсизлик (ноонглилик) инсон табиатини билишнинг бош ва муҳим омили сифатида қаралади.

Рухий таҳлил асосчиси З. Фрейд онгсизликни талқин қилар экан, дунё ва инсонни метофизикларча тушунишни енгиб, уларни диалектик талқин қилишга йўл очади. Фрейд онгсизликни онглиликка қараганда кенг ва чуқур, деб таъкидлайди. Жинсий майлликни инсон фаолияти-

¹⁰Сенека Л., Нравственные письма к Луцилию. М., 1986. с.106.

нинг муҳим томонларидан бири, яъни онгсизликнинг белгиловчи, ҳал қилувчи омили сифатида таҳлил қилади. Фрейд жинсий майллик инсон руҳияти, унинг бузилишига таъсир этувчи асосгина бўлмай, балки маданиятнинг шаклига ҳам, жумладан, бадиий адабиёт, инсон ижтимоий қадрияти, руҳига ҳам таъсир ўтказади, деб кўрсатади.

Фрейд инсон борлигининг муҳим томонини ташкил этувчи унинг руҳий дунёси моделини беради. Унингча, бу модел уч қисмдан иборат бўлиб, унинг асосини “У” (онгсизлик), ундан кейинги қисми эса “Мен” (онг)ни, учинчи қисми эса “Мендан юқори” (ижтимоий онг)ни ташкил этади. Хўш, улар инсон ҳаётида қандай аҳамиятга эга? Улар ўртасидаги нисбат қандай?

Инсон ички дунёси, руҳияти ана шу “учлик”дан ташкил топади. Фрейд ноонглиликни чопқир отга ўхшатади. “Мен”(онглилик)ни эса, чавандозга. Отга минган чавандоз турли мақсадлари йўлида отни хоҳлаган томонга йўналтира олади. Бирок куч-қудрат, энергия манбаи чавандозда эмас, балки отда бўлиб, у бутун юмушни бажаради. Шунинг учун бутун энергия, куч-қувватнинг манбаини онгсизликда деб билади.

Руҳий таҳлил фалсафаси инсон борлигини илмий асосда текширади. Бу фалсафа тарафдорлари гарчи улар ташки дунё мавжудлигини тан олишса-да, ўрганиш объекти инсоннинг борлиги – “кичик дунё”дир деб уқтирадилар.

Антропологик фалсафа. Немис файласуфлари М. Шелер (1874 – 1928), А. Гелен (1904 – 1976), Г. Плеснер (1892 – 1985), Э. Ротхакер (1888 – 1965) ва бошқалар бу оқимнинг йирик вакиллари ҳисобланади.

Антропологик фалсафа ўз таълимотини методологик жиҳатдан асослашда Кант ва неокантчиларнинг трансцендентал (ҳодисаларни тажриба орқали эмас, балки ақл-идрок орқали тасаввур қилиш) фалсафасининг баъзи томонларидан, Гуссерлнинг трансцендетал феноменологиясидан, Хайдеггернинг инсон борлиги тўғрисидаги трансцендентал таҳлилидан кенг фойдаланди. Шунингдек, Ницшенинг инсон ҳали “шакланмаган ҳайвон” деган фикрини, кишилик ва ҳайвонот олами ўртасидаги фарқлар бўйича чиқарган хулосаларини асос қилиб олди.

Экзистенциализм – XX аср фалсафасининг асосий оқимларидан бири бўлиб, унинг диққат марказида инсоннинг бетакрор борлиги туради. Бу йўналиш, борлик ҳеч қандай тушунча ёки тадқиқот категориялари билан ифодаланмайдиган объектив категория эканлиги ғоясини илгари суради. Экзистенциализм ўзига хос оқим сифатида даниялик файласуф С. Кьеркегор (1813 – 1855) қарашлари асосида вужудга келган. У биринчи бўлиб Гегелнинг ақл “система”сига қарши чиқади ва

Ўзининг экзистенция тўғрисидаги фикрини баён қилади. Маълумки, Гегель ҳамма нарса тушунчада ифодаланади, инсон борлиги ҳам тушунчада тўлиқ ўз ифодасини топади, деб кўрсатган эди. Кьеркегор бу фикрга қарши “экзистенция”(яшаш)ни тушунча билан ифодалаб бўлмайди, ундан доим сирғалиб чиқиб кетади, дейди. Бундан у шундай хулосага келади: инсоннинг ички дунёси, ўзини билишга илмий методни қўллаб бўлмайди. Унингча, экзистенция бу “ички” бўлиб, у инсоннинг мавжудлигини кўрсатмайди. Инсон ҳиссий – мушоҳада жараёнида ўз борлигини қонунлашган ташқи муҳит фактига айланади. Яъни “ўз-ўзига”, алоҳида бетакрорликка ўтади, деб кўрсатади. Бу йўлни Кьеркегор Гегелнинг мавҳум ҳаётдан ажралган диалектикасига қарши қўяди ва “экзистенциал диалектика” деб атайди. У ҳақиқий мавжудлик томон илгарилаб боришнинг уч асосий босқичини кўрсатади: 1. Эстетик экзистенция. 2. Ахлоқий экзистенция. 3. Диний экзистенция.

Феноменология – ҳозирги замон фалсафаси ва маънавиятидаги асосий оқимлардан бири. Унинг асосчиси немис файласуфи Гуссерль (1859 — 1938) бўлиб, унинг таълимотини австралиялик файласуф Brentano (1838 – 1917) бевосита давом эттирди. Brentano Кантан Демокрит таълимотига асосланган ҳолда онг тўғрисидаги ғоясини майдонга ташлайди ва бу масалани ҳал қилишда физик ва психик (руҳий) феномен (моҳият) ўртасидаги асосий фарқларни кўрсатиб беради. Бирок бунда у психик фаолият билан физик объект ўртасида фарқ тўғрисида эмас, балки уларнинг онгда намоён бўлиш усуллари ўртасидаги фарқлар тўғрисида фикр юритади.

Ундан ташқари фалсафада **неопозитивизм, постпозитивизм, прагматизм, синергетика** ва энди шаклланиб келаётган **холодинамика** деган оқимлар мавжуд. Унинг асосчиси америкалик психотерапевт доктор **Вернон Вульфдир**. Вернон Вульфнинг “Холодинамика”сини қўллан мамизнинг кейинги бўлимларида батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Фалсафий савод деганда, юқорида қайд қилинган **фалсафа тўғрисидаги умумий тушунчаларга эга бўлишликка** ҳамда унинг тармоқлари ва вазифаларини билишликка, шунингдек, унинг умумий қонунлари ва категориал аппаратининг асосий қисмини эгаллаб олиб, уларни ҳаётда қўллай олиш малакасига айтилади.

Фалсафий савод мавзуини яқунлар эканмиз, Арастунинг куйидаги сўзларини келтиришни маъқул кўрдик: “Инсон фалсафа билан шуғулланиши керакми? Бу саволга шуғулланиши керак ёки керак эмас, деб жавоб қайтариш мумкин. Агар “Инсон фалсафа билан шуғулланиши лозим” дейилса, ҳаммаси тушунарли. Ҳеч қандай савол туғулмаслиги табиий. Бордию, одамлар “фалсафа билан

машғул бўлмасликлари даркор” деб жавоб қайтарилгудек бўлса, буни исботлаш учун ҳам фалсафий фикрлашга тўғри келади”¹¹. Бу сўзларга изоҳнинг кераги йўқ.

Замонавий фалсафий саводнинг ажралмас қисми ва оламни янгича идрок қилишнинг негизида квант ва нисбийлик назариялари ётади. Қарийб уч юз йил аввал, Ньютон оламнинг механик моделини тузиб, бутун борликни шу концепцияга бўйсундирди. Ньютон таклиф қилган дунёнинг илмий манзарасида инсоният Коинот деган машинанинг кичик бир қисми сифатида тасаввур қилинган. Ҳозирги замон илгор фикр эгалари оламни тушунишнинг Ньютон даври ўтиб кетди демоқдалар.

XX аср бошларидан бошлаб, нисбийлик назариясини пайдо бўлиши, атомни, ундан кейин электрон, протон ва нейтронларнинг бўлиниши, квантни кашф қилиниши, шунингдек, физикадаги бошқа кашфиётлар, XX аср ўрталарига келиб, дунёнинг механик тасаввурига путур етказди. Катта олам ва элементар зарралар босқичида кечадиган жараёнларни механик физика тушунтириб бера олмади. Натижада астрофизика, космология, космоизм деган илм-фанлар таркиб топди. Астрофизика ва космология коинот тадрижий ривож натижасида бунёд бўлганини исботлаб берди. Гераклит, кейинчалик Кант ва бошқалар илгари сурган, коинотни ўзгартириб турадиган яхлит бир бутунлик (мажму) сифатида тасаввур қилиш ҳозирги замон илмий манзарасининг асосини ташкил қилади.

Космоизм деб ном олган дунёнинг шу кундаги илмий манзараси оламни янгитдан, бошқача тасаввур қилишни тақозо этади. Бу дунёқарашнинг пировард мақсади инсон тасодифан пайдо бўлган мавжудод эмаслигини, у коинот тадрижий ривожланиш жараёнининг ажралмас қисми ва унинг гултожиси эканини исботлаб беришдан иборатдир. Бунинг заминида табиат одам орқали ўзини-ўзи англашига, англаб етганидан кейин эса, инсоният унга етказган шикастларни одамзотнинг ўзини ёрдам ида тузатишига олиб келади деган ғоя ётади.

Шу кунда, квант назариясига эга бўлганимиздан сўнг, оламни пайдо бўлиш сирларини англаб етмоқдамиз. Бундай билимга эга бўлишгач, инсоният планетамиз ва бутун коинот ҳаётига таъсир кўрсата олади, деган фикр илгари сурилмоқда.

Квант назарияси табиат, жамият ва бутун коинотга бошқача назар билан қарашни тақозо этади. Одамлар энди коинотнинг пассив кузатувчилари эмас, улар коинот бағридан, унинг юрагидан жой олганлиги маълум бўлди. Улар коинот ҳаётининг фаол қатнашчиларидир. Коинотда содир бўлган барча ўзгаришлар инсон саломатлиги ва ривожини

¹¹Ўша манба. 99-бет.

га таъсир этгани каби, ҳар бир кишининг вужуди ва онгида кечадиган биоиллогик ҳамда ижтимоий ўзгаришлар ҳам бутун Коинотнинг ҳолати ва ривожига ўз таъсирини кўрсатишлигини англаб етдик.

Дунёни янгича тушуниш тафаккур ва моддиятни бир-бирдан ажратиб бўлмайдиган глобал бир бутунлик (супер мажму) сифатида тасаввур қилишни талаб этади. Ғоя ўзича мавжуд бўлмай моддий нарсалар ҳам ғоясиз бор бўлиши мумкун эмас. Дунё, турли моддий нарсалар тинимсиз шаклланиб нураб турувчи, фикр ҳам доимо пайдо бўлиб йўқ бўлиб турувчи жараёнлардан иборатдир. Бу жараёнда, фикрларнинг биронтасида тўхташ кайфияти пайдо бўлса, фикрлар ғужанак бўлиб, фикр окими ичида дарров кристаллашади ва “одаг” тусини олиб моддий нарсага айланади. Шу тариқа моддий олам шаклланган ва тараққий этган.

Квантли фикр юритиш ҳозирги замоннинг энг тўғри фикр юритиш усули ҳисобланади. У атомнинг майда заррачаларидан тортиб, биологик мажмулар, бутун биосфера, ер шари, галлактика ва коинотдаги ҳаракатлар сирларини тушунгириб беролди. Квант – нур деган маънони англатиб, нур тўлқинсимон бўлганлиги туфайли, шу тўлқиннинг бир, бўлаги квант деб олинган. Айтилганлар, илмий нуқтаи назардан исботланган ва тажрибалардан бир неча бор ўтказилиб, ўз тасдиғини топган.

Илохий китобимиз бўлган Қуръони Каримнинг “Нур” сураси, 35-оятда ҳам “**Аллоҳ осмонлар ва ернинг нуридир, яъни уларнинг барчасини ёритиб, кўзга кўрсатиб – йўқдан бор қилиб тургувчидир**” дейилган. Бу оятнинг мазмунини чақадиган бўлсак, бутун олам нурдан ташкил топган бўлиб, уни йўқдан бор қилган Аллоҳнинг ўзи ҳам нур эканлигини англаб етамиз.

XX аср ўрталарига яқинлашганда Макс Планк ва Алберт Эйнштейнлар атомнинг турғунлик ҳолатига тоқат қилмай, радиацион майдонга “квант ўлчамлари” билан ёндашдилар. Шундай қилиб, ноль ўлчамга эга “**фатон**” аниқланди. Улардан кейин Нильс Бор, Луи де Броль, И. Эрвин ва Шредингерлар радиацион майдон ва энергия тўлқинларини “**квант**”ни бир вақтнинг ўзида ҳам “**бўлак**”, ҳам “**тўлқин**” эканлигини кашф қилдилар. Бу янгилик бутун дунё олимларини ўйлатиб қўйди. Дунёни анъанавий, Ньютон механик физикаси бўйича тасаввур қилиш нурай бошлади. Инсониятга янгича фикр юритиш “эшик қоқиб” келаётган эди.

Квант назарияси нарсаларнинг содир бўлиш сабаблари ҳисобланган ва нур тезлигидан ташқарида бўлган ўлчамлар мавжуд эканини ҳам кўзда тутди. Бу одамзотнинг қийнаб келаётган бир қатор саволлар-

га жавоб берди. Олимлар коинотга квант назарияси нуқтаи назардан қарашганда, макон борлиғи ичида жуда катта қувватга эга бўлган квант кучини аниқладилар. Бу куч бутун коинотда чексиз майдон “квант тўлкини” бўйича тарқалади. Бу куч, оламдаги исталган нараса ва ҳодисани, бир зумда ўзгартириш, йўқ қилиб юбориш ёки йўқдан бор қилиш кучига эга. Квант кучи, квант тўлкини ва жисмоний хусусиятларга эга бўлган коинот “барча тартиблар ичидаги тартиб” (*Бизлар Худо деб қабул қилган. Муаллиф.*) орқали бошқарилар экан. Квант тўлкини барча жисмоний борлиқларнинг манбаи ҳисобланади.

XX асрнинг энг кўзга кўринган квантли таффакур эгаси, иқтидорли олим Девид Бом бутун борлиқ – моддий нарсалар, энергия ва вақтнинг ўзи ҳам Коинот қаърида яшириниб ётган, ўз ичига яширинган тартиб кучининг натижасидир, дейди.

Ўз ичига яширинган тартиб, барча – жонли ва жонсиз, энг майда нейрон заррачалари, атом ва ҳужайралардан тортиб, кишилиқ жамияти ва Коинотгача бўлган нарсаларни бошқариб туради. Бом фикри бўйича, бу тартиб чизикли бўлмай, “таъсир майдони” (*магнит майдони* *ғи* *ўхшаб*) сифатида идрок қилиниши лозим. Бу майдонда оламнинг барча унсурлари, қонун ва қонуниятлари йиғилиб, бир бутунликни, квант проекциясини ташкил қиладилар.

Навбатдаги сўзларни нисбийлик ва квант назарияларидан келиб чиқувчи мажму ёндашув тамойилини тушунтиришга бағишлаймиз.

XX аср ўрталарига келиб объектив борлиқ тўғрисидаги маълумотлар шу даражада ортиб кетдики, аср бошида гўёки шаклланиб битган деб ҳисобланган фан тармоқлари тараққий этиши натижасида уларнинг турлари қарийб юз баробар кўпайди. Ўрганиш объекти ва тадқиқот усуллари жиҳатидан, уларнинг фанлараро, интегратив турлари вужудга кела бошлади. Билим ҳажми, тури ва сифати ортиб бораверди. Бу билимларни кенг оммага етказиш ва уларнинг тафаккурига сингдириб, хотираларида сақлаб қолишлари учун дунёни бошқача тушуниш тартибини жорий қилиш зарурияти пайдо бўлди.

Ундан ташқари, протон ва электронларни фатонларга, фатонларни нейронларга, уларнинг эса квантларга бўлиниб кетиши, дунёнинг пайдо бўлишининг янги концепциясини тузишни тақозо қилар эди.

Шу кунгача ҳукм суриб келаётган оламни механик тушуниш бу вазифани бажара олмас эди. Гап шундаки, “классик” илм-фан, нараса ва ҳодисаларни бўлақларга ажратиб ўрганар, сўнг бу қисмларни механик равишда бир-бирига бирлаштириб туриб идрок қилар, шунда қисмлар орасидаги алоқадорлиқларга эътибор ҳам берилмас эди. Баъ-

зи фан соҳаларида, шу жумладан педагогикада объектив борликка бундай ёндашиш ҳозиргача давом этиб келмоқда. **Аслида, нарса ва ходисалар ҳамда уларнинг қисмлари таснифидан, улар орасидаги алоқадорликлар ҳаёт учун аҳамият- лироқдир.**

Шундай шароитда 20-йилларда австриялик биолог олим Людвиг Ван Берталанфи томонидан нарса ва ходисаларни ўрганишда “органик” усул таклиф этилди. Бу усул – биологик ва ижтимоий ҳаётдаги жараёнларни ўзаро боғлиқ ҳолда, бир бутунлик сифатида ўрганишни тақозо этарди. Бошида бу усул биологияда қўллана бошланган. Аммо ҳаёт бу усулни тараккиётнинг бошқа жабҳаларига, жумладан, ижтимоий ҳаётда ҳам қўлланишига олиб келди. **“Мен аминманки, оламдаги кўпчилик олимлар биз келган натижага келишган, аммо, бизлар тарқоқ ва бир-биримизни билмаймиз, ундан ташқари фанлар орасидаги чегаралар ҳаммамизнинг бирлашишимизга имкон бермай турибди”**,¹² – деб ёзган экан англиялик иқтисодчи олим К. Боулдинг ўзининг Л. Фон Берталанфига йўллаган хатида.

Аста-секин дунёдаги илм-фан соҳиблари пайдо бўлиши жиҳатидан турли бўлган нарса ва ходисалар ривожининг умумий қонуниятларини аниқлаш ва уларни бир тартибга келтириш зарур эканига тушуниб етдилар. Бир катор хусусий фанларда, ҳодисага мажму сифатида ёндашишни, яъни ўзаро функционал боғлиқликда турган қисмлар бир бутунликни ташкил қилишнинг исботланди.

Умуман мажму ёндашувнинг қадимги илм-фан ва фалсафада мавжуд эканлигини ҳам кўрса бўлади. Бутун борлик қандайдир, ўзаро боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлигини Платон, Форобий, Ибн Сино ва бошқалар фикрларида ҳам кўриш мумкин. Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам, оламни заррадан коинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши ҳақида айтган.

Мажму ёндашувни англиялик иқтисодчи олимлар Адам Смит ва Адам Фергустон, ундан кейин Чарлз Дарвин ҳам қўллаганини кўрса бўлади. Маълум бир мажму ёндашувни Ф.Энгельс асарларидан англаш мумкин. **“Бутун табиат муайян нарсалар орасидаги алоқадорликлардан иборат, нарса деганда биз, юлдузлардан тартиб атомгача тушунамиз”**,¹³ – деган экан Ф.Энгельс.

Бироқ, XIX – XX аср олимлари нарса ва ходисаларга анъанавий тасниф беришдан нарига ўтолмадилар.

¹²Берталанфи Л., Общая теория систем – обзор проблем и результатов // Системные исследования. М., 1969, 39-бет.

¹³К. Маркс, Ф.Энгельс. Соч. т., 20, 392-бет.

Фақат XX асрнинг 50-йилларига келиб, ўрганилаётган объектга ўзаро функционал боғлиқ бўлган бўлақлардан ташкил топган бир бутунлик сифатида қарайдиган бўлишди.

Даставвал мажмулар назарияси ўз мақсадини жамийки нарса ва ходисалар ҳамда уларни ташкил қилувчи қисмларда бирдай ишлайдиган умумий тамойилларни аниқлашга қаратди. Техник мажмуларни моделлаштиришни кибернетика ўз зиммасига олган бўлса, ахборот берувчи мажмуларни ўрганиш жараёнида информацион назария вужудга келди ва охирида ҳаммасини интеграциялаштирувчи умуммажмулар назарияси пайдо бўлди.

Объектив борлиқни чексиз кўп, содда ва мураккаб, катта ва кичик, жонли ва жонсиз, тикланувчи ва тикланмайдиган ва ҳоказо сифатларга эга бўлган мажмулар сифатида идрок қилиш шу фан тараққиётининг маҳсулидир. Нарса ва ходисаларга мажму сифатида ёндашиш ривожлана бориб, қисқа муддат ичида у ўзининг хусусий қонуниятларига, атама ва тушунчаларига эга бўла бошлади. Мажмулар назарияси жуда ҳам тараққий этиб кетган назария бўлиб, ўз қонуниятларига, қонунқоида ва категориал аппаратига ҳамда махсус фикр юритиш усулига эга.

Мажмулар назариясига тўлиқ асосланувчи биология, химия, олий математика, кибернетика, космология, космонавтика, робототехника каби илм-фан тармоқлари мавжуд. Мажмулар назариясидан дунёни англаш усули сифатида фойдаланувчи фанлар кундан-кунга ортиб бормоқда. Шу кунга келиб, муайян фаннинг тараққий этганлиги ва ҳар бир олимнинг етуклик даражаси, уларнинг мажмулар назариясидан нақадар унумли фойдалана олишлиги билан белгиланмоқда.

Мажмулар назарияси (теория систем), мажмули ёндашув (системный подход) ва уларга тегишли бўлган тушунчалар Ўзбекистонга яқин ўтмишда кириб келди. Бу тушунчалар Ўзбекистон олимлари томонидан ўзбекчага турлича талқин қилиниб, илмий жамоатчилик орасида “мажмуали ёндашув”, “тизимли ёндашув” ва “мажмули ёндашув” деган атамалар билан қўлланиб келинмоқда. Илмдаги ғоят мураккаб ушбу ижтимоий воқелиқни бу атамаларнинг ҳаммаси ҳам тўғри ифода этмайди.

Мажмуалар назарияси ва мажмуали ёндашув деган сўз бирикмаларидаги “мажмуа” тушунчаси биз назарда тутган воқелиқни мутлақо ифода этмайди. Чунки, “мажмуа” (*этибор беринг, “мажму” сўзидан “а” ҳарфи билан фарқланади*) атамаси русчадаги “комплекс” деган тушунчани билдиради. Илм ва амалиётда бундай ёндашув ҳам аслида

мавжуд. Унда баъзи бир хусусият ва жиҳатлари масалан, ранги, шакли, товуши, ёши ва ҳоказолар ўхшашлигига қараб бирлаштирилган нарса ва ҳодисалар йиғиндисига айтилади. Улар ўзаро зарурий, яъни функционал боғлиқ эмаслар.

“Тизимлар назарияси” ва “тизимли ёндашув” деган сўз бирикмалари, мажмунинг метрик талқинини ифодалайди холос. Ҳолбуки, мажмулар назариясида “тизим” тушунчаси тизимли мажму (линейная система) мазмунини бериб, мажмунинг минг туридан, бир турини ифодалайди холос.

Биз тақлиф қилган таърифда – **Мажму деганда, ўзаро функционал алоқадорликда бўлиб, бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар бирикмаси** тушунилади. Функционал алоқадорликда бўлган деб, мажмуни ташкил қилувчи қисмларининг тадрижий ривожини нагжасида уларнинг ички заруриятдан келиб чиққан боғлиқликларга айтилади. Масалан, стол ўз қисмлари – оёқлари, оёқ оралиғ тахта, копоқ тахталари билан функционал боғлиқликда. Бу мажму. Бир хил ранг ва фасондаги стол ва стуллар йиғиндиси – мажмуа.

Ҳар қандай мажму икки ва ундан ортиқ қисмлардан ташкил топган бўлиб, айни вақтда, ўзи ҳам ўзидан юқори поғонадаги мажмуга қисм бўлиб қиради. Унинг қисмлари ҳам бир поғона пастдаги мажмулар ҳисобланиб, улар, ўз навбатида, бир неча қисмлардан иборат бўладилар. Бу ҳодиса чекли ва чексиз давом этиши мумкин.

Мажмуга жонли бир мисол келтирадиган бўлсак, одамнинг кўзи бир бутунлик – мажму. У кўз олмаси, гавҳари, киприклар, ковок ва ҳоказо ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча қисмлардан ташкил топган. Кўз олмаси ёки киприги (исталган қисми), ўз навбатида мажму бўлиб, бир неча қисмлардан иборат. Кўзнинг ўзи ҳам мустақил мажму бўла туриб, ўзидан бир поғона юқори турган “юз” деган мажмуга қисм бўлиб қиради. Юз эса бошнинг қисмидир ва ҳоказо. Ёки автомашинанинг ғилдирагини олиб кўрадиган бўлсак, у бир бутун нарса – мажму бўлиб, ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча – диска, покришка ва камера деган қисмлардан, шу билан биргаликда, ўзи машинанинг бир бўлаги – қисмидир. Ижтимоий ҳодисалардан мисол келтирадиган бўлсак, “тўй” деган мажму бир бутунликни ташкил қилиши билан бирга, бир неча – тўй тараддуди, тўйни боши, авжи ва охири деган ўзаро функционал боғлиқ қисмлардан иборат. Бу қисмларнинг ҳар бири бир бутун мажму ҳисобланиб, ўз навбатида, бир неча қисмлардан ташкил топади. Шу билан биргаликда тўйнинг ўзи миллий урф-одатлар ва анъаналар деган ижтимоий ҳодисанинг бир бўлагидир ва ҳоказо. Ер юзи ҳамда Коинотдаги барча нарсалар – квантдан тортиб, самодаги Сомон

йўлигача ҳамда барча ҳодисалар – оддий кайфиятдан то жаҳон урушигача бўлганларга мажму сифатида ёндашиш мумкин.

Юқорида қайд қилинганидек, мажмуни ташкил қилувчи қисмлар деб фақат ўзаро узвий, яъни функционал алоқадорликда бўлган қисмларга айтилади. Чунки нарса ва ҳодисаларда функционал алоқадор бўлмаган боғлиқликлар ҳам жуда кўп. Ҳар қандай **илмий тадқиқотнинг вазифаси**, ўрганилаётган объектда ана шу функционал алоқадорликларни бошқа турдаги боғлиқликлардан ажратиб бериш. Бу эса ҳар доим ҳам осон кечмайди. Масалан, икки киши орасида “муҳаббат” деган мажмунинг мавжуд ёки йўқлигини аниқлаш масаласини олсак. Ҳақиқий муҳаббат деганда, икки шахс орасидаги бир-бирига зарурий интилиш, яъни функционал боғлиқлик борлигига айтилади. Зарурий деганда, бизнинг мисолда, бир-бирисиз ҳаёт кечири олмаслик даражасидаги интилиш тушунилади. Интилиш бўлганда ҳам, икки томонлама баробар қувватдаги интилиш ҳақиқий муҳаббатни ташкил қилади. Бир одамда бошқасига кучли интилиш бўлсаю, у интилаётган одамда унга нисбатан интилиш йўқ ёки суст дейлик, бу муҳаббат бўла олмайди. Бу бир одамнинг бошқасига бўлган ошиқлиги холос. Кўриб турганимиздек, бу осон эмас экан. Аммо уни маълум усуллар ёрдамида аниқласа бўлади. Муайян нарса ёки ҳодисанинг ҳақиқий мажму эканини аниқлаш учун, мажмуни ташкил қилувчи қисмларидан бирининг хусусиятини ўзгартириб кўриш керак. Мажмулар назарияси бўйича, мажмуни ташкил қилувчи қисмларидан бирининг хусусияти ўзгарса, бошқа қисмлар ҳамда бутун мажмунинг хусусияти ҳам қонуний равишда ўзгаришга учраса, у функционал алоқадорлик дейилади. Мажмулар замон ва маконда мавжуд бўлиб, вақт ўтиши ёки макон ўзгариши билан мажмунинг баъзи бир хусусиятлари ҳам ўзгаради. Мажмуларнинг ҳар бири фақат ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бир-биридан шу хусусиятлар йиғиндиси билан ажралиб туради. Мажмунинг хусусияти фақат бошқа мажмулар билан алоқаларда намоён бўлади. Алоқадорлик деб, мажму хусусиятини пайдо қилувчи узвийликка айтилади. Боғлиқлик эса, фақат уларнинг намоён бўлишидир. Ҳар қандай боғлиқлик замирида алоқадорлик ётавермайди. Янги хусусиятни яратувчи алоқадорлик **функция дейилади**. Функциялар орқали мажмулар ҳолати аниқланади. Мажму ҳолатининг кетма-кет намоён бўлиши **жараён дейилади**.

Мажму, уни ташкил қилувчи қисмлар фақат ўз поғонасидаги, яъни мажму ичидаги мажмучалар орасидаги алоқадорликларда намоён бўлади. Бир мажмунинг ташкил қилувчи қисмларининг биронтаси ўз поғонасидаги мажму қисмлари билан баробар бошқа поғонадаги мажму қисмлари билан алоқадорликда бўлса, у бир вақтнинг ўзиде,

Ўзининг мажмуи билан бир каторда, бошқа мажмуни ташкил қилишда иштирок этган бўлади. Чунки, ҳар қандай мажму асосини алоқадорлик ташкил қилади. Алоқадорликлар нарса ва ҳодисаларнинг табиий тад-рижидан келиб чиқиб, киши ихтиёридан ташқарида мавжуддир.

Субъектив, яъни инсон хоҳиш-истаги натижасида келиб чиққан ва киши тасаввурда намоён бўладиган сунъий алоқадорликлар ҳам мавжуд. Бундай алоқадорликлар антропоген алоқадорликлар дей-либ, уларга асосланиб шаклланган мажму сунъий бўлади. Сунъий алоқадорликлар объектив қонуниятлардан келиб чиқиб, жараён тад-рижининг ички заруриятидан пайдо қилинган бўлса, улар амалиётда ҳақиқий мажмуга айланадилар. Ҳар қандай оддий машина ва иморат-дан тортиб мураккаб ҳаракатларни бажарувчи робот ва космик кемалар ҳам бунга мисол бўла олади. Аксинча, сунъий алоқадорликлар асосида яратилган нарса ва ҳодисалар объектив қонуниятларга зид ҳолда шакл-ланган бўлса, улар амалиётда ўз тасдигини топа олмай, инсон тафакку-рида ҳаёлий нарса ёки ҳодиса бўлиб қолаверади. У мажбурий равиш-да амалга оширилса, муваффақиятсизликка учрайди. Бунга, битганда кулаб тушган иншоот ёки ҳаёлий ғояларга асосланган, амалда нураб кетган социализм жамиятини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Мажмулар назарияси (теория систем) бўйича, ҳар қандай мажму, ўзидан юқори поғонада турган мажмуга субстанция вазифасини ўтаб, шу вақтнинг ўзиде, ўзидан бир поғона пастда турган мажмулар унга нисбатан субстанция вазифасини бажарадилар ва хоказо. Техник, яъни ёпиқ мажмуларда бу ҳодиса чекли, табиий, яъни очиқ мажмуларда у чексиз бўлади. Мажмуларни бир-биридан ажратиб турадиган нарса, уларнинг хусусиятларидир. Шуларни ҳисобга олган ҳолда фалсафада атрибут (нарс ва ҳодисаларнинг ажралмас унсури) деган тушунча ке-либ чиққан. **Атрибут** – муайян нарсанинг ажралмас унсури сифатида намоён бўлиб, унинг хусусиятларини ифода этади.

Ҳар бир ишда мажмулар назариясидан келиб чиқиш, бирин-чидан, ишни бир неча ўн баробар осонлаштиради, баъзи мурак-каб ишларда, масалан, кибернетика ва космонавтикада мажмулар назариясини эгалламай туриб, ўша ишни бажариб ҳам бўлмайди; иккинчидан, ҳар қандай фаолиятни тўғри амалга ошириш гаро-ви бўлиб хизмат қилади; учинчидан, муайян нарса ва ҳодисани бошқаларга тушунтиришни осонлаштиради ҳамда бериладиган билимни тез тушунтириб, тез ўзлаштириб, эса узоқ сақлаб туриш-га хизмат қилади. Чунки инсон онг ва тафакқури, унинг тарихий ривожланиши жараёнида мажмулар назарияси қонуниятларига мос равишда шаклланган. Аслида, мажмулар назарияси инсон онги табиий фаолиятидан олинган.

Биринчи бор, бутун борлиқ катта-кичик мажмулардан иборат деган фикрни италиялик файласуф Зенон (м. ав. 490 – 430) айтиб кетган. У айтадики, **бутун нарса бўлингач, кўплаб бирликларга эга бўламиз. Бу бирликларнинг ҳар бири, ўз навбатида, бирликларга бўлинади. Бу жараён чексиз давом этаверади**¹⁴. Шу фикрга яқин фикрни қадимги юнон файласуфи Марк Аврелий Антоний айтган: **“Ҳамма нарса бир-бирига чатишиб кетган. Ҳамма ерда илоҳий узвийлик мавжуд. Барча нарсалар умумий тартиб-қоидалар асосида бирлашиб, айнан бир оламни безашга хизмат қилади”**¹⁵. Бу икки аллома олим фикрларидан бутун дунё чексиз, ўзаро узвий боғлиқ бўлган бутунлик, яъни мажмулардан ташкил топганини англаса бўлади. Бироқ, оламни ихтиёрий гоҳо нотўғри англашимиз натижасида, табиатдан берилган мажму ёндашув тафаккуридан ажралиб қолганмиз. Ўзлигимизга, яъни табиий моҳиятимизга қайтиш учун мажмулар назариясини ўрганишимиз шарт.

Мажмулар ўз асослари, яъни функционал алоқадорликлар проекция (фазовий шаклларнинг текисликдаги тасвири – чизма) сининг шаклига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажралади:

- **тартибли ва тартибсиз.** Муайян дарахтнинг битта баргини тузилиши ёки арифметик рақамлар тартибли, баргларнинг дарахт шохларида жойлашиши тартибсиз мажмуга мисол;

- **тезликка эга ва суст,** масалан, жонли нарсалар тезликка эга, тоғу тош суст мажмулардир;

- **икки қарама-қарши ва кўп томонлама** – масалан, дарё икки қарама-қарши томонли, яъни тизимли мажму, кўл эса кўп томонлама мажму;

- **нуктавий ва тизимли** – бир хужайрали микроорганизмлар нуктавийга, дарё, йўл, рақамлар тартиби тизимлилиқка мисол бўлади;

- **тикланувчи ва тикланмайдиган** мажмулар – доим аввалги ҳолатига қайтиб келувчи: кеча-кундуз, фасллар, киши кайфияти ва ҳоказо тикланувчи, вақт, умр эса тикланмайдиган мажмуларга мисолдир;

- **оддий ва мураккаб** – водород, кислород, тоза сув, соф темир, соф олтин ва бошқалар оддийга, жинслар, эритмалар, қотишма ва жонзотлар мураккабларга киради;

- **марказлашган ва марказлашмаган** – агар мажму қисмлари орасидаги алоқадорлик векторларининг ҳаммаси бир асосий қисмда

¹⁴Ҳақиқат манзаралари: 96 мумтоз файласуф. Т., “Янги аср авлоди” нашриёти. 2002. 49-бет.

¹⁵Ўша манба. 174-бет.

кесишса, унда мажму марказлашган бўлади. Мисол учун Шарқда оиладаги ҳамма ишлар ота билан боғлиқ, у билан барча оила аъзолари боғлиқликда, у оила деган мажмунинг марказида. Шунинг учун бу мажму марказлашган ҳисобланади. Мажмудаги қисмлар тенг ҳуқуққа эга бўлиб, бир-бири билан бошқа қисмлар орқали эмас, тўғридан-тўғри боғлиқликда бўлса, ундай мажму марказлашмаган дейилади. Мисол учун, улфатлар, кимёвий унсурлар ва ҳоказо.

- **бир ва кўп поғонали** – камиш, жўхори пояси, каватли уйлар, давлат қурилмаси кўп поғоналига мисол, оила бир поғонали мажмудир.

Яна мажмулар ҳолатига қараб гуруҳларга ажратилади:

- бирламчи мажму муайян хусусиятга азалдан эга бўлганда, **иккинламчи** – у мажму бўлиб шакллангандан кейин муайян хусусиятга эга бўлганда;

- **тугалланган ва тугалланмаган** мажмулар – тугаллангани ўзига янги қисмларни қўшилишига йўл қўймайди, тугалланмагани бунга йўл қўяди;

- **иммонент ва иммонентсиз** мажмулар – биринчиси – фақат ўзини ташкил қилувчи қисмлар билан узвий алоқадорликда, иккинчиси – шу билан биргаликда бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқадорликда бўлишга йўл қўяди;

- **минимал** мажмулар – ўзини ташкил қилувчи қисмларининг биронтаси йўқ бўлганда ўзи ҳам йўқ бўлади;

- **турғун ва турғун бўлмаган** мажмулар – тузилишига ўзгаришлар киритилганда ўзгариб кетадиганлари турғун ҳисобланмайди, қолганлари турғун мажмулардир;

- **кучли ва кучсиз** мажмулар. кучли мажму деб таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгарган тақдирда мажму ўзгармай қолаверишига айтилади. Кучсиз мажму, таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгариши билан ўзи ҳам ўзгариб кетади;

- **гомоген ва гетероген** мажмулар, гомоген деб бир хил хусусиятли қисмлардан иборат мажмуларга айтилади, гетероген ҳар турли хусусиятларга эга қисмлардан иборат мажму ҳисобланади;

- **қайтарилиб турувчи ва қайтарилмайдиган** турлари ҳам мавжуд, уларнинг биринчиси – бир қонуният асосида ўзгариб яна аввалги ҳолатига қайтади, иккинчиси – тинмай ўзгариб аввалги ҳолатига ҳеч қайтиб келмайди;

- **қадрли ва қадрсиз** мажмулар, биринчисининг ташкил қилувчи қисмлари ҳар бирининг бошқа қисмлар билан алоқадорлиги иккитадан ошмайди, иккинчи туриники ошади;

- **чала ва тўлиқ** мажмулар, чала мажмуда алоқадорликда турган объектлар билан уларнинг ҳамма хусусиятлари орасида ўзвий алоқалар

ўрнатилган бўлмайди, тўлиқ мажмуда унинг акси – алоқадорликда бўлган объектларнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлади;

- **вариатив ва вариативсиз** мажмулар – вариатив деб, алоқадорлик фақат муайян мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасида мавжуд бўлмай, бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқалар ўрнатишга йўл қўядиган мажмуларга айтилади, вариативсиз деб бошқа мажмуларнинг қисмлари билан алоқадорликка йўл қўймайдиган мажмуларга айтилади.

Яна мажмулар очик ва ёпиқ деган турларга бўлинади. Очик мажмулар ўзига ахборотларни қабул қилиб, ўзидан уларларни чиқариб туради. Буларга мисол қилиб, барча табиий ва ижтимоий мажмуларни келтирса бўлади. Масалан, ўсимликлар ҳамда ҳайвонот дунёси ёки одам ва унинг жамоаси. Улар доимо ривожланиб, тараққий этиб, ўзгариб туради. Шунинг учун доимо ташқи муҳит билан энергия ва модда алмашилиб туради. Ижтимоий жараёнлар ҳам бунга мисол бўлади. Ёпиқ мажмулар ўзига ахборот қабул қилмайди ва ўзидан ахборотни чиқармайди. Техник ёки антропоген деб номланган мажмуларни бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Уларнинг биронта унсурини олиб ташлаш ёки бошқа, унга ёд унсурни киритиш мумкин эмас.

Мажмулар назарияси бўйича, мажмулар проекция (фазовий шаклларишг текисликдаги тасвири – чизма)сини қоғоз ёки ёзув доскасида, ё матода ёки компьютерда ифодалашда очик, яъни табиий ва ижтимоий мажмулар доира ёки элепс шаклида ёпиқ, яъни антропоген деб ҳисобланган техник мажмулар уч бурчак, тўрт бурчак, кўп бурчак шаклларида ифодаланадилар.

Бу ерда биз, ўқув қўлланманинг олдида қўйилган мақсаддан келиб чиқиб, мажмулар назариясидан фақат бир шингил келтирдик холос.

Аслида, мажмулар назарияси жуда мураккаб ва яхши тараққий этган назарий билимлар мажмуидир. Уни эгаллаган одам, ҳар қандай ишни тўғри ва тез амалга ошира олади. Баъзи илм-фан тармоқлари мажмулар назариясидан айри ҳолда ўз фаолиятларини амалга ошира олмайдилар ҳам. Масалан, космонавтика, ахборот-коммуникация илм-фани, шу жумладан компьютер илми ва хоказо.

Мажмулар назариясидан фойдаланадиган фан тармоқлари ҳамда унга амал қиладиган олимлар замон талабига жавоб берадиган фан ва мутахассислар бўлиб ҳисобланадилар.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Савод деб нимага айтилади? 2. Тил саводи қандай савод? 3. Касбий савод деганда нимани тушунамиз? 4. Фалсафий савод нима учун керак? 5. Абстракт тафаккур қандай? 6. Аксиология нимани ўрганади? 7. Диалектика сўзи нима-

ни англатади? 8. Диалектиканинг асосий қонунлари? 9. Руҳий таҳлил фалсафасининг асосчиси ким? 10. Фалсафанинг замонавий таърифи? 11. Дунёни янгича қандай тушуниш мумкин? 12. Квант назариясини тушунтиринг? 13. Мажмулар назарияси қачон ва нима сабабдан пайдо бўлган? 14. Мажму ёндашувнинг асосий қоидалари қайсилар? 15. Мажму деганда нимани тушунамиз? 16. Функционал алоқадорлик нимани англатади? 17. Мажмулар ўз проекция асосларидан келиб чиқиб нечта гуруҳга ажралади? 18. Мажму ёндашувга амал қилувчи олим ва мутахассислар қанда мутахассислар дейилади?

2.2. Педагогикада қўлланиладиган фалсафа категориялари

Киши маънавияти ва бутун ижтимоий моҳиятининг бирламчи асосини билим ташкил қилишлиги айтилди. Билим ўзи нима? – деган савол пайдо бўлиши табиий. Бу саволга мажмулар назариясидан келиб чиқиб, қуйидаги қисқача жавобни бериш мумкин.

Билим – бу бир бутунликни, яъни мажмуни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликдир. Бу алоқадорлик, нарса ва ҳодисанинг тадрижий ривожига жараёнида, уни ташкил қилувчи қисмлар ривожининг ички заруриятдан келиб чиқади. У нарса ва ҳодисаларнинг табиатидан пайдо бўлиб, бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд. Шунинг учун ҳам, у қонуният деб юритилади. Ҳаётда кўп маротаба ўз тасдиғини топган қонуният қонун мақомига эга бўлади. Шунинг учун қонуният ва қонун синоним сўзлар ҳисобланади. Бу ерда бир бутунлик, яъни мажму деганда, алоҳида олинган квантдан тортиб, Ер шари ёки бутун Қоинотни ҳам тушуниш мумкин. Инсон вужуди ёки унинг бир аъзоси – юз, кўз, кулок, оёқ ва бошқаларни; бирон-бир машина ёки унинг қисмлари гайка, шайба, дўнгалак, дудкарнай ҳам бир бутунлик – мажму бўлиши мумкин эканини ҳам биламиз. Унга ижтимоий ҳодиса – муҳаббат, нафрат, газаб, шафқат ва ҳоказолар ҳам мисол бўла олади. Ҳар қандай бутунлик, албатта бир неча қисмлардан ташкил топган бўлади. Буни объектив борликка мажму ёндашув назариясидан биламиз.

Мана шу бутунликни бутун қилиб турган нарса, унинг қисмлари орасидаги функционал (зарурий) алоқадорликдир. Бу алоқадорлик бўлмаса ўша нарса ёки ҳодиса бутун бўлиб туролмайди. Зеро, мавжуд бўлмайди. Ўқитувчи, домла ёки бошқа бир киши сизга билим бераётганида, бирон-бир нарса ва ҳодисани тушунтираётганида уни бутун қилиб турган алоқадорликларни сизга кўрсатиб беради. Масалан, тарих ўқитувчиси бир давлатнинг муайян бир даврдаги тарихини сизга

тушунтирмоқда. Шунда у, шу мамлакатнинг жойлашган ўрни, унинг табиий шароити, у ердаги халқлар маданияти, табиий шароит ва маданиятидан келиб чиқиб, шу давлатда устивор хўжалик юритиш турларини ҳамда давлат бошқарув тизимини бирма-бир тавсифлагач, улар орасидаги узвий алоқадорликни кўрсатиб беради. Чунки булар “мамлакат” деб номланган бир бутун ижтимоий ходисанинг моддий ва маънавий, қисмларидир. Улар орасидаги функционал алоқадорлик қонуний равишда мавжуд бўлиб, уни билган киши, шу давлат тўғрисидаги билимга эга бўлади. Ёки бошқа мисолни олиб кўрайлик: химия ўқитувчиси, ўзининг дарсида, бир бутун нарса бўлиб ҳисобланган сув (H_2O)ни сизга тушунтирмоқда. Шунда у сув табиий равишда аралашган модда бўлиб, ички кимёвий тузулиши бўйича, икки унсур “водород” ва “кислород”ларнинг ўзаро зарурий бирикмасидан ташкил топган деб тушунтиради. Уларни ўзаро зарурий бириктириб турган нарса улар орасидаги зарурий алоқадорликдир. Шуларни билсангиз сувнинг кимёвий тузулишини биласиз. Яъни сув тўғрисида кимёвий билимга эга бўласиз.

Билим – нарса ва ходисаларнинг ички заруриятдан келиб чиқиб, бизга қонуният, қонун, қоида, хусусият, тушунча, таъриф шаклида ўзини намоён қилади. Айтилганлардан келиб чиқиб, билим деган тушунчага қуйидаги таърифни берамиз.

Нарса ва ходисаларда хусусият сифатида намоён бўлувчи, уларнинг қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликнинг киши тафаккуридаги инъикоси билим дейилади.

Билиш жараёни ақлий сафарбарлик орқали тафаккур ва тасаввур фаолияти натижасида содир бўлади. Ҳар қандай амалий ҳаракатни бошламасдан олдин, бу ҳаракатнинг кечиш қонуниятини, яъни билимини эгаллаб олиш шарт. Акс ҳолда киши ўйлаган мақсадига етолмайди. Тафаккур фаолияти фикр юритиш ва тасаввур қилиш жараёни натижасида амалга ошади.

Фикрий жараённинг икки асосий тури мавжуд. Бири рационал тафаккур фаолияти; иккинчиси – мураккаб (ички туйгулар) ёрдамида фикр юритиш. Биринчиси объектив борлиқнинг хусусий томонини ҳис қилса, иккинчиси тўлқин жабҳаси билан боғлиқ.

Рационал тафаккур миянинг чап ярим шарида амалга оширилиб, нарса ва ходисаларнинг хусусиятларини ифода этади. Қундалик ҳаётимизнинг кўп қисмида, биз айнан шундай тафаккурдан фойдаланамиз. Бундай тафаккур ёрдамида биз бадиий китоб ўқиймиз, телевизор кўрамиз, уй юмушларини бажарамиз, тижорат билан шуғулланамиз. Бунда киши нарса ва ходисаларнинг хусусий томонларини қисма-қисм

хис қилиб, уларни бир-бирига рационал боғлаб туриб англайди. Тасаввуф таълимотида бундай билиш **сунна ёки ибрат босқичи** деб юритилади. Бу босқичда киши сезги аъзолари орқали хис қилган нарса ва ходисаларни тафаккурда акс эттириб, билим эгаллайди. Бу билимларни у ҳаётга **тақлид** қилиш орқали қўллайди. Бундай жараёнда киши эгаллаб олган билимларини эслаб қолиб, уларни механик равишда бажаради, яъни **ибрат** орқали амалга оширади. Бу йўл билан эгалланган билим **асотир билим** дейилади.

Муроқаба ёрдамида фикр юритиш, асосан, миянинг ўнг ярим шаридида амалга оширилиб, объектив борлиқ тўлқинининг хис қилади. Бундай тафаккур орқали инсон тасаввур қила олади, хиссиётга берилади, ният ва ижод қилади, завқланади, илмий адабиётларни ўқийди, илм билан шуғулланади. Бу турдаги тафаккур ёрдамида инсон объектив борлиқни бир бутунлик – мажму сифатида англаб, шу бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликни хис қила олади. Бунда инсоннинг мантикий тафаккури билан биргаликда тасаввури ҳам фаол қатнашиб, унда ўзи англаб етган билимларни бошқаларга маълум қилиш иштиёқи пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам тасаввуфда бундай билимлар **илмий билим, бу босқич эса маърифат** босқичи дейилади.

Шундай қилиб, энг оддий нарсалар устида фикр юритганимизда ҳам, миянинг иккала ярим шари ишга тушади ва ҳар бир нарса ва ходисанинг аввал рационал тафаккуримиз билан хис этиб, сўнг тасаввур орқали унинг моҳиятига егиб борамиз. Нарса ва ходисаларнинг моҳиятини тушуниб етиш учун анчагина ақлий қувват сарфланиб, муайян вақт зарур бўлади.

Миянинг қоқ ўртасида диагональ бўйлаб жойлашган текисликда рационал ва муроқаб тафаккурлар кесишади. Бу икки тафаккур ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, барча ўй-фикрлар ана шу текисликда кечади.

Миянинг чап ярим шари тананинг ўнг томонини назорат қилиб турса, ўнг ярим шари чап томон фаолиятини кузатиб туради. Шунинг учун ҳам энг кучли хис-туйғулардан ҳисобланган севги миянинг ўнг ярим шаридида пайдо бўлиб, чап томондаги юракни безовда қилади. Шу боис ҳам биз ўнг қўл билан ёзамиз, чунки бу рационал ҳаракат бўлиб, миянинг чап ярим шари томонидан бошқарилади. Юқорида айтилганлар шу замон руҳиятшунослик илм-фанининг тадқиқот натижаларидир.

Қадимги юнон файласуфи Демокрит (м. ав. 460 – 360) қуйидаги фикрни башорат қилиб айтиб кетган: “Билишнинг икки кўриниши мав-

жуд. Уларнинг бири туйғулар воситасида билиш, иккинчиси тафаккур ила билишдир”¹⁶.

Юқорида келтирилган тафаккурнинг икки тури орқали билим эгаллашдан ташқари, тасаввуф таълимотида унинг учинчи тури мавжуд экани исботланган. Бу **урфон ёки тасаввуф босқичи дейилиб, унда билим эгаллаш учун рух сафарбар этилади.** Яъни ички ҳиссиётни ишга солиб, илҳом орқали билим аниқланади. Бундай билим **ботиний билим** дейилади.

Тасаввуф таълимотининг таъкидлашича, инсон Коинот хожаши бўлган Ҳақ таолонинг фаолият маҳсули бўлиб, вужудида табиат ва жамиятдаги бор бўлган жами билимлар мужассамланган. Нимаики билмоқчи бўлсанг, ўзингга, яъни руҳингга мурожаат қил, дейилади тасаввуфда. Мутасаввуф шоир айтганидек:

Бир сават ширмой нон турар бошингда,
Тилайсан бировдан бурда нон нечун?
Кишилар эшигин тақиллатгунча,
Қоксанг-чи, эй нодон, дилинг эшигин!

Бу босқичда билимни эгаллаш усуллари руҳ фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, махсус руҳий машқларни, шу жумлада, Илохий китоблар оятларини қайта-қайта такрорлаш (зикр қилиш) орқали руҳ мақсад сари сафарбар қилинади.

Ҳозирги замоннинг илм аҳли ҳам бундай билим топиш тури бор эканлигини эътироф этмоқдалар. Аммо унинг замонавий усул ва услубларини, яъни тариқатини ҳали ишлаб чиқишгани йўқ. Ўрта асрда Марказий Осиёда сўфийлар бунинг бир қатор тариқат (методика)ларини ишлаб чиққанлар. Сўфий, шайх ва валилар ботиний билимдан башорат қилишда ҳамда табиат кучларидан халқ манфаатлари йўлида унумли фойдаланиб келганлар. Булар: Бобо Фараж, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Матрудий, Маҳдум Аъзам Даҳбедий ва бошқалар.

Кишининг маълум бир мақсад сари қилган ҳаракати фаолият дейилса, ҳар қандай фаолиятнинг пировард мақсади шахсий ё жамоа ёхуд бутун жамиятнинг қандайдир эҳтиёжини кондиришга йўналтирилган бўлади.

---

¹⁶Ҳақиқат мезонлари: 96 мумтоз файласуфлар. Т., “Янги аср авлоди” нашриёти. 2002. 68-бст.

Жамиятнинг турли-туман эҳтиёжларидан энг асосийларидан бири билимга бўлган эҳтиёждир. Бунинг боиси қуйидагилардан иборат:

Биринчидан соғлом инсон мияси табиий ҳолатда тинмай билим олиш эҳтиёжини сезиб туради. У мия ҳаёти мавжудлигининг шароитидир. Тирик жон қимирлаши шарт бўлгани каби, тирик миянинг ҳам, фикр юритмай иложи йўқ. “Билим инсон онги ва руҳининг озукасидир”, деган гап бор. Гегелнинг айтишича, энг жиддий эҳтиёж ҳақиқатни билишга бўлган эҳтиёж саналади¹⁷. Атрофимизни ўраб турган табиат ва ижтимоий ҳаёт жумбоқлар билан тўла. Бу жумбоқларни ечишга интилиш, уларни бир бутун қилиб турган, қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликни, яъни ҳақиқатни англаш, инсон зотининг зарурий эҳтиёжларидан биридир. “Ҳақиқат олий шарофатдир”, дейилган “Авестода”. Зотан ҳақиқат – билим буюк мўъжиза. Ҳақиқат адолатга, шарофатга элтадиган буюк қудрат. Ана шу қудратга эришиш одамнинг доимий эҳтиёжидир.

“Ашаҳ (тўғрилиқ), яъни ҳақиқат энг гўзал ва фаровонлик моясидир. Дуруст амалли, энг яхши хоҳиш – бу Ашаҳ –Ҳақиқат” – дейилган Авестода¹⁸.

Иккинчидан, ҳар қандай одам руҳий хотиржамлиги тўғрисида қайгуради. Руҳий хотиржамликни эса фақат билим бера олади. Беҳуда хавотирланиш ва руҳ нотинчлиги кишининг билимсизлиги ёки билмай қилиб қўйган гуноҳлари ҳисобига бўлиши мумкин. Билими ошган сайин инсон тафаккури кенгаяди. Кенгайган тафаккурда дунё кенг туюлади, тор тафаккурда, у тор бўлиб, руҳнинг безовта бўлишига сабаб бўлади. Дунё кўзинга тор бўлиб туюлгандан ортқик бахтсизлик бўлмаса керак.

Авестода таъкидланганидек, одамлар қалбидаги эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик туйғуларининг ўзаро курашида яхшилик тантанаси ва эзгулик ғолиблигини таъминлашга одамларда маънавий қудрат, ижобий рағбат ва руҳий даъваткорлик вазифасини ўтайдиган нарса – бу билим, яъни ҳақиқатдир.

Янги юз йиллик ва янги минг йилликнинг дастлабки пайтларида яшаётган бир вақтимизда ҳаёт, келажак биздан комилликни, инсон сифатидаги етукликни, одамий баркамолликни талаб этмоқда.

Янги юз йиллик таракқиётида бутун инсоният тарихида янги давр, янги эра бошланган бир пайтда цивилизациянинг муҳим омили сифатида ақл-идрок, бой тафаккур, теран фикр, маънавий-ахлокий поклик

¹⁷Тегель. Соч. Том 1. Госиздат, 1930. с 14.

¹⁸Авесто. “Шарқ”. Т., 2001. 298-бет.

ва рухий хотиржамлик катта аҳамият касб этаётганлиги ҳаммага аён бўлиши лозим.

Ҳақ таоло биринчи бор ўз Расулига мурожаат қилиб: (“Эй Муҳаммад, барча мавжудодни) яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг”¹⁹ – дейди. Бу сурада Аллоҳ ана шундай марҳамат қилади: “Ўқинг! Сизнинг Парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзишни) ўргатган ўта қарамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатди”²⁰. Демак, Яратганнинг мўъжизаси билимдан, ўқиш ва ўрганишдан бошланган.

Учинчидан, фақат билими зиёда инсонгина руҳан тетик ва иймони мустаҳкам бўлади. Иймони мустаҳкам одам бахтли ҳисобланади. Бахтга эса, ҳамма интилади.

Юқорида билим эгаллашнинг аҳамияти ташкилий нуқтаи назардан таҳлил қилиб чиқилди. Энди билим эгаллаш жараёнини инсон онги, амалий ҳаракати ва руҳида содир қиладиган ўзгаришлар нуқтаи назардан ўрганишга ҳаракат қиламиз.

Эҳтиёж. Инсон тирик мавжудод бўлганлиги туфайли у ўзини биологик тур сифатида ва ижтимоий мавжудодлигини сақлаб қолиши учун тинмай ҳаракат қилиши шарт. Кишини ҳаракатга келтирувчи куч, ундаги доимо пайдо бўладиган эҳтиёжлардир. Одамда пайдо бўладиган эҳтиёжни қаноатлантириш учун, киши унга эришишни мақсад қилиб олиши талаб қилинади.

Мулоҳаза. Инсон, эҳтиёжини мақсадга айлантириш жараёнида, қиладиган ҳаракатини мулоҳаза юритишдан бошлайди. Инсонда не-не эҳтиёжлар пайдо бўлмайди дейсиз. Уларнинг кўпи яхши ният, яъни эҳтиёж босқичида қолиб кетади. Аммо баъзи бир эҳтиёжлар одам руҳида ўзини тинмай намоён қилавериши натижасида киши бу эҳтиёжни қондириш ёки қондирмаслик устида ўйлаб қолади. Кейин бу эҳтиёжни қондириш шарт ёки шарт эмаслиги тўғрисида бир фикрга келади. Қондиришга қарор қилса, эҳтиёж мақсадга айланган ҳисобланади ва амалий ҳаракат томон силжиш пайдо бўлади. Қондирмасликка қарор қилинса, эҳтиёж ўз босқичида қолиб кетаверади.

Инсон фаолиятидаги мулоҳаза босқичи деб, тафаккурнинг киши руҳида пайдо бўладиган табиий ва ижтимоий эҳтиёжлар устида фикр юритиб, уларни қондириш ёки қондирмаслик тўғрисида ҳукм чиқариб, эҳтиёжни мақсадга айлантириб берадиган фаолиятга айтилади.

¹⁹Қуръони карим. 96-сура, 1-оят.

²⁰Қуръони карим. 96-сура, 3-, 4-, 5- оятлар.

Эҳтиёж мақсадга айланганидан кейин киши бу мақсадга етиш йўлларини излайди ва тасавури ёрдамида буни ижро этишнинг тахминий режасини тузади.

Гипотеза. Нарса ёки ҳодисага етишиш бўйича инсон томонидан мақсад қилиб қўйилган, аммо ҳали илмий асосланмаган бўлса-да, мантиқан боғлиқ чора-тадбирларнинг хомаки режаси тахмин (гипотеза) дейилади.

Тахминий режа тузилганидан кейин, уни илмий асослашга ўтилади. Яъни мақсадга етишишда қўлланадиган ҳар бир чора-тадбир шу соҳа илм-фани ва амалиётида мавжуд бўлган боқий қонуниятлар билан исботланади. Исботлаш жараёнида кўп тахминий тадбирлар исботланмай чиқариб юборилади ва ўрнига янгилари киритилади ва ҳоказо. Тахминий режани илмий асослаш жараёнида барча қонуниятлар ва омилларни ҳисобга олиш зарур. Акс ҳолда киши мақсадига ета олмайди.

Концепция. Мақсадга етишишнинг хомаки режасини мазкур соҳада мавжуд қонуниятлар билан асослаб берилган босқичи концепция ёки илмий асосланган тахмин дейилади.

Тахмин илмий асосланиб, концепцияга айланаётганда ўз босқичида қолиб кетиши ёки хомаки тахминни баъзи ўринлари тасдиқ топиб, баъзи ўринлари инкор қилиниш йўли билан концепцияга айланади. Хомаки тахминнинг ҳамма ўринлари юз фойиз концепция босқичига ўтмайди.

Амалнёт. Илмий асосланиб, маъромига етказилган тахмин концепцияга айланди, дейлик. Ҳар қандай илмий асосланган тахминни, яъни концепцияни тўғри эканини билиш учун уни амалда синаб кўриш талаб қилинади. Мақсадга етишнинг илмий асосланган тахминий режа(концепция)сини амалда синаб кўриш т а ж р и б а дейилади.

Режа, яъни концепция канчалик илмий асосланган бўлишига қарамай, тажрибадан ўтмаслиги мумкин. Бундай ҳолда ҳамма жараён бошидан қайтарилади. Яна бошқача тахмин қилинади ва ҳоказо. Кейинги фикрлар ҳам тажрибада ўз тасдиғини топмаса, жараён яна қайтарилади ёки мулоҳаза босқичига қайтиб, мақсаддан воз кечилади. Чунки тажриба ҳақиқат мезонидир. Фақат тажриба синовидан ўтган ва таърифи маромига етган билим ёки билимлар мажмуи тўғри деб ҳисобланади ва шу соҳа фани ёки амалиёти назариясини бойитади.

Назария. Тафаккур юритишнинг барча босқичларидан ўтган ва амалиётда синаб кўрилиб, таърифлари маромига етган билимлар мажмуи назария дейилади.

Таълимот. Луғатларда “таълимот” тушунчасига куйидаги таърифлар берилган:

- йирик мутафаккир ёки аллома олимнинг муайян масала ёки воқелик тўғрисидаги қарашлари, билимлар тизими;

- объектив борлиқдаги муайян ҳодиса тўғрисидаги назарий билимлар тизими;

- фан соҳалари, ижтимоий ҳаёт, жамият ва шу кабилар ҳақидаги илмий қарашлар, назарий хулосалар мажмуи;

- кўрсатма, йўл-йўриқ, ўргатиш;

- муайян соҳадаги ҳаракатларнинг асосий тамойиллар йигиндиси.

Келтирилган таърифларни таҳлил қилиб кўрадиган бўлсак, биринчидан, барча таърифларда таълимот муайян бир масала устидаги билимлар мажмуи эканини аниқлаймиз. Иккинчидан, бу билимлар илмий асосланган бўлиши ёки йирик аллома олимнинг ботиний билимларидан фойдаланиб қилган хулосавий қарашлари ҳам бўлиши мумкинлигини кўриб турибмиз. Учинчидан, маълум бир соҳада тўпланган билимлар асосида қилинадиган ҳаракатларнинг тамойиллар йигиндиси эканини, уларни кўрсатма, йўл-йўриқ сифатида қабул қилиш лозимлигини ҳам англадик.

Хулоса қилиб, “таълимот” тушунчасига биз тузган куйидаги умумлашган таърифни бериш мумкин:

Таълимот, бу маълум бир масала ечими устидаги, пайғамбар, авлиё ёки йирик мутафаккир олимларнинг ботиний билимларига асосланган ёки муайян фандаги қонуниятлар билан исботланган, аммо амалиётда синаб кўрилмаган шу соҳада фаолият кўрсатувчиларга кўрсатма, йўл-йўриқ вазифасини ўтайдиган билимлар мажмуидир. Бошқача қилиб айтганда, у бир неча концептуал фикрларни ўзаро мантиқан боғлаб туриб, маълум бир эзгу мақсадга йўналтирилган ғоялар мажмуи. Амалиётда синаб кўрилгач, у назария мақомига эга бўлади.

Таълимотга мисол тариқасида, қадимда ўтган буюк шахслар Сулаймон, Мусо, Ийсо ва Муҳаммад (сав) пайғамбарларнинг айтган сўзларини олсак бўлади. Улар ўзларининг ноёб иқтидорлари билан ғойибдан келган хабарни ботиний билимларидан ўтказиб, ўз таълимотларини яратиб кетганлар. Улардан кейинги авлодлар, то шу кунгача, бу таълимотларни ҳаётга татбиқ қилиб, уларни назарияга айлантириб келмоқдалар. Уларнинг таълимотидан озукланиб қанчадан-қанча илмий-назарий оқимлар келиб чиқди. Буларга исломдаги Имоми Аъзам, Имом Шофий, Имом Ғаззолий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд

ва бошқаларнинг илмий-назарий йўналишларини мисол келтирса бўлади. Илм-фан соҳасида ҳам бундай мисоллар жуда кўп.

Маънавият. Инсонга ирсий бирликлари орқали ўтган ҳамда ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллаши натижа-сида унда ҳосил бўлган кўникма ва малакалар, унинг ҳаёт тарзига ай-ланганлик даражаси маънавият дейилади деб, юқорида айтилди.

Биобарин, маънавиятга қуйидаги фалсафий таърифни берса бўлади. **Маънавият – бу кишининг эгаллаган фойдали билимлари амалий ҳаётида синалиб, кўникма ва малака даражасидан ўтган ҳамда руҳига сингиб, ҳаёт тарзида акс этадиган ижобий ижтимоий сифатлар мажмуидир.**

Маънавиятга берилган ушбу таъриф объектив мавжуд бўлган му-раккаб бир ижтимоий ҳодисани мушоҳада ва идрок қилиш, унинг энг муҳим хусусиятини ҳис қилиш ҳамда маънавият мавзуида чоп этилган қатор адабиётларни таҳлил қилиш натижаси ўларок вужудга келган.

Маълум бўлдики, инсон биоижтимоий махлуқот бўлиб, унинг иж-тимоий моҳияти унда жамланган билимлар ҳажми ва уларни амалиёт-да қанчалик кўп ишлатиб, кўникма ва малакалар ҳосил қилиб, маъна-виятга айланиб улгурганлик даражаси билан белгиланар экан. Шунинг учун, ҳар бир инсон тинимсиз билим эгаллаб, уларни амалиётда узлук-сиз қўллаб бориши зарур. Акс ҳолда киши жамият ривожидан орқада қолиб кетади. Билим эгаллангани билан уни амалиётда қўлламаса, эгаллаган билими унинг маънавиятига айланмай, билими кўп бўла ту-риб, маънавияти паст бўлиб қолаверади.

Қадрият. Ўзбекистонда чоп этилган изоҳли лугатларда “қадрият” тушунчасига таъриф беришдан тийилган. Шунинг учун биз, жамият ичида мавжуд ва муҳим ижтимоий воқелик ҳисобланган бу тушунчага фалсафий таъриф беришга ҳаракат қиламиз.

Одамни қуршаб турган чексиз кўп нарса ва ҳодисалар, шу жумла-дан, миллий маънавият ичидан ҳам, муайян шахс ёки ижтимоий гуруҳ, ё конкрет бир миллат ёхуд бутун инсоният учун алоҳида аҳамиятга, яъни қадрга эга бўлганлари қадрият дейилади.

Қадриятлар моддий ва маънавий деган турларга ажраладилар.

Моддий қадриятлар деб, кишилар моддий эҳтиёжларини қондириб, ўзига ҳос хусусияти ва шакллариغا кўра одамларда алоҳида ҳис-туйғу уйғотувчи моддий нарсаларга айтилади. Уларга буюк иншо-отлар, боғ ва хиёбонлар, антиқа уй-рўзгор буюмлари, тарихий қийматга эга бўлган уй анжомлари, қурол-яроғ, озик-овқат, шахсий буюмлар ва шунга ўхшаш нарсалар қиради.

Маънавий кадриятлар деганда, кишилар маънавий фаолият маҳсули, билишнинг мураккаб жараёни натижасида юзага келган билим, қараш, малакалар самарасидир. Маънавийлик бундай ҳолларда моддийликка қарама-қарши қўйилмайди. Аксинча, улар ўзаро узвий боғлиқдирлар.

Маънавий кадрият инсон ҳаётий фаолиятининг таркибий қисми, унинг маҳнати ва ижтимоий шароитлар туфайли яратилган қобилияти сифатида намоён бўлади. Буларга мисол қилиб, турли байрамлар, миллий урф-одат ва анъаналар, чиройли ахлоқ ва одоблар, мусиқа, мойкалам устаси ижодининг маҳсули бўлган расмлар, бадний адабиёт ва ҳоказоларни келтирса бўлади.

Ҳақиқий маънавийлик фақат инсоннинг онгида, тафаккуридадир. Нарсалар эса унинг фаолият натижаси бўлиб, меҳнат маҳсулотларига, предметлишаклга кўчганидир. Масалан, китоб, рассомлик асари – шунчаки оддий предметлар эмас, уларда ёзувчи ва рассомнинг ижодий фаолият натижалари гавдаланган. Бу нарсаларнинг маънавий жиҳатлари уларнинг моддийлиги билан узвий боғланган. Буларда муайян одам – ижодкор маънавий кадрияти онг фаолияти орқали моддийлашади. Жамият тараққиёти жараёнида тўпланган кадриятлар ўтмиш аждодлар кўлга киритган билим – тажрибалари, маънавий маҳсулотларини ташувчисидирлар.

Маълумки, маънавий кадриятлардаги асосий нарса – предметлик эмас, балки моддий шаклга кирган маънавий мазмундир. Масалан, китоб, мўйкаламда чизилган расм, мусиқа асари ташқи кўринишлари билан эмас, балки энг аввало, уларда қандай маъно ифодаланганлиги билан бизни қизиқтиради. Бундай ҳолат маънавий кадриятлар, улардаги ахборотли фазилатлар моҳиятини тушуниб етишни билдиради. Бунга эса белги ва образлар тизимини аниқлаш, уларнинг ўзига хос маъно ташувчи хусусиятларини фаҳмлаш орқали эришилади. Маънавий кадриятни фаҳмлаб унинг кадрига етиш учун, кишининг шунга яраша маънавий бойлиги бўлиши шарт эканини ҳам унутмаслигимиз керак.

Маънавий кадриятларнинг хусусиятларидан бири тафаккур ва ҳиссиётнинг энг умумий шаклда намоён бўлишидир. Маънавий кадриятларни яратишдан кўзланган энг бош маъно – бу моддийликни идеалликка “бўйсундириш”дан иборат бўлади. Масалан, рассом оламни бошқаларга ўхшаб мушоҳада этади, унга ўз муносабатини билдиради. Бироқ “кўргани”ни, кечирганини, кузатишларини ҳамма ҳам моддийлаштира олмайди, ранглар билан ижод қилиш учун алоҳида қобилият бўлиши лозим ва ҳоказо.

Томошабин, ўқувчи, мусиқа тингловчиларда адабиёт, санъат ва фан арбоблари даражасида билим ҳамда малака бўлмайди. Шу сабабли асарнинг сиртки кўриниши ортида маънавийликнинг энг умумий жиҳатларини кўра олишларида кийинчиликларга дуч келиши мумкин. Буни бартараф этиш учун улар ижоднинг барча сирларини билиши керак; ижодкор асарининг сиртки-предметли пардасига барҳам бериб, ижодкор билан маънавий алоқага кира олиши зарур. Бирок бунинг учун улар маънавийлиги киши бўлишлари лозим. Фан, санъат асарларининг моҳиятини тушуниш учун, унинг қонуният (билим)ларини идрок эта олиши зарур. Мактабларда олиб бориладиган таълим-тарбиянинг маъноси ҳам маънавий кадриятларни идрок этиш маънавийтини тарбиялашга йўналтирилган бўлиши лозим.

Яна кадриятлар умуминсоний, миллий, жамоа, оилавий ва шахсий бўлиши мумкин. Бу кадриятлар орасида ўзаро узвийлик бўлса ҳам, улар бир-биридан фарқ қиладилар.

Умуминсоний кадриятлар – ер юзидаги барча халқлар учун бирдай кадрли бўлган: ҳаёт кечириш, билим олиш, меҳнат қилиш, севиш-севилиш, завқланиш, хоҳлаган фаолият билан шуғулланиш, ўз ҳуқуқларига эга бўлиш ва бошқа ҳаётий зарур ижтимоий воқеликларга нисбатан айтса бўлади.

Энди, нима учун умуминсоний кадрият барча одамлар учун кадрли? деган саволга келсак. Умуминсоний кадрият шунинг учун ҳам ҳамма одамлар орасида алоҳида аҳамиятга эгаки, инсонларнинг моддий, ижтимоий ва иқтисодий эҳтиёжлари билан баробар руҳий эҳтиёжини ҳам қаноатлантиради. Масалан, ҳамма учун кадрли ҳисобланган биронта байрамни, жумладан Янги йилни олайлик. Бу байрамда киши хоҳласа – хоҳламаса ўзига – ўзи яшаб ўтган йилнинг ҳисоботини беради ва кейинги йилга, бировларга айтмайдиган режаларини тузади. Одамлар кўп орзу ва умидларини янги йил билан боғлайдилар. Бу эса руҳ, унинг озукаси билан боғлиқ нарсадир, шунинг учун ҳам бу байрам ҳамма учун кадрлидир.

Ёки билим эгаллаш жараёнини олайлик. Бу жараён киши маънавийтининг такомилли, руҳининг дам олиши, роҳатланиши ва киши кўнглининг таскини билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам у инсон зотига манзур, ҳамма учун кадрлидир. Ёки қимматбаҳо бриллиант, олтин, кумиш ва ҳоказо нарсаларни олсак, уларнинг кишига иқтисодий фойдаси, уни тақиб юрганда ижтимоий нафи тегиши баробарида одамга эстетик завқ ҳам беради. Бу эса, руҳ озукаси билан боғлиқ нарсаси. Америка Кўшма штатларининг пул бирлиги – долларни оладиган

Бўлсак, у Ер юзининг барча бурчақларида бирдай муомалада бўлиб, ҳамма учун кадрлидир. Шунинг учун уни **умуминсоний** кадрят деса бўлади. Ер юзида ҳаёт кечириш, яъни яшаш одамларнинг ирқи, жинси, ёши, келиб чиқиши ва бошқа хусусиятларидан катъи назар, ҳамма учун кадрлидир. Ота-она, кишининг жинси, миллати, ижтимоий келиб чиқишидан катъи назар, фарзанд деб аталувчи барча учун кадрлидир. Буларнинг ҳаммаси умуминсоний кадрятлар саналади.

Миллий кадрятлар деб, муайян халқнинг тили, расм-русуми, анъанаси, фазилатлари, ахлоқ ва одоби, яшаш тарзи, байрамлари, пул бирлиги, шу халқнинг аксарият қисми томонидан эъзозланишига лойиқ бўлган иншоотлар, миллий кийимлар, уй-рўзгор буюмлари, рўзгор тутишлари ва ҳоказоларга айтилади. Масалан, ўзбекларнинг меҳнатсеварлиги, меҳмондўстлиги, хушхулқлиги ва мулойимлиги, ғайратли ва итоатгўйлиги, турли тоифадаги одамлар билан ўзаро иноқлашиб кетишлиги, кечиримлиги, мулоҳаза ва тафаккур билан иш кўриши, тинчликсеварлиги ўзбек миллий кадрятлари ҳисобланади. Буларнинг ҳаммаси “ўзбекчилик” деган сўз билан ифодаланиб, ўзбекларнинг фазилатлари саналади. Бу кадрятларни эгаллаган киши миллий фазилатга эга одам дейилади. Энг муҳими иссиқда ҳам, совуқда ҳам, яхши-ёмон кунларда ҳам маслаҳатлашиш, кенгашиш, кичикларнинг катталар олдида, кенг аҳолининг оқсоқоллар, раҳбарлар олдида тавозе бўлиши, ўзини мулойим, камтар тутиши, донолар, донишмандлар насихат ва ҳикматларига қулоқ солиши ҳамда кундалиқ ҳаётига татбиқ қилиши каби урф-одатлар ва анъаналар туб аҳоли кадрятларидир. Митингбозлик, сиёсатбозлик, гуруҳбозлик, баъзи Ғарб мамлакатларида кадрят деб ҳисобланса, бизнинг халқ томонидан тубанлик деб баҳоланади. Манмандик, юзга чопиш, мақтанчоқлик, ёлгончилик, мансабпарастлик, шуҳратпарастлик каби ярамас қилиқлар халқимизнинг руҳиятига, маънавиятига, урф-одат ва анъаналарига тўғри келмайди. Тўғрисўзлик, гапининг устидан чиқиш, аҳдига вафо қилиш, собитқадамлик, омадни оқибат билан ўлчаш бутун вужудига сингиб кетиши – эл-юртимиз фарзандларининг қадимий сифатлари, миллий кадрятларидир.

Ҳар бир халқнинг қадрияти нафақат ўзининг миллий омиллари, шу билан бирга умуминсонийларининг таъсири остида ҳам шаклланади. Ўзбекнинг миллий кадрятлар сарчашмалари бошқа халқларнинг энг юксак кадрятларини ижобий ўзлаштириш анъаналари билан боғлиқ. Агар маънавият ва кадрятларимиз тарихига шу нуқтаи назардан ёнда-

шадиган бўлсак, ўзбек миллий санъати, шеърляти, илм-фани ўтмишда форс, араб, рус, ҳатто юнон маънавият ва кадрлятларидан баҳра олганлигига гувоҳ бўламиз.

Демак, миллий ва умуминсоний кадрлятларнинг муштараклиги тўғрисида гапириш учун етарли асослар мавжуд. Миллий ва умуминсоний кадрлятлар ўртасида муносабат масаласи мазкур воқеликни фалсафий мушоҳада қилишга ёрдам беради.

Бу масала айримлик ва умумийликка хос белгилар ифодаланишининг алоҳида бир соҳаси ҳисобланади. Умумийлик нарса ва ҳодисанинг энг муҳим, муштарак алоқаларини акс эттиради ва фақат айримлик орқали намён бўлади, хусусийлик шаклига киради. Бошқа томондан айримлик маълум маънода умумийликдир, бинобарин, алоҳиданинг томони ёки моҳиятидир.

Миллий ва умуминсоний кадрлят ҳақида сўз борганда ҳам ана шу жиҳатлар борлигини кўрамиз. Миллий кадрлят муайян эл, элат, халқ ва миллатга даҳлдордир.

Жамоа кадрляти. Ҳар бир маҳалла, қишлоқ, меҳнат жамоаси ё ўқув муассасасида маълум бирижтимоий ҳодиса (тўйлар қилиш, жамоа бўлиб сайлга чиқиш, ҳашарлар ўтказиш ва ҳоказо) урф бўлган. Улар ўша одатни анъана қилиб олишган, уни асраб-авайлайдилар. Улар учун у кадрли. У ўша жамоанинг маънавий кадрляти ҳисобланади. Ёки бир оила учун маълум бир маънавият (ҳаёт тарзи) гури, чунончи, туғилган кунни нишонлаш жуда эътиборли нарса. Бу ўша оиланинг маънавий кадрляти. Бошқа бир оила бу тантанани билса ҳам, уни ўтказса ҳам, эътиборга сазовор тантана деб билмайди. Улар учун у кадрлят эмас. Жамоанинг моддий кадрлятлари маҳалласидаги, қишлоғидаги, шаҳридаги алоҳида бир иншоот, хиёбон, сайлгоҳ, ҳайкал ёки боғ бўлиши мумкин.

Шунга ўхшаш, ҳар бир инсоннинг **шахсий кадрляти** ҳам бўлади. Жумладан: ота-бобосидан қолган буюмлар, кишининг шу кундаги ҳаётига жавоб бермаса ҳам-ки, баъзилар уларни отамни эслатади ёки бувимни кўргандек бўламан деб, уларни асраб-авайлайдилар, кадрлядилар. Ўша буюм ёки бирон бир одат муайян шахснинг шахсий кадрляти ҳисобланади. Мазкур уйга келин бўлиб тушган аёлга у кадрли эмас. Уй йигиштирганда бу буюмларни кераксиз нарса ҳисоблаб, уларни уйдан олиб чиқиб ташлаши ҳам мумкин.

Ҳар бир инсон ўз ижтимоий ҳаётининг кўринишларидан бири бўлган “маънавият”, “кадрлят” деган тушунчалар билан бир қаторда “**маданият**” деган нафис бир ижтимоий ҳодисанинг том маъносини билиши керак. Қуйида ана шу атамага таъриф беришга ўтамиз.

Маданият – жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқлари мажмуи; бирор ижтимоий гуруҳ,

синф ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган ютуқлари даражаси. Бу таъриф рус тилидаги “культура” тушунчасининг лугавий мазмунига мос. У лотин тилидаги “култура”, яъни етиштириш, тарбиялаш, ривожлантириш маъносидан олинган бўлиб, конкрет бир жамиятнинг муайян бир даврда эришган ишлаб чиқариш кучлари ва маънавиятини, қисқаси ҳаёт тарзини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда русчадаги культура – муайян жамиятнинг маълум бир даврдаги ҳаёт тарзини кўрсатувчи тушунча. Қўлингиздаги китобда бу ижтимоий воқеликни маънавият деб номладик. Демак, мустамлакачилик асорати остида бўлган даврдаги ўзбек атамашунослари ва луғатшунослари ўзбек тилидаги тушунчаларни изоҳлашда рус тилида ёзилган луғатлардан унинг айниятини топиб туриб изоҳ берганлар. Вахоланки, рус тилидаги кўп тушунчаларни ўзбек тилидан ва ўзбек ҳаётини ифода этувчи баъзи тушунчаларни рус тилидан топиб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, ўзбек тилидаги “маданият” тушунчаси рус тилидаги “культура” тушунчасининг мазмунини бермайди. Рус тилидаги “культура” атамаси биздаги ҳаёт тарзи, яъни “маънавият” деган тушунчани кўпроқ ифода этади.

Маданият. Маънавият – одамларнинг ҳаёт тарзига айланиб кетган билимлари, кадрият – шахс, оила, жамоа, маълум бир миллат ёки бутун инсоният калбида алоҳида эътибор козона олган маънавият ва моддий нарсаларнинг бир тури бўлса, **маданият – инсоннинг эгаллаган билимлари ва ҳосил қилган тажрибаларига асосланган малакали ҳаракатларни ёки меҳнат фаолиятининг маҳсулидан бунёд бўлган нарсалар бошқаларда завқ уйғота оладиган ижтимоий ҳодисадир.**

Кишининг ҳар бир ҳаракати ёки фаолиятининг маҳсули маданият даражасига кўтарилиши мумкин. Мисол учун, одамнинг юриш-туриши, сўзлаши ёки рўзгор юритиши бошқаларни завқлантирса, унинг шу юмушларни маданият даражасига кўтарганлигини билдиради. Ёки тикувчи ўз маҳсулоти билан одамларда завқ уйғота олса, демак у ўз ишини маданиятли ижро этган бўлади. Навоий театри, МУМ ва Тошкент меҳмонхонаси орасидаги чорраҳада бир милиционер кўча ҳаракатини тартибга солиб турар эди. У хуштаги ва кўлидаги ола таёғи билан шундай овозлар чиқариб, ҳаракатлар қилар эди-ки, ўтган-кетганлар, албатта бир тўхтаб, томоша қилишар эди. Томоша қилганда ҳам, ажабланиб, ҳайратланиб эмас, балки мамнуният билан жилмайиб томоша қилар эдилар. Чунки милиционернинг ҳаракатлари уларни завқлантирар эди. Бу милиционер кўча ҳаракатини тартибга солиш билимини эгаллаб, уни машқ қилавериб, малакали бўлган ва ўз ҳаракатлари билан бошқаларни завқлантира олган. Бу эса маданият. Бу меҳнат фаолиятини маданият даражасига кўтариш. Шу милиционер билан биргаликда

минг-минглаб милиционерлар кўча ҳаракатини малакали тартибга солиб турган. Аммо уларнинг ҳаракатлари қанчалик малакали бўлмасин, одамларда завқ уйғота олмаган. Демак, завқ уйғотиш учун ҳаракатда жозоба бўлиши керак. Жозоба пайдо қилиш учун, ҳаракат қилувчида ўта фидоийлик ва табиат инъом этган иқтидор бўлиши шарт. Шунинг учун, маданият кам учрайдиган ноёб ҳодиса. Ундан ташқари ноёблик, яъни маданиятлилик нисбийдир. Бир замонлар автомашинани ҳайдаш юқори маданият ҳисобланган. Чунки уни юришига ҳамма завқланар эди.

Юриш-туриш маданияти, муомала маданияти, нутқ маданияти, касбий маданият ва ҳоказолардан ташқари, одамларда завқ уйғотиш билан шуғулланувчи махсус фаолият турлари ҳам мавжуд.

Адабиёт ва санъат. Адабиётнинг бир қанча жанрлари бўлгани каби, санъатнинг ҳам бир қатор турлари мавжуд. Улар кишининг дил торларига таъсир этиб, уни рухлантирадилар. Бу билан кишиларга рухий озуқа бериб, кўнгилли дам олишларига хизмат қиладилар.

Бадий адабиёт тил (сўз) воситасида бадий образлар яратувчи соҳа бўлиб, шу соҳада яратилган асарлар шеър, наср ва драма деган турларга ажралади.

Санъат. Лев Николаевич Толстойнинг таърифи бўйича, одамларни қачонлардир завқлантирган ва ўтиб кетган воқеа ва нарсаларни шу кунда сунъий тиклаб туриб, бугун яшаётган кишиларни завқлантирувчи фаолият турига санъат деб айтилади. Санъат турларига театр санъати, тасвирий санъат, наққошлик санъати, ҳофизлик санъати ва бошқалар кириди.

Маънавий ва маданий мерос. Маънавият, кишиларнинг эгаллаган билимлари ва бу билимларнинг ҳаёт тарзига айланганлик даражаси; қадрият – маълум бир шахс ёки кишилар гуруҳида алоҳида аҳамиятга эга бўлган нарса ё ҳодиса ёки маънавият тури; маданият инсон эгаллаган билимларини ҳаётда қўллаётганида бошқаларни завқлантира олиш ҳолати; санъат – қадимий маданият турларидан бирини, шу кунда, сунъий равишда тиклаб, одамларда завқ уйғотувчи фаолият тури бўлса, маданий ва маънавий мерос – аجدодлар авлодларга қолдирган маънавият ва маданият ичидан миллатнинг шу қунига асқотиб турган қисмига айтилади.

Маънавий ва маданий ёдгорлик. Ота-боболаримизнинг улкан маънавий ва маданий хазинасидан бизга фақат бир қисмигина етиб келган. Уларнинг кўплари тарих саҳифаларида қолиб кетганлар. Сабаби, улар ўз вақтида хизматини бажариб бўлган. Уларнинг кўпи бугунги

кунда ўз аҳамиятини йўқотган. Улар фақат маънавий ва маданий ёдгорлик сифатида хотирланадилар. Мисол учун, миллатимизнинг кўрки бўлган паранжи (ёпинчик) ўз даврида зўр кадрият бўлган. Баъзилар паранжи ёпинишни маданият даражасига ҳам олиб чиққанлар. Аммо, бу бизга мерос бўлиб қолмади. У миллатимизнинг маънавий ёдгорлиги. Таъкидлаш жоизки, маънавий ва маданий мерос деган тушунчани ота-боболаримиздан бизга етиб келиб, бугунги эҳтиёжимизга яраб турган маънавият ва маданият турига нисбатан кўлласа бўлади.

Бу дегани, бой маънавий ва маданий хазинамизни титкилашнинг хожати йўқ, аждоқларнинг маънавий хазинасидан кераклилари тарих элагидан ўтиб бизгача етиб келган, бошқалари керак бўлмагани учун қолиб кетган, деган сўз эмас. Аксинча, маънавий ва маданий хазинани, албатта ўрганиш керак, ўрганганда ҳам яхшилаб, қайта-қайта ўрганиш зарур. Сабаби, биз биринчидан, бунда ота-боболаримизнинг унутилиб кетган ва эсланмай қўйилган меҳнатини эъзозлаган ва тарихий ҳақиқатни тиклаган бўламиз. Бу эса, адолатдан. Иккинчидан, бу йўл билан аждоқларимиз яратгану, ўша даврда уни амалга ошириш имкони бўлмаган ёки фойдалангану кейин тарих қаърида қолиб кетган баъзи билимларни топиб, уларни янгидан кашф қилиб ўтирмай, амалий ҳаётимизда фойдаланишимиз мумкин. Шу билан маънавий бойлигимиздан унутмади фойдаланган бўламиз.

Бунга мисоллар жуда кўп. Педагогика фанлари доктори Тошпўлат Усмоновнинг китобига ёзган сўз бошини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

“Жаҳон фани ва маданиятининг яратилишида бошқа халқлар қатори Яқин Шарқ ва Марказий Осиё халқларининг ҳам қўшган ҳиссаларини ва буюк алломаларининг номларини санаб адоғига етиб бўлмайди.

Ўтмишдаги босқинчилик юришлар ва ўзаро урушлар оқибатида халқимизнинг билимдан маҳрум қилиниши, бунинг оқибатида юзга келган жоҳил оқимларнинг хуружлари каби кўпгина сабабларга кўра, халқимиз аждоқларимиз томонидан яратилган ана шу маънавий ва маданий бойликларимиздан бебаҳра бўлиб келдилар. Ўтмишдаги маънавий бойликларимизнинг жуда озгина қисмигина бизгача етиб келди.

Ҳозир Тошкентда сақланаётган, ҳали варақлари ҳам очилиб улгурилмаган қирқ мингдан ортиқ қўлёзмалар, бошқа мамлакат ва шаҳарлардаги қўлёзмаларимизни мустасно қилганда ҳам, Марказий Осиё халқларининг жаҳон илму фани хазинасидаги буюк ҳиссаларидан

нишонадур. Тасаввур қилиб кўрайлик, 40,000 қўлёзмадан ҳар йили 40 тасини таржима қилиб нашрдан чиқариб борсак, камида минг йил керак бўлади. Ачинарлиси шундаки, ўтмиши ана шундай бой бўлган Марказий Осиё халқлари гўё маданиятсиз, қоқоқ халқлар деб камситилиб келинди”.

Учинчидан, ҳар қандай нарса ёки ҳодиса вақт ўтиши билан ўз қадрини йўкотади, модадан қолади, дейлик. Бироқ, маълум бир вақтдан кейин қайтиб қадрли бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун, миллий маънавиятимиз хазинасини тинмай ўрганишимиз, шу қунимизга ярайдиганларини қайта тиклашимиз керак. Бу илмий кашфиётми, урф-одатми, кийим-кечакми ёки қандайдир маросимми, уй-рўзғор буюмими барибир, уларни ўрганиб, таҳлил қилиб, керагини ҳаётга татбиқ қилиш лозим. Шунда биз ўзлигимизни йўқотмай, жаҳон ҳамжамияти ичида муносиб ўрнимизни эгаллаймиз.

Маънавият, қадрият, маданият, санъат, маънавий ва маданий мерос, маънавий ва маданий ёдгорлик деган тушунчаларнинг том маъносини тушуниб етдик. Шу тушунчалар тизимига кирувчи ва улар билан узвий боғлиқ бўлган яна битта тушунча борки, у ҳам бўлса “маърифат”. Қуйида шу тушунчани таърифлашга ўтамиз.

Маърифат. Ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти мутафаккир Абу Наср Форобий номи билан боғлиқ бўлиб, унинг инсон камолоти ҳақидаги таълимоти таълим-тарбия соҳасида катта аҳамиятга эга. Машҳур юнон файласуфи Арастудан кейин Шарқда билими ва фикр доираси кенглиги билан ном чиқарган йирик мутафаккир Форобийни “муаллими ус-соний” (иккинчи муаллим) деб атайдилар. Одамзоднинг биринчи муаллими Арасту (Аристотель) ҳисобланади. Форобий ўз асрларида таълим-тарбиянинг муҳимлиги, унда нималарга эътибор бериш зарурлиги, таълим-тарбиянинг махсус тушунча ва атамалари, билим бериш усуллари ҳақида фикр юритади.

Таълим-тарбия жараёнини, яъни таълим ва тарбия берувчилар (устоз-муаллимлар) ҳамда билим олувчилар ва ўрганувчи (талаба)лар орасидаги билим бериш – билим олиш майлида кечадиган муносабатларни, аллома, маърифат жараёни деб таърифлаган. **Маърифат – деган эди Абу Наср Форобий – тарбияланувчининг хоҳиши ва продасини керакли йўналишда бошқариш санъатидир.** Бугунги кунда бу – п е д а г о г и к а дейилмоқда. Педагогика атамаси туркий тилда м а ъ р и ф а т дейилади.

Ўзбекистонда чоп этилган изоҳли луғатда ҳам, “марифат – кишиларнинг онг-билимини, маданиятини (маънавиятини – *бизнинг изоҳ*)

оширишга қаратилган таълим-тарбия” дейилган. Шу билан биргаликда маърифатни “Билим” деб талқин қилувчилар ҳам оз эмас. Масалан, сўфийлар маърифатни билим маъносида тушунган. Баҳоуддин Нақшбанд, “Рухий қомолотнинг асосий мақсади маърифатли (билимли – *бизнинг изох*) бўлишдир”, дейди.

Форобий фикрича, инсоннинг энг юксак хусусияти унинг бахтга эришганлигидадир. Бахтга эса, дейди аллома, фақат фойдали билимларни ўзида жамлаш орқали эришиш мумкин. Чунки инсон дил роҳатининг энг юқори чўққиси билим олиш жараёнидир.

Форобий хоҳиш-истак эркинлиги ва танлов эркинлиги орасидаги фарқни англаб, уни ўзининг маърифий таълимотига асос қилиб олди. Унинг фикрича, сезги ва тасаввурдан келиб чиққан хоҳиш-истаклар барча жонзотларга хос, бироқ бу хоҳиш-истакларни тафаккур элагидан ўтказиб, ўз ҳаракатини аниқ бир мақсад сари йўналтириш фақат инсонга мансубдир, дейди. Барча жонзотларда турли-туман истаклар пайдо бўлиши мумкин. Уни амалга ошириш механизми куйидагича. Жонзот кўз, кулоқ, тери ва таъм билиш органилари орқали нарсани сезади, сезгилардан асаб толачалари орқали марказий асаб тизимига сигналлар боради. Марказий асаб тизимида маълум бир ҳаракатнинг хоҳиш-истаги пайдо бўлади. Тасаввури йўқ жонзотлар тўғридан-тўғри ҳаракатга киришиб кетади. Тасаввурга эга жонзот – одам эса, қиладиган ҳаракатини, яъни етишмоқчи бўлган мақсадининг бир неча вариантини кўзининг олдига, яъни тасаввурига келтиради ва улар ичидан яшаб турган жамиятда қабул қилинган ахлоқ меъёрлари ва урф-одатлари ҳамда табиат қонунларига тўғри келадиганларини танлаб ҳаракатга киришади.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. “Билим” тушунчасининг таърифи қандай? 2. Билимларни аниқлайдиган инсон фаолияти нима дейилади? 3. Тафаккур неча турли бўлади? 4. Тасаввур деганда нимани тушунамиз? 5. “Гипотеза” нима? 6. “Концепция” тушунчасини шарҳланг? 7. “Назария” деганда нимани тушунаси? 8. “Маънавиятга” тариф беринг? 9. Қадрият нима? 10. “Маданият” тушунчаси нимани билдиради? 11. “Маърифат” деганда нимани тушунамиз?

2.3. Илмшуносликнинг энг умумий қоидалари

Фалсафанинг “Илмшунослик” деган бўлимида, илмий фаолият билан шуғулланувчилар қатъий амал қилишлари шарт бўлган, бир қатор умумий қоидалар ишлаб чиқилган. Бу қоидаларни билмай туриб илмий

фаолият билан шуғулланиб бўлмайди. Шунда ҳам шуғулланаверилса, тадқиқот натижаларининг тўғрилигига кафолат бериб бўлмайди. Илм-шуносликда бундай қоидалар кўп, биз бу ерда уларнинг ичидан энг умумийларини қайд қилиб ўтишликни лозим топдик.

Инсон ўзининг биологик ва ижтимоий эҳтиёжларини қаноатлантириш мақсадида билиб қиладиган ҳаракатлари фаолият дейилар экан, олдига қўйган мақсад ва унга етиш учун қилинадиган ҳаракатларнинг ўзига хослигига қараб, фаолиятлар уч турга ажралади. Кишининг қилган ҳар бир ҳаракати бу уч турдаги фаолиятнинг бири бўлиши мумкин. Булар **илм, фан ва амалиётдир.**

Илмий фаолият. Объектив борликдаги ҳар қандай бир бутунликни, яъни мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликларни тадқиқотлар олиб бориш йўли билан аниқлайдиган фаолият турига **илм** дейилади. Соҳасидан қатъи назар, ҳар қандай илм ўз тадқиқотларини муайян бир бутунликка, яъни мажмуга қаратган бўлади.

Маълум бир илмнинг тадқиқот олиб боровчи мажмуини, шу илмнинг **тадқиқот объект**и дейилади. Ҳар қандай илмнинг тадқиқот объекти деганда, мазкур илм ўз тадқиқотларини қайси мажмуга қаратганлигини тушунмоқ лозим. Мажму деганда оламдаги исталган бир бутун нарсани, у моддий нарса бўладими ёки жараён бўладими истисносиз, моддий нарса деганда квантдан тортиб бутун коинотни тушунмоқ лозимлигини эслатиб ўтамиз. Аммо ҳар қандай мажму икки ёки уч унсурдан ташкил топган бўлганда ҳам, унинг бир неча жабҳа ва хусусиятлари бўлади. Эслатиб ўтамиз, хусусият, бир бутунни ташкил қилувчи унсурлари орасидаги зарурий алоқадорликлар орқали намоён бўлади. Ҳар қандай мажмунинг ички ва ташқи жабҳаси, инчинун хусусити мавжуд.

Мажмуни ташкил қилувчи унсурлари орасида ва унинг ички хусусияти шаклида намоён бўлувчи ўзаро функционал боғлиқликларга ички жабҳалар дейилади.

Ташқи жабҳалари, яъни мажмуни ташқи хусусияти ўз табақасидаги мажмулар орасидаги алоқадорликларда намоён бўлади.

Ҳар бир жабҳа, яъни аниқ бир алоқадорликни алоҳида илм тармоғи ўрганади ва у шу илмнинг **тадқиқот предмети** дейилади.

Бир объектни бир неча соҳа илмлари ва уларнинг тармоқлари ўрганиши мумкин. Объект бир бўлгани билан, уларнинг тадқиқот предмети турлидир. Масалан, одам бир қатор илм соҳаларининг тадқиқот объекти ҳисобланади. Чунончи тиббиёт, социология, экономика, эргономика, этика, эстетика ва ҳоказо. Бироқ уларнинг тадқиқот объекти

бир бўлгани билан тадқиқот предметлари турлидир. Жумладан, тиббиётнинг тадқиқот предмети – инсоннинг жисмоний саломатлиги, социологияники – одамларнинг ўзаро муносабати, экономиканики – инсонни хўжалик юритиш фаолияти, эргономиканики – ишлаб чиқариш куроллари билан инсон орасидаги муносабатлар ва ҳоказо.

Тадқиқот объекти муайян илм соҳаси ёки тармоғи нимани ўрганadi, деган саволга жавоб берса, тадқиқот предмети шу ниманинг нимасини, яъни қайси жабҳасини ўрганadi, деган саволга жавоб беради.

Илмий тадқиқотларни олиб боришдан қандайдир мақсадлар бўлади? Ҳар қандай илмнинг тадқиқот ўтказишдан ягона мақсади, ўрганилаётган объектда шу вақтгача аниқланмаган хусусият, яъни фанга маълум бўлмаган зарурий алоқадорликни аниқлашдир. Янги зарурий алоқадорликлар аниқланиб, амалиётда бир неча бор исботини топганидан кейин улар қонуният кучига, янада кўплаб мартаба синовлардан ўтиб, қонун кучига эга бўладилар.

Бир бутун нарса – объектни, яъни мажмуни ташкил қилувчи унсурлар орасидаги зарурий алоқадорлик билим дейилар экан, ҳар қандай илмнинг ягона мақсади янги билимларни топиш. Илм аниқлаган билимлар фанга мулк бўлиб қўшилаверади.

Фан муайян соҳа илми аниқлаган билимларни жамлаб, уларни саралаб, маълум бир тизимга соладиган инсон фаолиятининг бир туридир. Илм билан фан ўзаро узвий боғлиқ бўлгани учун, улар “илм-фан” дейилади. Илм-фанлар ўрганиш объектига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажраладилар: табиий фанлар – табиат сирлари мажмуини; ижтимоий фанлар – жамият ҳаётидаги билимлар мажмуини; иқтисодий фанлар – жамиятнинг хўжалик юритиш сирлари мажмуини; сиёсий фанлар – бошқарув гуруҳларнинг уларга тобе халқ билан кечадиган муносабатларнинг қонуниятлар мажмуини; техник фанлар – инсон бунёд этган машина ва мосламалардаги билимлар мажмуини; гуманитар фанлар – инсоннинг руҳий ҳолатида кечадиган қонуний ҳодисалар мажмуини ташкил қиладилар.

Юқоридаги фалсафий тушунчалардан келиб чиқиб, ижтимоий фанлар илмларининг умумий тадқиқот объекти, предмети ва асосий мақсадини аниқлаймиз.

Ижтимоий фанлар илмларининг умумий тадқиқот объекти жамиятдаги ижтимоий ҳаётдир. Ижтимоий деган тушунча, шу кунда икки маънода ишлатилмоқда. Бири тор, иккинчиси кенг маънода.

Тор маънодаги ижтимоий ҳаёт тушунчаси негизида кишининг био-ижтимоий мавжудод сифатида шакллантирувчи ва унинг умри даво-

мида эгаллаган ижобий ижтимоий сифатларини ўз ихтиёрига биноан намоён этувчи ҳаёт жабҳасига айтилади. Буларга кишининг шахсий ва оиладаги ҳаёти ҳамда меҳнат ва сиёсий фаолият билан боғлиқ бўлмаган барча фойдали ҳаракатлари киради. Бефойда ёки жамиятга зиён келтирувчи ҳаракатлар ғайри ижтимоий ҳисобланиб, жамият томонидан кораланади.

Кенг маънодаги ижтимоий ҳаёт жамият томонидан яратиладиган воқелик бўлиб, инсоннинг барча онгли ҳаракати натижасида вужудга келган ҳодисалар мажмуига айтилади. Бу мажмуга элемент бўлиб рухий, тор маънодаги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётда содир бўладиган ҳаракатлар киради.

Бу тушунчаларни амалиётда қўллаганда тор маънодаги ижтимоий ҳаётни кўзда тутиб гапирамиз. Кенг маънодаги “ижтимоий ҳаёт” тушунчаси устида сўз юритганда, ижтимоий-рухий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий деган сўз бирикмаларидан фойдаланилади.

Инсоннинг рухий ҳаётини гуманитар фанлар, ижтимоий (тор маънода) ҳаётини ижтимоий фанлар, хўжатик юритиш билан боғлиқ бўлган ҳаётини иқтисодий фанлар, жамиятни бошқариш билан алоқадор ҳаётини сиёсий фан илмлари ўрганади.

Уларнинг тадқиқот объекти бир – кенг маънодаги ижтимоий ҳаёт бўлгани билан, тадқиқот предметлари турлидир. Одамнинг ички ҳиссиёти натижасида содир бўладиган шахслараро муносабатлар гуманитар фанлар илмининг тадқиқот предмети; жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар орасидаги ўзаро муносабатлар социология илми, хўжалик юритиш билан боғлиқлигини иқтисодий фанлар ва ҳоким гуруҳларни ўз фуқаролари билан бўладиган муносабатлар сиёсий фан илмларининг тадқиқот предмети ҳисобланади.

Бу илм соҳаларининг тадқиқотлар олиб боришдан мақсади:

- гуманитар фанлар илми – инсоннинг ички ҳиссиёт ҳолати натижасида содир бўладиган одамлар орасидаги муносабатларнинг кечиш қонуниятларини аниқлаш;

- социологик фанлар илми – одамларнинг меҳнат ва жамоат ишларидан ташқаридаги фаолияти мобайнида бўладиган ўзаро муносабатларни амалга ошириш қонуниятларини ўрганиш;

- иқтисодий фанлар илмининг тадқиқот ўтказишдан мақсади – шахсий рўзгорини тебратиш ҳамда жамоа, туман, вилоят ва мамлакат хўжалигини юритишда иштирок этиш мақсадида кишилар орасида бўладиган иқтисодий муносабатларнинг кечиш қонуниятларини аниқлаш;

- сиёсий фан илми – бошқарув органлари, яъни ўз фаолиятини жамиятни бошқаришга йўналтирган кишилар гуруҳи билан уларга тобе одамлар орасида бўладиган муносабатларнинг амалга ошишининг қонуниятларини аниқлашдир.

Илмий фаолият жамиятда нима вазифани бажариши бизга аён бўлди. Инсоният тарихида илм аниқлаган сон-саноксиз билимларни турига қараб саралаб, тартибга солиб берувчи инсон фаолият соҳаси “фан” эканини ҳам билдик. Илм билан фан ўзаро узвий боғлиқ бўлгани сабаб, илм-фан деган ибора ишлатилар экан уни ҳам билдик.

Ўқувфани. Фан саралаб жамлаган сон-саноксиз билимлар ичидан, муайян касб эгасига керак бўладиган ва болаларнинг ёши ҳамда билимларнинг қабул қила олиш қобилияти ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда, узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг муайян босқичида ёшларга берилиши мумкин деб ҳисобланган билимларни танлаб олиб тартибга келтирилган ҳолати ўқув фани дейилади.

Фаолият тури, соҳаси ва уларнинг тармоқларидан қатъи назар, ҳар қандай фаолият икки асосдан келиб чиқади. Булар методологик ва методик асослардир. Методологик асос, ўз навбатида, умумий ва хусусий методология деган турларга ажралади. Методикалар эса сон-саноксиз бўлиши мумкин.

Умумий методологик асос деганда, ҳар қандай фаолиятни амалга оширишдан олдин, жамият олдига қўйилган умумий мақсад ва диалектика қонуनларини киши тасаввурига келтириб туриб амалга оширишлик ва улардан келиб чиқишлик тушунилади.

Хусусий методология, ҳар қандай фаолиятни амалга оширишда, шу соҳада мавжуд қонун, қоида ва тамойилларга, яъни назарий асосларига суяниш тушунилади.

Методика. Мақсадга йўналтирилган ҳаракат фаолият дейилар экан, мақсадга эришиш учун, киши бир қатор усул ва услублардан фойдаланади. Шу усул ва услублардан фойдаланиш йўриқномасини методика, ўзбек тилида услубият ёки йўл, тасаввуфда тариқат дейилади. Педагогикада, асосан “Методика” деган атама қўлланилади.

Ҳар қандай фаолиятни амалга оширишда, киши шу уч турдаги асослардан, яъни умумий методология, хусусий методология ва амалий фаолиятининг усулларидан бирдай фойдаланган ҳолда амалга оширади. Уларни биронтасига амал қилмаслик, бажараётган ишини ногўғри амалга ошираётганидан далолатдир.

Дарҳақиқат, киши яшаб турган жамиятининг олдига қўйилган умумий мақсадни аниқ тасаввурига келтира олмаса, табиат, жамият ва онг ривожининг умумий қонунларини билмаса, ўзининг соҳа қонун,

қоида ва тамойилларини эгалламаган бўлса ва бажарадиган ишининг йўлларини, яъни усулларини ўрганмаган бўлса, у ўзига юклатилган вазифани бажара олмайди. Бажаришга уринган тақдирда ҳам, азобу укубатлар билан уни нотўғри, талабга жавоб бермайдиган қилиб бажаради.

Масалан, ўз фаолият соҳасининг қонун, қоида ва тамойилларини яхши билиб, бажарадиган ишини амалга ошириш усулларини ҳам тўлиқ эгаллаб олган бўлсаю, жамият олдига қўйилган умумий мақсадни ва киши ихтиёридан ташқари мавжуд фалсафа қонунларини билмаса, унинг бажарган ишининг тўғрилигига кафолат бериб бўлмайди. Бундай фаолият жараёнида, уни амалга оширувчи мақсаддан тойиб кетаверади.

Шунингдек, жамият олдига қўйилган умумий мақсадни, диалектика қонунларини тўлиқ била туриб, соҳасининг назарий асосларини билмаса, унда ҳам кўзлаган мақсадига етолмайди ва ҳоказо.

Илмий тадқиқот ишлари билан шугулланмоқчи бўлганлар қуйидаги қоидаларга амал қилишлари шарт. Акс ҳолда, уларнинг илмий тадқиқоти амалга ошмайди, ошган тақдирда ҳам, уларнинг тўғрилигига ишониб бўлмайди.

Тадқиқот ишини бошламасдан олдин, киши, шу соҳанинг йирик олимларидан, ўзига устоз ёки маслаҳатчи топиб олиши шарт. Чунки, “устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар” деган гап бўлиши билан бир қаторда, авлиё Аҳмад Яссавий айтганларидек:

Тарикатга шариатсиз кирганларни,
Шайтон келиб имонини олар эмиш.
Ушбу йўлни пирсиз амал қилганлар-ей,
Йўл-йўлақай сарсон бўлиб қолар эмиш.

Бу байтни шарҳлашнинг ҳожати бўлмаса керак. Тарикат деганда, йўл назарда тутилади. Шариат деганда, шу йўлда амал қилиниши лозим бўлган қонун, қоида ва тамойиллар англашилади. Пир деганда узтоз ёки маслаҳатгўй одам тушунилади.

Сўнг, танлаган илм соҳасининг олдида турган долзарб муаммолар ичидан кучи етадиганини танлаб олиб, ўзига тадқиқот объекти қилиб, шу объект ичидан ечилмаган масалаларнинг бирини танлаб, ўзига тадқиқот предмети қилиб олади. Шундан сўнг тадқиқот олиб боришдан кўзланган мақсадини аниқлаб, унга эришиш учун ечиладиган масалалар тизимини белгилайди. Ечимини кутиб турган масалаларни ҳал этиш учун қўлланиладиган усул ва услубларни ҳамда уларнинг

қўлланиш ўрнини белгилаб олганидан кейин, тадқиқот ишини бош-лашлиги тўғри бўлади.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Илмий фаолият қандай фаолият? 2. Тадқиқот объекти деганда нимани тушунамиз? 3. Тадқиқот предмети нима? 4. Фан нима вазифани бажаради? 5. Ўқув фанига таъриф беринг? 6. “Ўқув фани” билан “Фан” тушунчаларининг фарқи нимада? 7. Умумий методологик асос деганда нимани тушунамиз? 8. Хусусий методология нима? 9. “Методика” тушунчасини таърифланг?

3 БЎЛИМ ПЕДАГОГИКАНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ҳар қандай фандаги категориал аппарати, қонун, қоида ва тамойиллар йиғиндисиди, шу фаннинг назарий асосини ташкил қилади.

Юқорида айтилганидек, инсоннинг бошқа махлуқотлардан асосий фарқи унинг фаолият юрита олишидадир. Ҳар қандай фаолиятнинг эса, йўналтирилган объекти, предмети, мақсади, мақсадга эришишда бажариши лозим бўлган вазифалари ва муайян ҳаракатни амалга ошириш жарёнида қўлланиладиган усуллари бўлади. Шу билан биргалликда, ҳар қандай иш ҳаракат, унга асос бўладиган учта – умумий методология, хусусий методология ва мақсадга эришиш йўли, яъни методикасининг барча тамойилларидан келиб чиқиб амалга оширилиши шарт. Бошқа ҳолларда бажариладиган иш нотўғри бўлиб, сарфланадиган куч-қувват ва вақт зое кетади.

Педагогик фаолиятдан бошқа турларини нотўғри амалга оширилган тақдирда ё кишининг ўзига ёки меҳнат жамоасига ёки иккаласига ҳам зиёни тегиши мумкин. Аммо педагогик фаолият нотўғри амалга оширилганда бутун жамиятнинг камида ярим асрлик ҳаётига салбий таъсир этилган бўлади. Чунки таълим-тарбия берилаётган болалар эртага мамлакатимизнинг фаол фуқароси бўлиб етишадилар. Гарчи, уларга нотўғри билим ва тарбия берилган бўлса, яқин ўн йилдан кейин улар жамиятимизнинг ижтимоий муҳитини бузиб, турли ноўрин ҳаракатлар қила бошлайдилар. Шунда уларнинг зиёни жамиятнинг барча аъзоларига, шу жумладан ўқитувчиларнинг ўзига ҳам, акс таъсирини кўрсатади. Шу кезде тарбияси бузук кишиларни тузатиш ҳамда ўқитувчи ва педагогларнинг қилган нотўғри меҳнат фаолиятларини бартараф этиш амримаҳол бўлади. Шунинг учун, **таълим-тарбия соҳасида хатоларга йўл қўймай, барча умумий, хусусий методологик асослардан бирдай келиб чиқиб, муайян ўқув фани ва болаларнинг характериға мос педагогик усулларни ўзига таянлаб олиб амалга оширилиши талаб қилинади.** Назарий жиҳатдан буни бажариш осондек кўринади, аммо амалий ҳаётга уни таъбиқ қилиш анча мураккаб. Шунинг учун, дарс ва ўқув машғулотларни амалга оширишдан олдин, уларга жуда пухта назарий ва амалий тайёргарлик кўриш лозим. Ўқув машғулотларга аввалдан пухта тайёрланишнинг технологиялашган усули қўлланмаимизнинг 4.2 бўлимида берилган.

Дарс ва ўқув машғулотларга тайёргарлик кўриш мобайнида, **биринчи навбатда**, муайян жамият ўзининг ўқитувчи ва педагогларини

дан қандай кишини тарбиялаб беришни кутадилар? Бошқача қилиб айтганда, ўқитувчи ва педагоглар олдида қандай ижтимоий буюртма турганлигини ва унинг кўрсаткичларини аниқ билиб олишлари ва бу буюртма кўрсаткичларини ўзига умумий методологик асоснинг биринчи қисми қилиб олишлари шарт. Иккинчи навбатда, дарс ва ўқув машғулотни икки қарама-қарши томонлардан – ўқитувчи ва талаба деган бир-бирига интилувчи ва бир-биридан қочувчи кучлардан ташкил топганлигини билган ҳолда, бу вазиятни счимини кўрсатиб берувчи диалектика қонунларини яхши ўзлаштирган бўлишлари лозим. Бу дарс ва ўқув машғулотига тайёргарлик кўриш учун амал қилинадиган умумий методологик асоснинг иккинчи қисмини ташкил қилади. Айтилган иккита қоидага амал қилишлик, педагогик жараёни умумий методологик асосига тўла роя қилганликни билдиради.

Шу билан биргаликда, дарс ва ўқув машғулотига тайёргарлик кўриш жараёнида ўқитувчилар педагогика категорияларини, дидактиканинг қонун, қоида ва принципларини, талабаларга бериладиган билимлар мазмунини, тарбия назариясининг қоидаларини чуқур билган ҳолда, бу ишни амалга оширишлари талаб қилинади. Бу педагогик жараёнда хусусий методологик асосга амал қилишлик дейилади.

Иккита метаологик асосдан келиб чиққан ҳолда дарс ва ўқув машғулотига тайёргарлик кўришда, унда қўлланиладиган педагогик усулларини, яъни методикасини, бу жараёнда қўлланиладиган дарс тури ва типини, ўқув машғулотига фойдаланиладиган ахборот-коммуникацион технологиялар ва дидактик материалларининг турлари, қўлланиш жойларини маълум қилиб олиниши ҳам талаб қилинади.

3.1. Педагогиканинг объекти, предмети, мақсад ва усуллари

Ўқув қўлланмаамизнинг 2.3 бўлимидан бизга маълум бўлдики, инсоннинг ҳар қандай фаолиятини амалга ошириш учун, аввал, бу фаолият соҳасида мавжуд бўлган билимларни эгаллаб олиш керак экан. Фаолиятни амалга ошириш учун керак бўладиган билимларни шу соҳа ўқув фанидан олиш лозим эканлиги ҳам бизга аён. Ўқув фани, ўз навбатида, бу билимларни асрлар мобайнида олимлар томонидан илмий тадқиқотлар олиб бориб, муайян фанда тўпланган билимларидан саралаб олишликларини ҳам биламиз. Ҳар қандай тадқиқотчи ўз фаолиятини қандайдир бир бутунликка, яъни мажмуга қаратишлигини ҳам эслайлик. Илмнинг муайян тадқиқоти йўналтирган нарса ёки ҳодисани, шу илм соҳасининг тадқиқот объекти экани ҳам, ўқув қўлланмаамизнинг 2.3 бўлимидан бизга маълум. Шунингдек, муайян тадқиқот объекти-

нинг жабҳалари кўп бўлиб, уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида илм соҳа тармоқлари ўрганишини ва уни шу тармоқ илмининг тадқиқот предмети дейилишини ҳам хогираамизга келтирайлик.

Инсоннинг илмий, маърифий ва амалий фаолият турлари мавжудлиги юқоридаги бўлимда айтилди. Ҳар бир фаолият турининг ўзини фаолият олиб бориш объекти, предмети ва ўзига хос мақсади ва усуллари мавжуд бўлиб, улар бир-биридан фарқ қилиши ёки қилмаслиги мумкин.

Педагогика соҳасида: педагогика илмининг фаолият объекти, предмети, мақсад ва усуллари, “Педагогика” ўқув фанининг фаолият объекти, предмети, мақсад ва усуллари, педагогик амалиётининг фаолият объекти, предмети, мақсад ва усуллари мавжуд бўлиб, улар бир-биридан фарқ қиладилар.

Куйида шулар юзасидан фикр юритилган.

Педагогика илмининг тадқиқот объекти, предмети, мақсади ва тадқиқот усуллари

Педагогика илмининг тадқиқот объекти. Педагогика илми ўқиш, ўрганиш жараёни устида тадқиқотлар олиб борар экан, унинг тадқиқот объекти **таълим-тарбия жараёни бўлади.** Таълим-тарбия жараёни, бу жараёнда иштирок этадиган бешта – “Таълим берувчи”, “Таълим олувчи”, “Меъёрий ҳужжатлар”, “Техник воситалар” ва “Педагогик усуллар” деган унсурлар орасидаги функционал алоқадорликлардан ташкил топади. Педагогик жараёни ташкил қилувчи бу бешта унсурни батафсилроқ тавсифи, ўқув қўлламамининг 4 бўлимида амалга оширилади.

Педагогика илмининг тадқиқот предмети. Педагогик жараён, уни ташкил қилувчи бешта унсур орасидаги функционал алоқадорликлардан ташкил топар экан, педагогика илмининг тадқиқот предмети – “Таълим-тарбия берувчи”, “Таълим-тарбия олувчи”, “Меъёрий ҳужжатлар”, “Техник воситалар” ва “Педагогик усуллар” орасидаги таълим бериш ва таълим олиш майлида кечадиган **функционал алоқадорликлардир.**

Педагогика илмининг тадқиқот олиб боришдан мақсади. Педагогика илмининг тадқиқотлар олиб боришдан мақсади, таълим-тарбия жараёнида иштирок этадиган бешта унсур орасида кечадиган **функционал алоқаларни амалга ошириш қонуниятларини аниқлашдир.**

Педагогика илмининг тадқиқот усуллари. Педагогика илми ўз тадқиқотларини олиб боришда бир қатор аъъанавий ва замонавий тадқиқот усулларидан фойдаланади.

Педагогика илмининг аъъанавий тадқиқот усуллари қуйидагилар:

Илмий кузатиш – кенг тарқалган ва осон ҳисобланган, ўқитувчи ва педагогларнинг амалий фаолияти устида олиб бориладиган тадқиқот усулларидан ҳисобланади. Ўқув жараёнини илмий кузатиш деганда, аниқ мақсадга мувофиқ ва режа асосида олиб бориладиган табиий ўқув жараёнини кузатиш усулига айтилади. Ўқув жараёнини илмий кузатиш, оддий кузатишлардан қуйидагилари билан фарқланади: 1) аниқ мақсад қўйилиб, кузатиш жараёнида ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар аниқланиб олинади; 2) ечилиши шарт бўлган масалаларнинг кузатиш схемаси ишлаб чиқилади; 3) кузатиш натижалари, албатта ёзиб борилади; 4) кузатиш натижалари таҳлил қилинади; 5) кузатиш натижаларини таҳлил қилиш орқали, ўқув жараёнини ташкил қилувчи унсурлари орасидаги зарурий, яъни қонуний алоқалар аниқланади.

Кузатиш илмий усулининг самарадорлигини ошириш учун, кузатиш узоқ муддат давом этиб, ўқув жараёнини ҳамма томонларини қамраб олган ва ҳолисона бўлиши шарт.

Кузатиш илмий усули, қулай ва уни барча амалга ошира олишлиги билан бир қаторда, бу усул ўқув жараёнининг ички қонуниятларини тўлиқ очиб беролмайди. Шунинг учун бу усулдан, асосан, тадқиқот жараёнининг бошида, яъни муайян ўқув жараёни устида умумий тасаввурни пайдо қилишда фойдаланилади.

Тажрибани ўрганиш. Шу кунда бу усул, тор маънога келтирилиб, илгор тажрибаларни ўрганиш сифатида талқин қилинмоқда, аслида бу усул қадимдан фойдаланиб келинаётган тадқиқот усулларидан бўлиб, ўқув жараёнини ташкил этишда ундаги умумий қоидаларни аниқлашга йўналтирилган. Бу усул орқали, ўқув жараёнидаги муайян масалаларни ечиш йўллари, уларни конкрет ҳудуд, муайян вақт ва муайян ўқув фанини ўқитиш жараёнида қўллаш мумкин ёки мумкин эмаслиги ўрганилади. Шунинг учун ҳам бу усул, кўпинча тарихий ёки архив усули деб юритилади. Бу усулдан фойдаланилганда тарихий манбалар чуқур ўрганилади.

Педагогик тажрибани ўрганиш усулини самарали қўлланиши учун қуйидаги қоидаларга риоя қилиниши шарт: 1) ўқув жараёнидаги фактлар қайд қилиниб, уларни педагогикада қабул қилинган қоида ва принципларига тўғри келиши ёки келмаслиги аниқланади; 2) агар ўқув жараёни юқори самарадорлик билан ёки самарасиз ўтган бўлса, унинг сабаблари ўрганилади; 3) ўқув жараёни кечишини чуқур таҳлил қилиб, уни самарали ёки самарасиз ўтганлигининг сабаблари аниқланади; 4) мактаб ва ўқитувчининг меъёрий ҳужжатлари текширилади. Уларга – синф ёки гуруҳ журнали, турли мажлис ва йигилиш баённомалари, ички интизом тизими, ўқув машғулотлар жадвали, ўқитувчи ва педагог-

ларнинг тақвимий ва дарс режалари, ўқув машғулотининг сценограммалари, лойиҳалари, конспектлар ва ҳоказо материаллар киради.

Ўқувчи ва талабалар меҳнат маҳсулотини ўрганиш. Уларга ўқув фанлари бўйича уйга берилган вазифалар, синфда бажарилган машқлар, иншолар, рефератлар, амалий машғулот бўйича ҳисоботлар, болаларнинг бажарган эстетик ва техник ижодиёти ва дарсдан ташқаридаги фаолиятлари киради. Қадимгилар, “ижод маҳсули ижодкорни ифода этади”, дегани бежиз эмас. Бу усул ҳам, бошқа тадқиқот усуллари сингари, чуқур ўйлаб тузилган режа асосида ва ўта хушёрлик билан олиб борилишини талаб қилади. Бу усулдан фойдаланилганда, бошқа тадқиқот усуллари билан биргаликда фойдаланиш юқори натижаларга олиб келади.

Сухбат. Бу усул анъанавий педагогик усуллар сирасига кириб сухбат, диолог, баҳс-мунозараларни кузда тутди. Бу усул орқали сухбатдошнинг қўйилган масала юзасидан бўлган кайфияти, ички ҳиссиёти, ўқувчи-талабалар ва ўқитувчи-педагоглар орасидаги муносабатлар, муайян масалага билдирган баҳоси ва шунга ўхшаш хислатларни бошқа тадқиқот усуллари орқали билиб бўлмайдиган саволларга жавоб олса бўлади.

Сухбат усулининг самарадорлигини ошириш ва уни шахсий муносабатлардан холи қилиш учун бир қатор чора-тадбирларга амал қилиш лозим бўлади.

1) Сухбатдошнинг шахсий фазилатлари ва сухбат жойини эътиборга олган ҳолда сухбатнинг аниқ режасини тузиб олиш.

2) Тадқиқотчининг қизиқтирувчи саволларни, тадқиқот объектига турли кўринишда ва турлича қилиб бериш.

3) Саволларни текширилайётган кишига турлича қилиб, турли шаклда бериш.

4) Савол бериш ва жавоблар олиш учун турли вазиятлар ва топқирликдан фойдаланиш.

Сухбат усулидан фойдаланиш учун, уни сабр-тоқат билан узоқ вақт ўрганиш талаб қилинади, акс ҳолда тадқиқотингиз тесқари натижага олиб келиши мумкин.

Сухбат жараёни, замонавий техник воситалар ёрдамида, сухбатдошнинг розилиги билан ёзиб олинishi мумкин.

Интервью сухбат усулининг замонавий кўриниши бўлиб, у педагогикага социологиядан кириб келган. Бу усул, педагогик тадқиқотчилар томонидан ҳали тўлиқ эгаллаб олинмаган бўлиб, ундан фойдаланилганда хушёрликни қўлдан бой бериб қўймаслик лозим. Чунки бу усул,

респондент (*саволларга жавоб берувчи*) фикрини оммалаштириш билан боғлиқ. Бу усулдан фойдаланилганда, респондентга бериладиган саволлар аввалдан чуқур ўйлаб тузилади ва бир неча кўринишда бўлади.

Педагогика илмининг замонавий усуллариغا қуйидагилар киради.

Мажму ёндашув тамойилли. Педагогик тадқиқот усулининг энг замонавийси, бутун ўқув жараёнини ва унинг унсурлари бўлиб ҳисобланган таълим-тарбия босқичлари ҳамда дарс ва ўқув машғулотларга, ўзаро функционал боғлиқликда бўлган яхлитлик сифатида ёндашадиган объектив борлиққа “**Мажму ёндашув тамойилли**” деб айтилади. Бу усулдан фойдаланишнинг назарий асослари қўлланмаининг 2.1 бўлимида кўрсатилган.

Педагогик эксперимент. Эксперимент сўзи латинчадан олинган бўлиб “тажриба” маъносини билдиради. Педагогик эксперимент – аниқ ҳисобга олинган шароитда ўқув жараёнини қайта ишлашни мақсад қилиб олинган илмий тажрибадир. Анъанавий педагогик тадқиқот усулларида фарқли, педагогик эксперимент мавжуд воқеликларни қайд қилиб қолмай, яратувчилик характериغا эга. Эксперимент орқали, ўқув жараёни учун янги таълим-тарбия усул ва услублар, шакл ва мазмунлар бунёд қилинади.

Моҳияти жиҳатидан эксперимент – бу қатъий назорат остидаги ўқув машғулотини кузатиш жараёнидир. Бу кузатиш жараёнининг бошқа кузатишлардан фарқи шундаки, у тадқиқотчи тасаввурида пайдо бўлган ўқув жараёнини илмий асослаб, концепцияга айланган кўринишини тадқиқотчининг олдида қўйилган мақсадига мувофиқ равишда амалга оширади.

Педагогик эксперимент бир гуруҳ талабаларни ёки бутун ўқув муассасасини, ёнги бир нечта ўқув юртлари ва бутун ҳудуддаги ўқув муассасаларини қамраган бўлиши мумкин. Тадқиқот мақсадидан келиб чиқиб эксперимент қисқа муддали ва узоқ муддатли бўлади.

Педагогик эксперимент ўзининг якунида эришилладиган илмий тахмин билан унинг концепциясини, экспериментни амалга оширишнинг қатъий режасини, режага қатъий риоя қилишни, эксперимент натижаларини аниқ қайд этиб боришни ва якуний натижаларни илмий тавсифлаб беришни талаб қилади. Экспериментда илмий асосланган тахмин, яъни унинг концепцияси етакчи рол ўйнайди. Эксперимент олиб боришдан мақсад ҳам, тадқиқотчи тасаввурида пайдо бўлган ва илмий асосланган ўқув жараёнини текшириб кўриш, кам-кўстини тузатиш, нотўғри бўлса ундан воз кечишдир. Тадқиқотчи концепциясини эксперимент-

дан ўтказиш, бу воқеликни назорат қилишдан ундаги қонуниятларни аниқлашга ўтишдир.

Экспермент якунининг ҳақиқий эканлиги, эксперимент ўтказиш шарт-шароитларига катъий амал қилишликга боғлиқдир.

Кўйилган мақсадга мувофиқ экспериментлар “қайд қилувчи эксперимент”, “текширувчи эксперимент”, “ижодкор эксперимент” деган турлага ажраладилар.

Ўтказиш жойига қараб екперментлар “табиий” ва “лабораториялик” деган турларга бўлинадилар.

Экперментга катта умид боғлаб, пировардида педагогик жараёни ҳақиқий қонунларини ишлаб чиқишни ўзларига мақсад қилиб кўйган олимлар мажмуи педагогикада “Эксперментал педагогика” оқимини ташкил қилганлар.

Педагогик тест. “Тест” атамаси инглиз тилидан олинган бўлиб, “Синон” маъносини англатади. Педагогик тест – мақсадга йўналтирилган, катъий назорат остида, барча синалувчилар учун бирдай шароитда олиб бориладиган ва педагогик жараёни объектив тафтиш қилиш имконига эга илмий тадқиқот усулидир. Бошқа тадқиқот усулларидан тест, ўзининг аниқлиги, оддийлиги, ҳамма ҳам бажара олишлиги ва уни автоматлаштириш мумкинлиги билан фаркланади. Бу усул психологиядан олинган бўлиб, анча қадимий бўлишига қарамай, педагогиканинг илмий тадқиқотларида кам ишлатилади. У кўпинча, амалий ўқув жараёнида, талабалар билимларни ўзлаштирганлик даражасини аниқлашда фойдаланилади.

Жамоаларда рўй берадиган ҳодисаларни ўрганиш. Негизда, таълим-тарбия жараёни жамоа характериға эға. Шунинг учун у, маълум бир режа асосида олиб бориладиган, оммавий сўровлар ўтказишда кенг қўлланилади. Сўров вақтидаги саволлар оғзаки ёки ёзма бўлиши мумкин.

Анкета усули. Махсус сўров варақлари орқали жамоа фикрини ўрганиш усули бўлиб, сўралувчилар ўз фикрини холис намоён қилишлигига суянади. Аммо, тажриба шуни кўрсатдики, сўралувчилар ичидан, фақат 50 фоизи тўғри жавоб қайтарар эканлар. Шунинг учун бу усулдан фойдаланганда усулнинг шу хусусиятиға эътиборни қаратиш лозим.

Анкета усулининг жозибадорлиги, унинг ёрдамида қисқа муддатда йирик оммавий сўровларни амалға ошириш мумкинлиги, арзонлиги ва уни автоматлаштириш имкони борлиги билан изоҳланади.

Шу кунда педагогик анкеталаш усулининг турли типларидан фойдаланилади: очиқ ва ёпиқ, номи ёзилган ва аноним, тўлиқ ва

қисқартирилган, киришдан иборат бўлган ва назорат вазифасини бажа-
радиган ва ҳоказо.

Анкета ўтказиш усулидан илмий тадқиқот жараёнида фойдаланув-
чилар билан бир қаторда амалиётчи педагоглар ҳам, ўқувчи ва талаба-
лар фикрини ўрганишда муваффақият билан фойдаланадилар. Маса-
лан, синф ёки гуруҳ талабалари ичидаги кичик гуруҳларни ажратишда,
уларнинг орасидаги муносабатларни ўрганишда ва ҳоказо.

Ёзма усуллардан ташқари педагогикада илмий тадқиқотлар олиб
боришда, юқорида қайд қилинганидек, оғзаки усуллардан – суҳбат, ин-
тервью, оғзаки сўров каби усуллардан ҳам кенг фойдаланилади.

Педагогика илмидаги миқдорий усуллар. Сифат – нарса ва
ҳодисадаги хусусиятлар йиғиндисини миқдор орқали ифодалайди.
Миқдор нарса ва ҳодисалар хусусиятлар йиғиндисиддаги ўлчам ва ме-
зонларни рақамлар орқали кўрсатиб беради.

Тадқиқотчи, ўрганаётган нарса ёки ҳодисанинг сифатини аниқлаши
учун, ўрганаётган объекти, шу соҳанинг қайси табақасига мансуб экан-
лигини аниқлаши лозим. Бунинг учун у, объектининг хусусиятларини
миқдор ўлчамларини аниқлаб олади. Сифат ва миқдор бир-бирини
тақозо этиб, табиатда мавжуд нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятини
ўлчамга соладилар.

Миқдорий усулларга: статистика, математик моделлаштириш, ко-
реляцион усул ва бошқалар киради.

Шулар билан бир қаторда педагогик тадқиқот ишларида графо-
алатик, таққослаш, киёслаш, анализ ва синтезлаш каби умумилмий
тадқиқот усулларидан ҳам фойдаланилади.

**Педагогика ўқув фанининг фаолият объекти, предмети,
мақсади ва ўқув машғулотини амалга ошириш усуллари**

Педагогика ўқув фани – педагогика илми тадқиқотлар олиб бориб
аниқланган ва Академик педагогика фанига мулк қилиб берган чексиз
кўп билимлар ичидан танлаб олинган ва замон талабига ҳамда тала-
балар ёшига жавоб берадиган, узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг
маълум бир босқичида ёшларга берилиши мумкин деб топилган би-
лимлар мажмуидир.

Педагогика ўқув фанининг объекти. Педагогика ўқув фанининг
вазифаси, келажакда педагогик фаолият билан шуғулланишни ўзига
мақсад қилиб олган талаба ёшларга педагогика ўқув фанининг сирла-
рини ўргатиш экан, унинг фаолиятини йўналтирилган объекти бўлгуси
педагоглардир.

Педагогика ўқув фанининг предмети. Ҳар қандай ўқув машғулоти ҳақиқий бўлиб ҳисобланиши учун, уни ташкил қилувчи бешта унсури ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни ташкил қилишлари кераклигини юқоридаги сатрлардан билдик. Шундай экан, педагогика ўқув фанининг фаолият предмети – “Таълим берувчи” билан “Таълим олувчи”, уларни “Меъёрий ҳужжатлар” билан “Техник воситалар” ҳамда “Педагогик усуллар” орасидаги қонуний, яъни функционал алоқадорликларидир. Эътибор беринг, педагогика илми билан ўқув фанининг объекти турли бўлгани билан фаолият предмети бир бўлиб чиқмоқда.

Педагогика ўқув фанининг фаолият юртишдан мақсади. Педагогика ўқув фанининг биринчи мақсади, келгусида ўзининг меҳнат фаолиятини ўсиб келаётган авлодга билим ва тарбия бериш билан боғлиқ талаблар, шунингдек, тадқиқотлар натижасида аниқлаган ўқув машғулотини амалга ошириш қонун, қонда ва тамойилларини ўргатиш. **Иккинчи мақсади**, жамият учун, келажаги буюк давлатни барпо этишда фаол қатнашадиган ҳамда Олий ва ўрта махсус ва касб-хунаар таълимини ривожлантириш маркази томонидан ишлаб чиқилган 13 фазилатга мустақил Ўзбекистон фуқаросини тарбиялаб етиштиришдир.

Педагогика ўқув фанининг усуллари

Ўқитувчилик касби пайдо бўлиши билан таълим-тарбия бериш усуллари ҳам шакллана бошлаган. Инсоният тарихида таълим-тарбия усуллари жуда кўп бўлиб, бугунга келиб уларнинг ичидан сараланиб, ҳаётийлари сақланиб қолинган. Сақланиб қолинганларининг энг умумий томонларини ҳисобга олган ҳолда, уларни қуйидаги тоифаларга ажратиш мумкин.

Биринчи тоифадаги педагогик усуллар – “Анъанавий усуллар” дейилиб, талаба-ёшларга билимларни “**етказиб бериш**” тамойилига асосландилар. Уларга: “айтиб бериш”, “кўрсатиб бериш”, “намойиш”, “маъруза тақдимот”, “савол-жавоб” ва “тўрт поғонали усуллар” кирадди.

Иккинчи тоифадаги педагогик усуллар – “Интерфаол усуллар” деб аталиб, билим олувчиларни билим эгаллашларида “**аклий фаоллаштириш**” тамойилига суянадилар. Уларга: “муаммоли дарс”, “аклий ҳужум”, “кичик гуруҳлар билан ишлаш”, “давра суҳбати”, “иш-боб ўйин”, “ролли ўйин”, “баҳс-мунозара”, “кластер” ва бошқа шунга ўхшаш чексиз кўп усулларни киритса бўлади.

Учинчи тоифадаги усуллар – “Ноанъанавий ёки илғор ва замонавий усуллар” дейилиб, таълим-тарбия жараёнини “жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш” тамойилидан келиб чиқадилар. Уларга: “лойиха усули”, “дастурлаш”, “модулли ўқитиш”, “технологик харита усули” ва бошқа бир қатор замонавий усуллар киради. Ва ниҳоят, барча педагогик усулларни ҳамма яхши томонларини ўзида бирлаштира олган “Педагогик технология” усули мавжуд.

“Педагогик технология” усулини батафсилроқ маълумоти, ўқув кўлланмамизнинг 4 бўлимида берилади.

Педагогик амалиётнинг фаолият объекти, предмети, мақсад ва усуллари

Педагогик амалиётнинг фаолият объекти. Ўқитувчи ва педагоглар, педагогика ўқув юртларида, педагогика ўқув фанидаги билимларни эгаллаб, умумўрта, ўрта махсус ва касб-таълим ўқув юртларида ўз касбий фаолиятларини олиб боришга йўлланма олиб кетар эканлар, уларнинг фаолият объекти ёш авлод ҳисобланади.

Педагогик амалиётнинг фаолият предмети. Уларнинг фаолият предмети “педагогнинг ўзи” билан “ўқувчи ёки талабалар”, “ўқитаётган ўқув фани билимлари” ҳамда “ўқув жараёнида иштирок этадиган бошқа унсурлар орасидаги” зарурий, яъни функционал алоқадорлик ҳисобланади. Бу дегани, ўқитувчи ёки педагог ўзининг педагогик фаолиятини амалга ошириш жараёнида ўқувчи ёки талабаларнинг шу фандан олган билим даражаларини, уларнинг психологик ҳолати ва физиологиясини, ўқитаётган фанининг ўзига ҳослигини, ўқитишнинг техник воситалари ҳамда танлаб олган педагогик усулини яхши эгаллаган ҳолда амалга ошириши шарт. Бошқа барча ҳолларда, ўқув машғулоти талабга жавоб берадиган тарзда олиб борилди деб бўлмайди.

Педагогик амалиётнинг усуллари. Педагогик амалиёт жараёнида ўқув машғулотини амалга ошириш усуллари, педагогик ўқув юртларидаги усулларга ўхшаган бўлиб, уларнинг батафсилроқ тавсифи кўлланмамизнинг 4 бўлимида берилади.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Педагогика илмининг тадқиқот объекти нима? 2. Педагогика ўқув фани ўз фаолиятини нимага қаратган? 3. Педагогиканинг амалий фаолиятининг объекти ким? 4. Педагогика илмининг тадқиқот предмети нима? 5. Педагогика ўқув фани, ўзининг амалий фаолиятини нимага қаратади? 6. Амалиётчи педагоглар ўз фаолиятини кимга қаратган? 7. Педагогика илмининг тадқиқот олиб боришдан мақсади нима? 8. Педагогика илмининг тадқиқот усул-

лари қанақа? 9. Педагогика ўқув фани ва амалиёти қандай усуллардан фойдаланадилар?

3.2. Педагогика категориялари

Ҳамма илм-фан ва касб-хунарларда бўлгани каби, педагогикада ҳам бошқалар кам тушунадиган ёки умуман тушунмайдиган махсус тушунчалар мавжуд бўлади. Шу соҳанинг катégorик аппарати дейилади. **Нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини, яъни бир бутуннинг ички унсурлари орасидаги зарурий ва шу бутуннинг ташқи муносабатларини акс эттирувчи тафаккур шаклига тушунча дейилади.** Тушунчанинг мантикий вазифаси, бирон нарса ёки ҳодисани бошқасидан фикран ажратишдан иборат. Ҳар бир фан муайян тушунчалар билан иш кўради. Тушунча ҳиссий билиш шаклиларидан фарқ қилиб, инсон тафаккурида тўғридан-тўғри акс этмайди. У таккослаш, таҳлил, синтез қилиш, абстракциялаш, умумлаштириш каби мантикий усуллардан фойдаланган ҳолда ҳосил қилинади.

Дарс ва ўқув машғулоти. Узлуксиз таълим-тарбиянинг бирламчи асоси бўлган ўқув жараёни, умумўрта таълимда “Дарс”, махсус ва касб-хунар ҳамда олий таълимда “**Ўқув машғулоти**” дейилади.

Дарс ва ўқув машғулоти – аниқ мақсадни кўзлаб, ажратилган вақт мобайнида, бир хил ёшдаги ўқувчи-ёшлар билан ўқитувчи ёки педагог раҳбарлигида олиб бориладиган машғулот тури. Дарс ва ўқув машғулотларнинг мақсади, мазмуни ва ҳажми Давлат таълим стандарлари асосида белгиланади. Педагогик фаолиятнинг асосий ташкилий шакли, дарс ва ўқув машғулотни экан, ўқитувчи ва педагоглар бу жараёнда:

- ҳар бир синф ёки гуруҳда ўқувчи ёки талабаларнинг ёши ва билим даражаси бир хил бўлишига;

- дарс ва ўқув машғулотни қатъий жадвал бўйича белгиланган аниқ муддатда олиб борилишига;

- дарс ва ўқув машғулотлар ўқитувчи ёки педагог раҳбарлигида бутун синф ёки гуруҳ ва алоҳида ўқувчи талабалар билан ишлаш шаклида олиб борилишига;

- дарс ва ўқув машғулотни ўқув фанининг характери, берилаётган билимларнинг мазмунига қараб турли усул ва воситалар ёрдамида олиб борилиши ва узлуксиз таълим тизимининг бир қисми сифатида тугалланган билим берилишига ва навбатдаги билимларни ўзлаштириш учун замин яратишга қаттиқ риоя қилишлари шарт.

Шуни унутмаслик керакки, ўқув юртлирида таълим-тарбия ишлари фақат синф-дарс шаклида олиб борилмай, балки амалий машғулотлар,

тажриба ишлари шаклида ҳам амалга оширилади. Бу машғулотлар синф ва мактабдан ташқарида бўлиши ҳам мумкин.

Дарс ва ўқув машғулоти – таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тушунарли, онгли ва фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўзлаштирилиши, ўқувчи-талабанинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши шарт.

Педагогика фани ўқув машғулотининг олдига бир катор дидактик талабларни қўяди, улар қуйидагилардан иборат:

- ҳар бир ўқув машғулоти аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда пухта режалаштирилиши ёки лойиҳаси тузилган бўлиши лозим. Бу жараёнда педагог ўқув машғулотининг таълимий ва тарбиявий мақсаддини белгилайди. Ўқув машғулоти босқичларини, яъни қандай бошлаш, янги материални қандай ўтиш, қандай тамомлаш, ахборот-коммуникацион технологиялардан, кўргазмали ва бошқа дидактик материаллардан қандай фойдаланиш кабиларни олдиндан ҳал қилиб олади:

- ҳар бир ўқув машғулоти аниқ ғоявий изланишга эга бўлиши лозим:

- ҳар бир ўқув машғулоти ўқув муассасасининг ижтимоий муҳит имкониятини ҳисобга олган ҳолда амалиёт билан боғланиши, кўргазмали воситалар билан жиҳозланиши шарт;

- ҳар бир ўқув машғулоти, машғулотнинг характериға мос усул ва услублардан самарали фойдаланилган ҳолда ташкил этилиши керак;

- ўқув машғулоти учун ажратилган вақт ва унинг дақиқаларидан тежамкорлик ва унумли фойдаланиш талаб қилинади;

- ўқув жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро фаол муносабатда бўлиши ўқувчи ва талаба пасив тингловчига айланмасликлари лозим;

- машғулотлар бутун синф ва ҳар бир ўқувчи ва талаба билан, уларнинг шахсий хусусиятларини эътиборга олган ҳолда олиб борилиши юқори самара беради;

- ўқув машғулотининг мазмуни ва характериға қараб халқимизнинг бой маънавий меросидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Педагог ўтиладиган мавзунинг мазмуниға боғлиқ ҳолда мустақил Ўзбекистондаги ўзгаришлардан ўқувчи ва талабаларни хабардор этиши талаб қилинади.

Маърифат (педагогик жараён) – бу таълим-тарбияни амалга оширувчи инсоннинг фаолият соҳаси. Махсус билимлар мажмуиға эга ва уни бошқаларға ўргатишни ўзига касб қилган “таълим-тарбия берувчи”лар: боғчада – тарбиячи, умум ўрта мактабларда – устоз, ака-

демик лицей ва касб-хунар коллежларида – ўқитувчи, олий ўқув юртларида – педагог, катта ўқитувчи, ассистент, доцент, профессор ва малака ошириш босқичида – маърузачи деб номланадилар. Билимга талабгорлар, яъни “билим олувчилар”, юқоридагиларга мос равишда – боғча болалари, ўқувчилар, талабалар, тингловчилар ва шогирд деб аталади.

Билим – бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги уларнинг тадрижий ривожининг ички заруриятидан келиб чиққан алоқадорлик. У қонуният, қонун деб ҳам юритилади. Бу зарурий боғлиқлик нарса ва ҳодисаларнинг табиатидан келиб чиқиб, бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд. Уни ўзгартириб бўлмайди. Уни билиб олиб, хусусиятидан келиб чиқиб, иш юритилади. Билим кишидан кишига маълумот (ахборот) орқали ўтади. Билимлар тушунча, таъриф ва тавсифлар орқали ўзини намоён қилади.

Маълумот – у педагогикага оид; икки маънода ишлатилади. 1. Хабар – ўқиш жараёнини амалга оширувчи восита. Билимли кишининг вазифаси, ўзидаги билимларни унга талабгор бўлганларга етказиш, маълум қилиш, яъни тил ва кўргазмалар ёрдамида муайян объектнинг ички ва ташқи алоқадорликларини бошқаларга билдиришдан иборат. 2. Билим даражаси, яъни ўқиш, билиш, борлиқдаги объектив қонуниятларни ҳис қилиш натижасида олинган билимлар йиғиндиси. Масалан, паст маълумотли, ўрта ва юқори маълумотли ва ҳоказо.

Таълим – билимни маълум бир тартибда бериш ва уни олиш жараёни. Бу жараён бир қатор педагогик усул ва услублар орқали амалга оширилади. Таълим турлари кўп: ахлоқ-одоб таълими, табиий билимлар бўйича таълим, техник таълим, касб-хунар таълими, олий таълим, сиёсий таълим, ҳуқуқий таълим ва ҳоказолар.

Тарбия – кенг қамровли тушунча бўлиб, унинг уч хил талқини мавжуд: 1. Болани боқиб, вояга етказиш. 2. Парвариш-қаров. 3. Олинган билимларни амалиётда қўллашга ўргатиш.

Педагогикага унинг учинчи талқини мос келади. Масалан, одоб ва ахлоққа ўргатиш ахлоқий тарбия; касб-хунарга ўргатиш хунар тарбияси; ислом ақидалари ва шариат қоидаларига ўргатиш диний тарбия ва ҳоказо. Тарбия таълимсиз амалга ошмайди. Таълим (билим) беришдан мақсад, унинг кетидан тарбия беришдир, яъни таълим орқали эгалланган билимларни амалиётда қўллай олишга ўргатиш. Таълим-тарбия тушунчалари ўзаро узвий боғлиқ. Таълим – билим бериш ва уни эгаллаш билан боғлиқ бўлса, тарбия олган билими бўйича ҳаракат қилиб, уни кўникмага айлантиришдир. Буюк аллома Абу Наср Форобий “Таълим

– ўқитиш, тушунтириш асосида назарий билим бериш; тарбия – назарий билимларни, маълум хунарни эгаллаш учун зарур бўлган хулқ ва амалий малакаларни ўргатишдир”, сўнг “Таълим фақат сўз ва ўргатиш билангина бўлади, тарбия эса, амалий иш тажриба билан” деган эди.

Шахс шаклланиши. Инсон биожиғимой мавжудод бўлганлиги туфайли, биологик ривожини билан бир қаторда у жиғимой ҳам ривожланиб боради ва камолотнинг маълум бир босқичида шахсга айланади. Кишида бир қатор жиғимой сифатлар таркиб топиб, илмий асосланган мустақил фикр шаклланади.

Жиғимой таракқиёт – ташқи ва ички, бошқариладиган ва бошқарилмайдиган омиллар билан кишига ижобий таъсир этиш, яъни шахснинг жиғимой шаклланиш жараёни.

Педагогик фаолият – жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида қатор фанлардан билим бериш ҳамда умуминсоний ва миллий фазилатларни шакллантиришни илмий асосланган режа-дастурга мувофиқ амалга ошириш, яъни авлодни ҳаётга тайёрлайдиган жиғимой зарур фаолият тури.

Педагогик жараён – ўқитувчи билан ўқувчи ёки педагог билан талаба орасидаги билим бериш ва билим олиш, ўргатиш ҳамда ўрганиш, тарбиялаш ва тарбияланиш майлида кечадиган муносабатлар тизими.

Педагогик тамойил – ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги муносабат орқали бериладиган билим тури, ҳажми ва мазмуни, шунингдек, ўқув қуроллари ва тарбияланувчиларнинг руҳий хусусиятлари ўртасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиққан қонуниятга амал қилиш.

Педагогик тажриба – таълим-тарбия берувчи томонидан педагогиканинг қонун, қоида ва тамойиллари ҳамда таълим-тарбия беришнинг муайян усул ва услубларини тўлиқ ўзлаштириб, уларни амалда қўллашдаги реал шарт-шароитларни, болалар жамоаси ва ҳар бир боланинг ўзига хослигини ҳисобга олган ҳолда амалиётга татбиқ этиши.

Илғор педагогик тажриба – ўқитувчи томонидан педагогиканинг қонун, қоида ва тамойиллари ҳамда таълим-тарбия беришнинг усул ва услубларини яхши ўзлаштириб, уларга ижодий ёндашган ҳолда, нисбатан самаралироқ усул ёки услуб яратиш.

Шахснинг ҳар томонлама камолга етиши – маълум бир тарихий шарт-шароитлардаги индивид қобилияти ва иқтидори, унинг биожиғимой моҳиятини ташкил қиладиган ҳамма кучларни тўлиқ ривожлантиришдан иборат.

Ижтимоий муҳит – киши шахсини шакллантирувчи ижтимоий муносабатлар мажмуи. У ижтимоий тафаккур, турмуш тарзи ва шахслараро, гуруҳлараро ҳамда миллат ва халқаро муносабатларнинг ўзаро мувофиқ келиши ва бир-бирини бойитиш орқали шаклланади.

Педагогик муҳит – таълим-тарбия мақсадларига мувофиқ равишда тузилган шахслараро, яъни ўқитувчи-ўқувчи ҳамда ўқувчилар орасидаги муносабатлар мажмуи.

Ички муҳит – кишининг ўзига хос ҳаётий фаолияти, характерининг ўзига хослиги, ҳаётий тажриба ва ирсий тафаккур кўникмалари мажмуи, одатдаги рухий ҳолатларда ўзини намоён этадиган таъсирчанлик ва воқеликка муносабатларнинг ўзаро бир-бирига мувофиқ келиши, бир-бирини тўлдириши ва бойитиши.

Ирсийлик – кишининг ўзига хослигини белгилаб берадиган анатомик, физиологик, психологик, ташкилий жиҳатлар, ота-она томонидан ирсий бирликлар орқали ўтадиган белгилар.

Рухият – шахсининг субъектив кифоаси, кишининг вужуди ва юқори даражада ташкил этилган материя – онги ҳамда руҳининг биргаликдаги ҳаракат маҳсули.

Ўз-ўзини англаш – кишининг ўзига ва ўз фаолиятига муайян бир жамоа ёки бутун жамият нуктаи назаридан баҳо бера олиш.

Фаолият – қандайдир шахсий, гуруҳий, миллий ёки умуминсоний эҳтиёжларга жавоб берувчи мақсад сари йўналтирилган ҳаракат.

Таълим-тарбиянинг инсонийлиги – педагогик жараёни, яъни таълим-тарбия берувчи билан ўқувчи орасидаги педагогик муносабатлар оқимини ўта инсоний (ўзаро иззат-хурмат ва муҳаббат) руҳда амалга ошириш.

Таълимни демократлаштириш – муайян жамият ва конкрет шахс эҳтиёжи ҳамда имкониятидан келиб чиқиб, маълум билимлар тури ва ҳажмини эркин ҳолда танлаб олиш.

Мақсад – ҳар қандай ҳаракатни бошлашдан олдин ҳаракат якунида эришиладиган нарса ёки ҳодисанинг бутунлигича ҳамда унинг асосий кўрсаткичлари билан киши тасаввурида пайдо бўлиши.

Ақлий тарбия – табиатдан берилган ақлий қуч, сезги, рухий ҳолат, билувчанлик ва фаолият эркинлигини ривожлантириш натижасида инсонда мустақил фикр юритиб, олдига мақсад қўя олиш ҳамда қўзланган мақсадига эришиш қобилиятини шакллантириш.

Ахлоқий тарбия – оилада, меҳнат жамоаси ҳамда кенг жамоатчилик ўртасида, умуман ҳудудда, миллатда, давлатда қабул қилинган

қонун-қоида ва тартибларга бўйсунган ҳолда уларга риоя қилиш ҳамда умуминсоний қадриятларга асосланган ахлоқ ва одоб қоидаларини ўзлаштириш.

Жисмоний тарбия – инсоннинг ҳамма жисмоний хусусиятларини; анатомик, физиологик мажмуларини ҳар томонлама ривожлантириш, соғлом ҳаёт кечиришнинг афзалликларини тарғиб қилиш ва жисмоний маънавиятнинг зарурий асосларини шакллантириш.

Хуқуқий тарбия – инсонда хуқуқий билимларни ошириш, қонунларни яхши ўзлаштириб, уларга тўлиқ риоя этиш кўникмасини ҳосил қилиш.

Эстетик таълим-тарбия – инсонда завқ уйғотувчи ва уни ҳаракат, шижоат ва қаҳрамонликларга ундовчи барча турдаги кўринишлар, ҳолатлар, ҳодисалар орқали бадиий-эстетик тафаккурни шакллантириш.

Иқтисодий тарбия – ишлаб чиқаришнинг жамиятда тутган ўрни, ишлаб чиқариш воситалари ва иш қуролларининг моҳияти, улар орасидаги узвий алоқадорликни ўргатиш ва ўқувчи-талабаларда шу билимларга кўникма ҳосил қилиш.

Экологик таълим-тарбия – ёш авлодга экологик билимларни бериш, уларга ташқи муҳит ва вужуд орасидаги узвий боғлиқлик мавжудлигини ҳис эттириб, табиий ва ижтимоий муҳитга нисбатан оқилона муносабатда бўлиш кўникмаларини ҳосил қилдириш.

Педагогик мулоқот – таълим-тарбия билан боғлиқ мулоқот тури.

Маҳорат – ўзлаштирилган билим ва ҳаётний тажрибалар асосида барча амалий ҳаракатларни шу соҳада мавжуд қонун-қоидалар асосида кам қуч ва кам вақт сарфлаб бажариш.

Малака – киши эгаллаган билимлари кўникма босқичидан ўтиб, доимий (автоматлашган) ҳаракат турига айланиши, маҳорат ҳосил қилиши. Малака – паст, ўрта ва юқори бўлиши мумкин.

Диққат – фаолият кўрсатиш мақсадида танланган объектга (жумладан, муайян фанга) онгнинг жамланиш ҳолати.

Тафаккур – билиш ва англашнинг юқори шакли бўлиб, онгнинг ўзида объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни ташкил қилувчи қисмлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликларни акс эттириш.

Касбга йўналтириш – жамият эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда, тарбияланувчига маълум бир касб-хунар ўргатишнинг маърифий жараёни.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Тушунча деганда нима ни англаймиз? 2. Даре ва ўқув машғулотни орасидаги фарқ нимада? 3. "Маълумот" тушунчасини шарҳланг? 4. "Таълим" дегани нима-

ни билдиради? 5. “Тарбия” билан “Таълим”нинг орасида нима фарқ бор? 6. Ижтимоий тараққиёт қандай кечади? 7. Педагогик фаолият қандай фаолият? 8. Педагогик жараён қайси ҳолларда амалга ошган ҳисобланади? 9. Педагогик тажриба нима? 10. Педагогик мулоқот қандай кечади?

3.3. Педагогика фанлари мажмуи

Фалсафадан ажралиб чиққан педагогика, кўпгина тармоқларга бўлиниб кетмоқда. Бугун педагогикани педагогика фанлари мажмуи дейишлик тўғри бўлади. Педагогика фанлари мажмуини ўрганишда, уни ўзаро функционал боғлиқ бўлган ва бир поғона пастда турган тўртта мажмуга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчиси, бошқа барча педагогика фанларига асос бўлган “Педагогика тарихи ва назарияси” деган фанлар мажмуи киритилган. Бу мажмуининг таркибига “Педагогиканинг фалсафаси”, “Педагогика тарихи” ва “Умумий педагогика” деган фанлар кирилади.

Иккинчиси, “Ёш педагогикаси” деб номланади. Унга умумий педагогика ишлаб чиққан қонун, қоида, атама ва тамойиллар, одамларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда “оила педагогикаси”, “мактабгача тарбия”, “умумўрта таълим”, “маҳсус таълим”, “олий таълим”, “олий таълимдан кейинги таълим” ва “малака ошириш” босқичларига мослаштирилган педагогик фан тармоқлари кирилади. Улар ўз босқичидаги таълим-тарбия хусусиятларини ифода этган ата-малар билан номланадилар. Масалан, “Мактабгача таълим педагогикаси”, “Умумўрта таълим педагогика” ва ҳоказо.

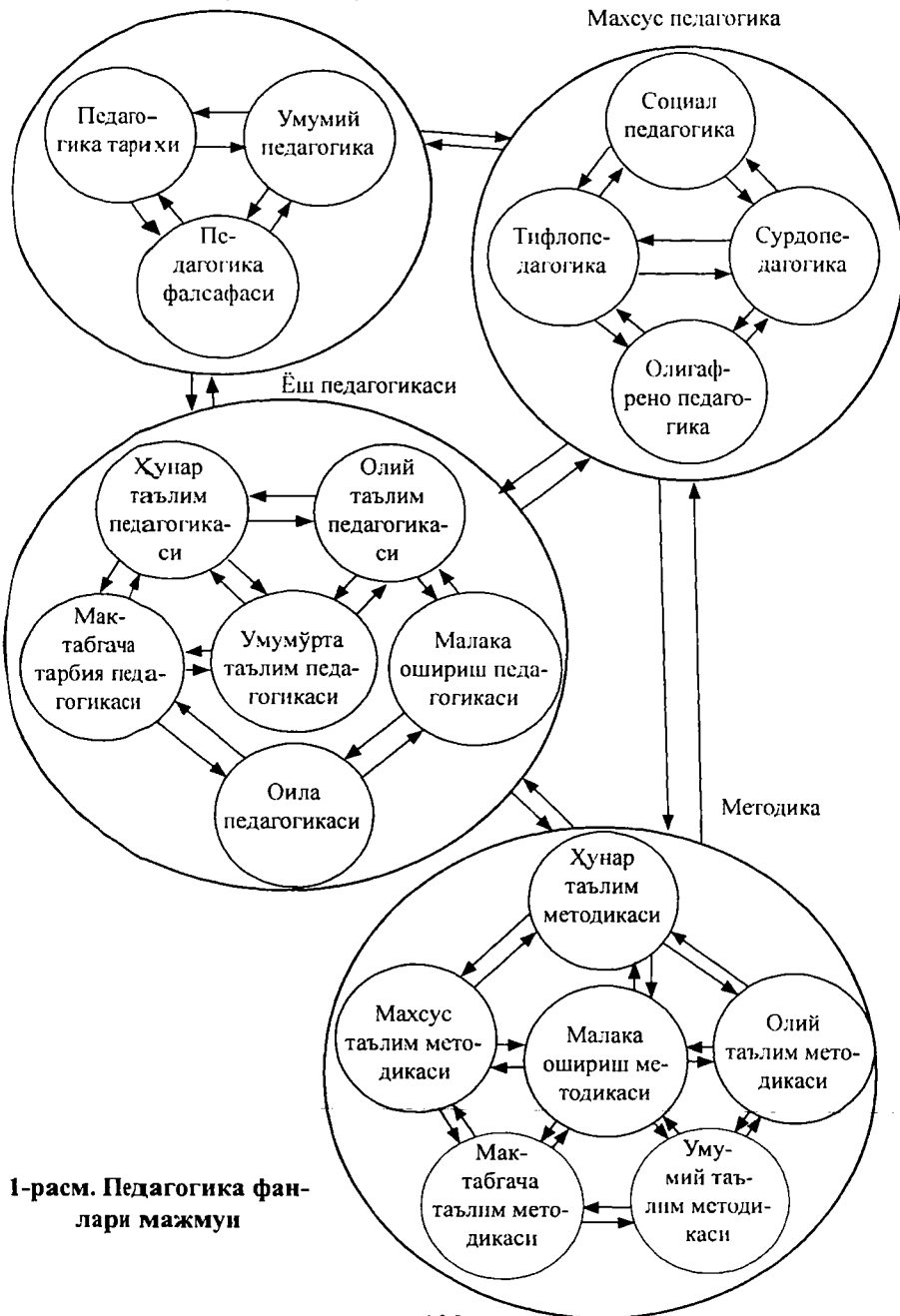
Учинчиси, “Маҳсус педагогика” деб ном олган фанлар мажмуидан иборат бўлиб, унга умумий педагогика ишлаб чиққан назарий асосларни болаларнинг жисмоний нуқсонлари (кар-соқов, кўзи ожиз ва ҳоказо)дан келиб чиқиб, қайта ишлаб чиқилган “Сурдопедагогика”, “Олигафренопедагогика”, “Тифлопедагогика” ва “Ижтимоий педагогика” (тарбияси оғир болалар педагогикаси) деган фанлар киритилган.

Тўртинчиси – “Методика”. У умумий педагогиканинг назарий асосларидан келиб чиқиб, “Ёш педагогикаси”нинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, дарс ўтиш усулларининг ичидан танлаб олиб, ҳар бир ёш босқичлари учун ўзининг усулларини ишлаб чиқишга йўналтирилган илм-фан тармоғидир. Унга “Мактабгача таълим методикаси”, “Умумтаълим методикаси”, “Маҳсус таълим методикаси”, “Хунар таълим методикаси”, “Олий таълим методикаси” ва “Малака ошириш методикаси” деган фан тармоқлари кирилади. 1-расмга қаранг.

Педагогика тарихи ва назарияси

Махсус педагогика

1-расм. Педагогика фанлари мажмуи

Педагогика фанлари мажмуи нинг энг умумий таркибий қисмларини 1-расмда номма-ном келтирдик. Энди уларнинг ҳар бирини қисқача таснифи ва улар таркибига кирувчи унсурларни ҳам кўриб чиқамиз.

Педагогика тарихи ва назариясини ташкил қилувчи урта педагогик фан тармоқларига умумий тасниф берадиган бўлсак, уларнинг учаласи ўзаро функционал боғлиқ бўлиб, бошқа педагогик фан мажмулари ва уларнинг қисмларига хусусий методологик асос бўлиб хизмат қилади. Бу мажму унсурларининг таснифини “Педагогик фалсафа” деган фан тармоғидан бошласак, мантиқан тўғри бўлади.

Педагогик фалсафа. Айтиш жоизки, “Педагогик фалсафа” (“Философия воспитания”) фани узоқ ва яқин хорижий мамлакатларда яхши ривожланган бўлиб, унинг асосида шаклланган умумий педагогика фани яхши самара бермоқда. Бизнинг ҳудудда педагогик фалсафа энди шаклланиб келмоқда. Шунда педагогиканинг барча фан тармоқлари мустахкам умумфалсафий методологик асосга эга бўлиб, миллий педагогиканинг ривожига йўл очилади. Педагогик фалсафанинг педагогик ҳаётдаги фаолияти қуйидагилардан иборат.

Дунёдаги фалсафий оқимларни таҳлил қилиб чиқиб, педагогика илми, фани ва амалиётига умумфалсафий методологик асос сифатида қабул қилиши лозим бўлган энг умумий ғоялар тизимини аниқлаш. Бу ғоялар асосида, ўқитувчи ва педагоглар томонидан ёш авлодда шакллантириш лозим бўлган дунёқарашнинг назарий асосларини яратиш бериш. Шунингдек, муайян маънавий шароитдан келиб чиққан ҳолда, миллий таълимнинг мезонлари, тамойиллари ва педагогикада қўлланиладиган махсус тушунчаларни ишлаб бериш. Шу билан бир қаторда, мураббий, ўқитувчи ва педагоглар томонидан тарбияланаётганларда шакллантирилиши лозим бўлган ижтимоий сифатлар тизимини яратиш ҳам файласуфларга юклатилган.

Унутмаслигимиз лозимки, педагогик фаолиятимизда болаларга муайян фан билимларини етказиб бериш билан чекланмаслигимиз керак. Ҳар бир мураббий, ўқитувчи ва педагог ёш авлодда жамиятга зарур бўлган ижтимоий сифатларни шакллантириши шарт. Бунинг учун маънавий меросимиз хазинасидан унумли фойдаланиб, одамнинг ижтимоий сифатларига ҳозирги замон қўяётган талабларидан келиб чиққан ҳолда комил инсон сиймосини яратиш лозим. Буни эса, фақат файласуфлар уддасидан чиқа оладилар. Айнан шу – педагогиканинг фалсафий жабҳасининг асосий қисми ҳисобланади. Мазкур ўқув қўлланмада шу масалаларни ечимига ҳаракат қилинган.

Педагогика тарихи. Таълим-тарбияни ижтимоий воқелик сифатида кўриб, инсоният тараққиёти давомидаги педагогик таълимотларнинг ривожланиш тарихини “Педагогика тарихи” фани ўрганади. Ҳар бир фанни ўрганишда тарихийлик тамойилдан келиб чиқишлик, муайян фаннинг ривожланиш истиқболини тўғри белгилашга хизмат қилади. Чунки, фақат ўтмишни ўрганиб, уни шу кундаги ҳолатга таққослаб, ривожланишнинг истиқболли режасини тўғри белгилай олиш мумкин.

Умумий педагогика. Умумий педагогика “Педагогика тарихи ва назария”си мажмуининг марказий унсури ҳисобланиб, у ишлаб чиққан қонун, қоида ва тамойиллари, бошқа барча педагогик фан тармоқларига хусусий методологик асос вазифасини ўтайди. У таълим-тарбия жараёнининг асосий қонуниятлари, қонун, қоида ва тамойиллари билан бирга, педагогикада қўлланиладиган махсус тушунчаларни ўзида мужассамлаштирган. Умумий педагогика икки босқичдан иборат бўлиб, бири назарий қисми бўлса, иккинчиси амалий қисмдир. Анъанавий Умумий педагогика тўрт бўлимдан иборат бўлган. Буларга “Педагогиканинг умумий асослари”, “Дидактика (таълим назарияси)”, “Тарбия назарияси” ва “Мақтабшунослик” киради.

Анъанавий Умумий педагогиканинг бу қисмлари кейинги вақтда тараққий этиб, мустақил фан сифатида ажралиб чиққан. Жумладан, “Педагогиканинг умумий асослари” деган қисми умумий педагогика деб юритилмоқда. “Дидактика” – таълим назарияси сифатида алоҳида фан. “Тарбия назарияси” ва “Мақтабшунослик”лар ҳам шу кунда мустақил фанлар сифатида қабул қилинган. Ваҳоланки, буларнинг барчаси умумий педагогиканинг таркибий қисмлари эди.

Ёш педагогикаси мажмуи ҳам “Оила педагогикаси”, “Мақтабгача тарбия педагогикаси”, “Умумўрта таълим педагогикаси”, “Хунар таълими педагогикаси”, “Олий таълим педагогикаси” ва “Малака ошириш педагогикаси” деган таркибий қисмлардан иборат.

Мақтабгача таълим ва мақтаб педагогикаси, ёш болалар ҳамда ўсмирлар таълими ва тарбияси учун, умумий педагогиканинг қонун-қоида ва тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, билим бериш ҳамда уни кўникмага айлантириш сирларини ишлаб чиққан. Катталар педагогикаси ҳам шундай, умумий педагогикадаги назарий асослардан келиб чиқиб, ёши катта одамларнинг ўз хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълим ва тарбия беришнинг қонун-қоида ҳамда тамойилларини ишлаб берган.

Махсус педагогика мажмуига қирувчи илм-фан тармоқлари узлуксиз таълим жараёнида алоҳида ўринга эга. Чунки, педагогиканинг бу тури, жисмоний нуқсонли бор (кўр, соқов, аклий заиф) ва тарбияси оғир

болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланади. Шу соҳага ихтисослашган педагог олимлар, умумий педагогика билимларини эгаллашларидан ташқари, одам физиологиясини, ўсмирлар психологиясини жуда яхши билишлари керак. Шу билан бир қаторда соқовлар тилини ва кўрлар алифбосини тўлиқ эгаллаган бўлишлари лозим. Шундагина улар умумий педагогиканинг таълим-тарбия бериш қонун-қоида ва таъмоилларини қайта ишлаб, ўз фанига мослаштира оладилар.

Методика мажмуига кирувчи фанлар “Ёш педагогикаси” мажмуидаги “Хусусий педагогика” ва “Махсус педагогика” фани вакиллари тузиб берган назарий асослардан келиб чиққан ҳолда узлуксиз таълим жараёнининг ҳар бир босқичига ҳамда жисмоний нуксони бор болаларга алоҳида-алоҳида дарс ўтишнинг умумий усулларини яратади. Методика мажмуининг ҳар бир босқичига унсур бўлиб кирувчи “Хусусий фан методика”лари ҳам мавжуд. Бу фан вакиллари муайян ёш босқичига ва махсус таълимга ишланган усулларни ўзининг хусусий фанини ўқитишга мослаштиради. Масалан, бошланғич мактабда математика ўқитиш методикаси ёки умумтаълим мактабидан юқори гуруҳларда география ўқитиш методикаси ва ҳоказо.

Педагогика фанлар мажмуининг бошқа фанлар билан алоқалари

Педагогика ҳам бошқа фанлар каби бир қатор фан соҳалари билан узвий алоқада ривожланади. Биринчи навбатда, педагогика **фалсафа** билан узвий боғлиқ. Бу боғлиқликлар юқорида кўрганимиздан ташқари фалсафанинг тармоқлари бўлган: **диншунослик, сиёсатшунослик, диалектика, илмшунослик, социология, этика ва эстетика** билан чамбарчас боғлиқ. Педагогиканинг фалсафа билан боғлиқлиги, педагоглар учун умумфалсафий методологик асос бўлган комил инсон фазилатлари ва диалектика қонунлари асосида таълим-тарбияни амалга оширишдир.

Педагогларнинг фалсафа илмшунослигидан олган билимлари педагогика соҳасида тадқиқот олиб боришга ёки бировларнинг тадқиқот натижаларини тўғри тафтиш қилишга ёрдам беради. Социология эса, ўқувчилар жамоаси ва оилаларда ҳукм сурувчи муносабатлар қонуниятлари билан педагогларни таништиради. Этика, педагоглар учун, талабалар билан ахлоқий тарбияни олиб боришнинг илмий асосини яратади. Эстетика, билимлари билан ўқитувчи ва педагог ёшларга нафосат тарбиясини беради. Шунинг учун ҳар бир ўқитувчи ва педагог фалсафанинг асосий қонунларини, категорияларини ҳамда социология, этика ва эстетикадаги назарий билимларни эгаллаб олишлари лозим.

Педагогика фанлари мажмуи одам **анатомияси** ва **физиологияси** билан ҳам боғлиқ. Бу фанлар Билимлари ўқитувчи ва педагогларга болалар организмнинг тузилиши, олий асаб тизими(мия)нинг фаолиятини очиб беради. Ахир бизлар жонли, унинг устига ақлли, ижтимоий моҳиятли мавжудод билан иш олиб борамиз. Меҳнат фаолиятимизнинг объекти ҳисобланган инсоннинг биологик моҳиятини яхши билишимиз учун ҳам анатомия ва физиология фани билимларини эгаллашимиз керак.

Педагогика учун унинг **психология** билан бўлган алоқадорлиги муҳим аҳамиятга эга. Психология инсон руҳиятининг ривожланиш қонуниятларини ўрганса, педагогика шу қонуниятлардан фойдаланиб, тарбияланувчилар руҳиятини тараққий эттиради. Педагогика фанининг ҳар бир тармоғи психология бўлимларидан ўзига мадад олади. Натижада махсус “Педагогик психология” деган фан пайдо бўлган.

Педагогика **тарих, этнография ва этнопедагогика** билан ҳам узвий боғлиқ. Сўзсиз, педагогиканинг “Ватан тарихи”, “Адабиёт”, “Со-

2-расм. Педагогика фанлари мажмуининг бошқа фанлар билан алоқалари

циал география”, “Антропология”, “Экология”, “Иктисодиёт” ва “Сиёсатшунослик” билан боғлиқ томонлари ҳам кўп. Кейинги вақтларда педагогиканинг кибернетика билан боғланиши кўзда тутилмоқда ўзига ўқитувчиликни касб қилиб олган киши бу фанлардан ҳам яхши хабардор бўлиши керак. 2-расмга қаранг.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. “Педагогик фалсафа” фани ўқитувчи ва педагогларга нима беради? 2. “Педагогика тарихи ва назарияси” нимага ўргатади? 3. “Ёш психологияси” деб ном олган ўқув фанлар мажмуи нима вазифани бажаради? 4. “Махсус педагогика” ўқув фанлар мажмуи кимларга билим беради? 5. “Методика” ўқув фанлар мажмуи қандай фанлардан ташкил топган? 6. Педагогик фанлар мажмуи фалсафа билан қандай боғлиқликда? 7. Педагогика фанлари мажмуи Умумий психология билан қандай алоқадорликда? 8. Педагогика фанлари мажмуи одам анатомияси ва физиологияси билан қандай боғланган? 9. Педагогика Кибернетика билан боғлиқми?

3.4. Педагогиканинг умумфалсафий методологик асоси

Юқорида қайд қилинганидек, педагогиканинг умумфалсафий методологик асоси икки қисмдан иборат. Бири, ижтимоий буюртма бўлса, иккинчиси, диалектика қонунларидир.

Ижтимоий буюртма педагогиканинг умумфалсафий асосининг биринчи қисми сифатида

Нисбатан тугалланган бир бутунликни ташкил қилган ва “давлат” деб номланган мажмуининг бир қатор унсурлари бўлиб, улар шу давлатнинг фаолият соҳалари саналади. Улар соҳа мажмулари бўлиб, сиёсат, иктисодиёт, маданият, санъат ва маърифат деб ном олганлар. Ҳар бир соҳа бир бутун бўла туриб, ўз навбатида, бир нечта соҳа унсурларидан иборатдир. Масалан, сиёсат – ташқи ва ички сиёсат деган унсурлардан, иктисодиёт – ишлаб чиқариш, ташиш ва сақлаш ҳамда тарқатиш деган, бир поғона пастдаги мажмулардан ташкил топган ва ҳоказо. Булар ҳам, ўз навбатида, бир қатор унсурларни ўз ичига олади. Буни бизга мажмулар назарияси тушунтириб беради.

Шунда, ҳар бир соҳа мажмуи жамиятнинг қандайдир эҳтиёжини қаноатлантиришга бағишланган бўлади. Иктисодиёт давлат, вилоят, туман, жамоа ва оила хўжалиқларини ривожини таъминлаб беришга йўналтирилган бўлса, бошқа соҳа мажмуларига ҳам, ўзига яраша, жамият эҳтиёжини қаноатлантириш вазифаси юклатилган.

Маърифат, яъни педагогика соҳаси, жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эҳтиёжини қаноатлантиришга бағишланган бўлиб, унга ёш авл одни замон талабига жавоб берадиган соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш вазифаси юклатилган.

Болаларни соғлом ва баркамол этиб вояга етказиш учун, ҳар бир болада, бир-бирини такозо этувчи ва бир-бири билан функционал боғлиқ бўлган қуйидаги фазилатлар шакллантирилиб борилиши шарт. Буларга: “соғлом ва эзгу ниятли”, “мустақил фикр юритувчи ва билимли”, “имон-этиқодли”, “меҳр ва муҳаббатли”, “ахлоқ ва одобли”, “мулкий муносабатга эга”, “уддабурон ва тadbиркор”, “меҳнатсевар ва шижоатли”, “ҳуқуқий ва экологик маънавиятга эга”, “миллий ғурури бор ва ватанпарвар”, “толерант ва инсонпарвар”, “мард ва жасур”, “сабр-қаноатли ва саховатли”. Бу фазилатлар йиғма характерга эга бўлиб, бошқа барча, ҳаммага маълум бўлган ижтимоий сифатлар шу фазилатларга субстанция вазифасини бажаради ва уларнинг таркибига унсур бўлиб киради. Масалан, “соғлом ва эзгу ниятли” фазилати таркибига “руҳий саломат”, “жисмонан бақувват”, “ижтимоий фаол” сифатлар унсур бўлиб киради. Ўз навбатида, “руҳий саломат” деган ижтимоий сифатга “виждонли”, “оқ кўнгил”, “дили пок” ва шунга ўхшаш сифатлар унсур вазифасини ўтайди. Бошқа ижтимоий сифат ва фазилатлар ҳам шундай, бир-бирини такозо этиб, бир-бирига субстанция вазифасини ўтайди. Буни, мажмулар назариясидаги қонуниятлардан бири такозо этади.

Қуйида, юкорида санаб ўтилган фазилатларга қисқача маълумот берилган. Сабаби, таълим-тарбиядаги бу методологик асос, педагогик адабиётда, биринчи бор ўз ифодасини топмоқда.

Соғлом ва эзгу ниятли

Боланинг жисмоний соғлигини шакллантиришда вужуд билан бир қаторда унинг руҳи ҳамда ақли фаол иштирок этади. Демак-ки, соғлом боланинг руҳи бақувват, ақли расо, вужуди эса яхши ривожланган бўлиши шарт.

Боланинг руҳий саломатлиги. Руҳ саломат бўлиши учун қилинадиган биринчи амал, ҳар бир ишни бошлашдан олдин, шу ишни тўғри ният қилиш керак. Тўғри ният қилинди деганда, чин дилдан ва фақат яхши ният қилиш тушунилади. Яхши ният деганда, ниятнинг заминиде тама ётмаслики шарт. Масалан, “фалон ишни қилсам, бойиб кетардим” ёки “шу ишни қилсам, менга яхши бўлар” эди деб ният қилиб, ҳаракатни бошлашлик, тамагарлик ҳисобланади. “Муайян ишни қилсам ҳалққа ёрдамим тегар эди ёки бу ишимдан оиламга қатта наф бўлар эди, ёинки бу ишимдан фалончига фойда бўлар эди” деб, ҳолисона ният қилишлик, яхши ният ҳисобланади. Фақат шундай руҳиятга эга бўлган боланинг виждони бутун, дили пок, кўнгли очик бўлади. Бу айни ҳақиқат, бу гаплар ҳаётда кўп маротаба синондан ўтиб ўз тасдиғини топган.

Боланинг ақлий саломатлиги. Ақлнинг саломатлиги фақат билим олиш йўли билан амалга оширилади. Билим олиш жараёнини амалга оширишда, ҳал қилувчи ролни боланинг ўзи ўйнайди. Ҳеч қандай ота-она, ёру биродар ҳамда ўқитувчи ва мураббийлар, бола миясини “ёриб”, ақлини чархлаб, ичига билим солиб қўймайдилар. Ақлни фақат бола-ни ўзи “қайраши”, ҳар қандай билимни фақат ўзи олиши шарт. Ота-она, мураббий ва бошқалар боланинг бундай ижобий ҳаракатларига, фақат ёрдам берадилар ҳолос. Боланинг қанчалик билими кўп бўлса, шунчалик унинг ижтимоий моҳияти юқори, эл ичида обрўйи баланд ва имони мустаҳкам бўлади.

Боланинг жисмоний саломатлиги. Кишининг жисмоний саломатлиги, асосан, соғлом ҳаёт тарзига боғлиқдир. Соғлом ҳаёт тарзини таркиб топтиришнинг талайгина сирлари бўлиб, бу сирларни ўрганувчи ва уларни кенг аҳолига етказувчи, махсус илм-фан соҳаси борки, уни “**Валеология**” дейдилар.

Валеология – логинчада “соғ бўлиш” маъносини билдиради. Бу нарса, жамият учун ўта зарур бўлганлиги туфайли, “валеология” тушунчаси ижтимоий фан олимлари орасида кенг ёйилиб, айни пайтда, шу ном билан аталувчи илм-фан соҳаси таркиб топиб, ривожланиб бормоқда.

Ҳақиқатни айтганда, валеология – келажакнинг илм-фанидир. Чунки инсонларнинг аксар қисми, соғ ва кўркам бўлишни, узоқ умр кўриб, бахтли ҳаёт кечиришни истайдилар. Жамиятнинг хоҳиши борми, демак ижтимоий буюртма бор деган сўз. Ижтимоий фан олим ва амалиётчилари бу буюртмани бажаришлари шарт.

Валеологияга оид адабиётларнинг кўпчилигида, бу фан тиббиётга тегишлилиги кўрсатилган. Шу билан биргаликда, бир қатор адабиётларда, уни рухшуносликка, одобшуносликка ёки жисмоний тарбияга оид фан деб ҳам айтмоқдалар. Бундай бирёқламалик валеология фанини мазмунини тўлиқ очиб бермайди. Чунки валеология фанлараро янги илмий йўналиш бўлиб, уни бирдай, ҳам тиббиётга, ҳам одобшуносликка, ҳам рухшуносликка, ҳам жисмоний тарбияга оид жабҳалари бор. Валеологияни тўғри тушуниш учун, бу тўрт илмий йўналишни омихта ҳолатини кўра олиш керак. Воқеликка бундай ёндашув, юқорида айтиб ўтганимиздек, мажму ёндашув дейилади. Демак-ки соғлом турмуш муаммоларини ўрганишда, бу жараёни бир бутунликда кўриш лозим.

Соғлиқнинг таркибий қисмини жисмоний саломатлик ташкил қилар экан, жамиятимиз аъзоларини жисмоний томондан соғ ва баркамол бўлишлари учун, “жисмоний баркамоллик ўзи нима, бундай баркамолликни қандай қилиб шакллантирса бўлади?” деган саволларга жавоб топишимиз лозим бўлади.

Жисмоний баркамол – бу кишида жисмоний сифатларнинг юкори даражада ривожланганлигидир. Жисмоний яхши ривожланган киши тўғри ва енгил кадам ташлаб юриш, югуриш, сузиш ва барча ҳаракатларни тез бажариш каби ҳаётда муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳаракат малакаларини мукамал эгаллаган бўлиши керак.

Кишини ёшлигидан бошлаб жисмоний жиҳатдан мунтазам тарбиялаб бориш натижасида, унинг ҳақиқий жисмоний баркамоллигига эришиш мумкин. Демак, ҳар қандай инсоннинг жисмоний соғлиги, уни ўсиб унган оиласининг соғлом ҳаёт тарзига боғлиқ. Шу тамойилга биноан Республика “Оила” илмий-амалий маркази “Соғлом она – соғлом фарзанд” ҳамда Республика Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 июлдаги 42-сонли “Оилада тиббий маданиятни ошириш, аёлларнинг соғлигини мустаҳкамлаш, соғлом авлод тугилиши ва уни тарбиялашнинг устувор йўналишларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ, бир қатор ижобий ишларни амалга оширмоқдаки, улар энг аввало оналаримизнинг жисмонан соғлом ва бақувват бўлишлари, соғлом фарзанд дунёга келишининг оила муҳитига боғлиқ омилларини ўрганишга қаратилган. Оилани саломатликнинг асосий негизи деб қараб, нафақат туғиш ёшидаги аёллар, балки бўлажак оналар — кизлар ва ўсмир кизлар саломатлигини мустаҳкамлашга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Педагогика фани ўқувчи-талабаларни жисмоний жиҳатдан тарбиялашни ташкил этишда физиология фанининг одам организмидаги барча аъзоларининг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсир этиши, барча органларнинг функцияси ҳақидаги маълумотларга таянади. Инсонга нисбатан илмий, физиологик нуқтаи назардан ёндашиш, одамнинг жисмоний тарбияси билан бутун вужуднинг гармоник ҳолда ривожланишини таъминлайдиган қилиб йўлга қўйишни талаб этади.

Инсонни жисмоний жиҳатдан тарбиялаш жараёнида қуйидаги вазифалар ҳал қилинади:

- соғлиқни мустаҳкамлаш ва чиниқтириш, вужуднинг жисмоний жиҳатдан тўғри ривожланишига ҳамда ишчанлик қобилиятининг ўсишига ёрдамлашиш;
- ҳаракат малакалари ва кўникмаларини таркиб топтириш ҳамда такомиллаштириш, ҳаракатнинг янги турларини ўрганиш ва бу билан боғлиқ бўлган билимлар бериш;
- асосий ҳаракат сифатларини (кучлилиқ, чидамлилиқ, тезлик ва чаққонлик) ўстириш;
- ирода, ботирилиқ, қатъийлик, интозомлилиқ, жамоавийлик, дўстлик туйғуларини, маданий ахлоқ, меҳнат ва жамият мулкига тежамкор муносабатда бўлиш малакаларини тарбиялаш;

- жисмоний машқлар билан мунтазам шуғулланиш одатини ҳосил қилиш ва бунга қатъий риоя қилиш кўникмасини пайдо қилиш;
- гигиеник малакаларини сингдириш, жисмоний машқлар ва чиниқиш гигиенасига мувофиқ билимлар бериш.

Мустақил фикр юритувчи ва билимли

Бола соғлом ва баркамол бўлиши учун зарур бўлган фазилатлардан бири мустақил фикр юритиш, яъни ақиллиликдир. Дарҳақиқат, инсоннинг бошқа махлуқотлардан асосий фарқи, унинг ақлидир. Ақлнинг луғавий маъноси – фикр юритмоқ, билмоқ деган мазмунни билдиради. Шундай экан, киши қанчалик кўп фикр юритиб, кўп билимга эга бўлса, шунча кўп ақли ҳисобланади. Баъзилар, чуқур фикр юритмай, бошқалардан кўрган, эшитганларини, китоблардан ўқиганларини ҳамда устоз муаллимлар айтганини эсда сақлаб қолиб, шу йўллар билан олинган билимларга амал қилиб юриши ҳам мумкин. Бунда ҳам ақл иштирок этади, яъни рационал тафаккур ишлайди, бунда ақл фаол бўлмай, ёрдамчи вазифани бажаради. У ҳолда киши кўп ҳам интеллектуал кучини сарфламайди. Доимо шундай ҳаёт кечириб юрган одамни ақлли деб бўлмайди. Билими кўп, ахлоқли ва бошқа фазилатларини санаб чиқилса ҳамки, ақилли деб бўлмайди. Чунки у мустақил фикр юритолмайди. Бирок, аксарият халқнинг шундай ҳаёт кечиришга мойиллиги кўпроқ. Чунки бу йўл онсонроқ бўлиб, киши унча кўп ақлий қувват сарфламай кўзлаган мақсадига, бошқаларнинг аниқлаб берган билими орқали ета олади.

Лекин баъзи болалар, ота-онаси, ўқитувчи ва домлаларнинг айтгани ва китобларда ёзилганлигига каноат қилмай, ҳар бир нарсанинг негизига ўзлари етиб боришни истайдилар ва тайёр андозалар турганда, уларга амал қилмай, ҳар бир нарсанинг мазмунига ўзлари мустақил фикр юритиб етишга ҳаракат қиладилар. Мана шундай инсонларни ақилли дейиш мумкин. Аслида бундай ҳислат ҳар қандай инсонда табиатан мавжуд бўлиб, кимдир уни ўзида ривожлантирган, кимдир бу ҳислатини ривожлантирмай, уни сўндириш йўлидан кетган бўлади. Болаларимизни мустақил равишда ақлини ишлатмаслигига маълум даражада, билиб-билмай, ота-она ва ўқитувчилар сабаб бўлади.

Имон ва эътиқод

Имон деганда, фақат шариат аҳлларининг фикридан келиб чиқиб, Аллоҳнинг яқкалигини, Унинг китоблари, пайғамбарлари ҳамда фаришталарини тан олган ва вафот этганидан кейин қайта тирилиш ҳақиқатига ишонган, шунингдек, ислом шариати буюрган беш вақт намозни ўқиб, 30 кун рўза тутган, закотни вақтида тўлаб, доимо эҳсонлар қилиб юрган ва ҳаж амалини кўнглига тугиб ёки буни бажариб қўйган

одамни тушуниб қолманг. Гарчи булар ҳақ амаллар бўлиб, ислом динини қабул қилишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлсалар ҳам. Бу Ислом шариати тушунчасидаги имон эшигидан кириш фарзларидир ҳолос. Шариатда ҳам, имонга киргандан кейин уни такомиленинг шартлари анча.

Бизнинг фикримизча, имони мукаммал одам деганда, энг аввало оламнинг ижодкори бўлган ягона Худога ишониб, ёруғ дунёга келганидан мамнун ҳолатда, ўз камолоти устида тинмай ишлайдиган, келажакка ва одамларга ишонч билан қарайдиган, уларга ихлос қўя олиш қобилиятига эга, шариат талабини иложи борича бажарувчи, уйининг эшиги ва кўнгли ҳаммага очик, ростгўй, мард, диёнатли, ҳақгўй, ширин сўз, сабр-қаноатли, саховатли ва меҳнаткаш, жасур ва шижоатли ҳамда дили пок одамни тушуниш керак.

Эътиқод деган тушунчага шарҳ берадиган бўлсак, бу тушунчанинг фалсафий талқини, бирор нарсага астойдил ишонмоқ ва унга амал қилмоқликдир. Кўриб турганимиздек, имон ва эътиқод тушунчалари бир-бирини тўлдирувчи тушунчалар бўлиб, бир-бирисиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Киши бирор нарсага астойдил ишонса, яъни шунга имон ҳосил қилса, кетидан, албатта уни тасдиқлаб, унга эътиқод қилиши шарт. Ёки киши бирор амални бажармоқчи бўлса, аввал унга астойдил ишониши керак бўлади. Бу тушунчалар бир-биридан фарқ қилса ҳам, ўзаро узвий боғлиқдирлар. Эътиқод имоннинг маҳсули. Ҳақиқий имонли одам, албатта эътиқодли бўлади. Имон ва эътиқодли бўлишлик барча бажарадиган ишларимизнинг индаллосидир.

Меҳр ва муҳаббат

Меҳр ва муҳаббат, инсон табиатининг завқланган нарсасига майл қўйишдир. деб қисқача тариф берса бўлади. Инсоннинг муҳаббати дунёдаги ҳар қандай нарсага тушиши мумкин. У табиат гўшаси, маълум бир ўсимлик тури ёки жонивор, ё сув ҳавзаси, тоғ, дала, бог ёки мусиқа, расм, меҳнат фаолияти, иншоот ё бирон-бир ишлаб чиқарилган буюм ёки инсоннинг ўзи бўлиши мумкин.

Киши назари тушган бирон-бир нарса ёки ҳодисани беихтиёр яна кўргиси, ҳис қилгиси келиб, унга илҳақ бўлса, демак унинг шу нарса ёки ҳодисага меҳри тушган бўлади.

Муҳаббат руҳий ҳодиса бўлиб, муҳаббатни тоза ва ҳақиқийлиги, инсондаги мавжуд руҳнинг такомли билан узвий боғлиқ. Одамнинг дили пок, ширин сўз, меҳнатни севувчи, сахий ва жасур бўлса, ундай кишининг муҳаббати чин ва покиза бўлади. Руҳи айниган, қўпол сўз ва дангаса одамнинг муҳаббатига ишонманг, ундаги муҳаббат фақат майлдир ҳолос.

Муҳаббатга илмий нуқтаи назардан тушунча берар эканмиз, эстетик, руҳий ва шахвоний муҳаббат билан бирга, баркамолликка яқинлашган одамларда сўз билан таърифлаб бўлмайдиган Олий муҳаббат пайдо бўлади. Бу бутун борликка, уни вужудга келтирган Худода бўлган муҳаббатдир. Ана шунда инсон мутлақ бахтга эришади. Қолган муҳаббатга бахтлар ўткинчи бўлиб, Олий муҳаббат боқийдир. Бундай муҳаббатга инчинун абадий бахтга эришиш учун киши ўзининг руҳи, ақли ва танаси устида тинмай ишлаши лозим.

Ахлоқ ва одоб

Ахлоқ ва одоб кишининг энг ноёб ижтимоий сифатлари бўлиб, инсон фазилатларининг гултожиси ҳисобланади. Ахлоқ ва одоб жамиятда эътироф этилган хулқ нормаси бўлиб, шахс маънавий ҳаётининг ташқи жиҳатини ифодалайди ва у ўзгалар билан муносабатда намоён бўлади. Ахлоқ ва одоб – боланинг жамият орасида ўзини қандай тутиши, одамлар билан қай йўсинда муомала қилиши, ўз турмуши, бўш вақтини қандай ташкил этиши, ташқи қиёфаси қандай бўлиши лозимлигига тегишли қоидаларни ўз ичига олади. Ахлоқ ва одоб қоидаларига – тўғри сўзлик, шарм-ҳаё, дилбарлик, камтарлик, хушмуомалалик, озода ва саромжонлик ҳамда бошқа кўпгина ижобий ижтимоий сифатлар кирилади. Одоб ва ахлоқ таълим-тарбия ҳамда амалий тажриба жараёнида шаклланади ва ривож топади.

Ахлоқ ва одоб муайян жамият ва даврда ўзгаришларга учраши, ривожланиши ёки сўниши мумкин. Ҳар бир халқнинг ёки миллатнинг ўзига хос ахлоқи билан бир қаторда, умумбашарий одоб меъёрлари ҳам бор.

Марказий Осиё халқлари одобшунослик соҳасида бой анъанага эга. Ахлоқ ва одобга оид фикрлар “Авесто” китоби, қадимги турк битиклари ва бошқа ёзма манбаларда ўз ифодасини топган. Булардан ташқари, ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган пандномалар, ўғит ва одобномаларда, халқ педагогикасида, диний-фалсафий рисоаларда, алломалар меросида ахлоқ ва одобга кенг ўрин берилган.

Алишер Навоийнинг сафдоши ва шогирди Ҳусайн Воиз Кошифий ижтимоий ахлоқий фазилатларни юзага чиқаришнинг асосий воситаси деб илм-маърифат билан ахлоқий тарбияни тушунади. Илм-маърифат, Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, нужум, ал-химия, математика ва мусикадан огоҳ бўлиш, дунёни билиш, оламни таниш, яхши-ёмонни тўғри англашдир, деса, ахлоқ, инсонийликни ҳаёт кечиришдаги энг зарур, ҳаво қаби керакли восита деб тушунади. Воиз Кошифий инсоннинг кадр-қиммати, унинг мол-мулки ёки ижтимоий келиб чиқиши

билан эмас, балки унинг маънавий қиёфаси, ахлоқий сифатлари билан ўлчанади, дейди²¹.

XX аср бошларида аллома Абдулла Авлоний ахлоқни шундай таърифлайди: “Инсонларни яхшиликка чакирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладурган китобни ахлоқ дейилур”.

Ўзбекистон келажакнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий вазифаларини ҳал этиш кўп жиҳатдан жамиятнинг ва ундаги ҳар бир инсоннинг ахлоқ даражасига боғлиқдир. Ахлоқ ва одоб шахс ижтимоий сифатларини ривожлантиришнинг асоси ҳисобланади. Меҳр-оқибат, садокат, самимийлик, иззат-ҳурмат, андишалик сингари яхши ахлоқларни фарзандларга сингдириш шу куннинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Бу ахлоқлар тарбия орқали шаклланади ва камол топади. Шунинг учун ҳам ахлоқ ва одобни оиладан бошлаб болаларда шакллантириш ва уларни ўқув муассасаларида давом эттириш муҳим аҳамиятга эга. Бунда ҳар бир ота-она ўз болаларига ва ҳар бир ўқитувчи-муаллим ўз талабаларига юксак ахлоқий фазилатларни ўргатишлари зарур. Ота-она ва ўқитувчилар, ўз қарамоғидаги болаларга соғлиқ ва ахлоқий баркамолликнинг ҳаётдаги ўрни ва фойдасини тушунтиришлари, айниқса, муҳимдир.

Ахлоқ ва одобни шакллантириш, яъни қалбини жамиятга фойдали одатлар билан тўлдириш йўллари кўп. Шулардан бири бадий адабиёт ўқиш. Адабиёт – арабчада одоб сўзининг кўплигини билдиради. Авваллари адабиёт оғзаки бўлган, ёзув пайдо бўлгандан сўнг ёзма шаклга ўтган.

Адабиёт сўз орқали руҳга таъсир этиб, инсоннинг ҳис-туйғуларини кенг ва чуқур акс эттириш имконига эга. Адабиётнинг мақсади маълум бир ижтимоий воқеликни тўла ифодалаш ва айни вақтда индивидуаллашган образ яратишдир. Яратилган бундай образлар “тип” деб аталади. Масалан, Фарход, Ширин, Мажнун, Отелло ва бошқа шунга ўхшаш образлар “тип” даражасидаги образлардир. Адабиёт воқеликни акс эттирар экан, унга гўзаллик қоидалари нуқтаи назаридан ёндашади. Асарнинг таъсирли чикиши учун, бошқа кўн мезонлар асос қилиб олинади. Масалан, фикрни эмоцианаллиги, кўтаринкилиги ва ҳоказо.

Бадий адабиётни, айниқса, мумтоз асарларни ўқиганда, киши асар ичидаги қаҳрамонлар образига сингиб, уларнинг ижобийларига таҳсинлар ўқиб, салбийларидан нафратланади. Шу йўл билан, китоб-

²¹ Маҳмудов Р., Деганимни улуска марғуб эт. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1992, 35-бет.

хон одамнинг яхши ахлоқларига меҳр қўйиб, ёмон ижтимоий сифатларига салбий муносабати ошади. Натижада ўзидаги номаъқул ижтимоий сифатларни кўра олади ва улардан қутилиш йўлларини излай бошлайди.

Шу вазифани мусиқа, рақс, саҳна асарлари билан радио, телевидения ва кинолар ҳам бажаради.

Мулкий муносабатга эга

Соғлом ва баркамол болани вояга етказишда, болаларда мулкга бўлган тўғри муносабатни шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун бола тарбияси билан шугулланувчи кишилар, аввало, “мулк” тушунчаси, “мулк шакллари” ва улардан келиб чиқадиган “мулкий муносабатлар”, “мулкни хусусийлаштириш”, “мулкдор”, “мулкий жиноятлар”, “мулкий зарар”, “мулкни хатлаш” каби тушунчалар тўғрисидаги билимларга эга бўлиши ва шундан кейин бу билимларни болаларга етказишлари лозим. Қуйида шулар тўғрисида фикр юритамиз.

Мулк – моддий ва маънавий неъматларни алоҳида олинган кишилар ёки юридик шахслар эгаллигида бўлиши. Юридик шахс деганда муассаса, корхона ёки бошқа турдаги, расмий ҳужжатлаштирилган, мулк кимга тегишли бўлишидан қатъи назар, ишхона тушунилади.

Мулк объекти ер, сув, ер ости бойликлари, корхона, бино, иншоотлар, машина ва ускуналар, тайёр маҳсулот. пул, қимматли қоғозлар, санъат ва адабиёт асарлари, илмий ва техникавий ишланмалар қабилар бўлиши мумкин.

Мулк субъектлари. Моддий ва маънавий неъматларни амалда ўзлаштирувчилар, яъни эгалари мулк субъектлари саналади. Буларга айрим кишилар, оилалар, жамоалар ва ниҳоят давлат киради.

Мулкдан амалда фойдаланиб, бундан наф қўриш мулкни иқтисодий тасарруф қилиш ҳисобланади. Кишиларнинг моддий неъматларни яратиш, уларни тақсимлаш ва истеъмол этишдаги ўрни, сиёсий ҳаётда тутган мавқеи, асосан, ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилишларига боғлиқ. Жамият тараққиёти тарихида эгалик қилиш шаклига кўра мулкнинг бир неча тури мавжуд. Ибтидоий жамоа тузумида ишлаб чиқариш кучлари ғоят паст ривожланганлигидан кишилар биргаликда, гуруҳ-гуруҳ бўлиб меҳнат қилишган. Шубҳасиз, бундай шароитда меҳнат қуроллари ва ишлаб чиқилган маҳсулотлар жамоанинг умумий мулки ҳисобланган. Меҳнат қуроллари ва меҳнат малакаси юксалгач, кишилар яқка ҳолда меҳнат қила оладиган бўлган. Бу ўзгариш туфайли жамоа мулки парчаланиб, **хусусий мулкга айланган.**

Хусусий мулк – бу мулкни ўзлаштиришнинг хусусий усулига асосланган шакли. У 2 хил бўлади: 1) **индивидуал** – якка хусусий мулк, яъни айрим шахслар ёки оилаларга тегишли мулк; 2) **корпоратив** хусусий мулк, бу ҳам айрим кишиларга қарашли, лекин акциядорлар жамиятидаги умумий мулкнинг бир қисми сифатида мавжуд бўлган мулк. Корпоратив мулк дивидент (даромат) келтирувчи мулкдир.

Жамоа мулки – жамоага ихтиёрий равишда бирлашган кишиларнинг умумий мулки бўлиб, унинг эгалари шу жамоада меҳнат қилиши шарт. Бу ерда мулк эгаси айтиб берилган вақтда шу мулкнинг амалда ишлатувчиси ҳам ҳисобланади.

Давлат мулки – давлат ихтиёрида бўлган, давлат ҳокимияти органлари томонидан тасарруф этиладиган монополлашган мулкдир. Бундай мулк объекти – ер, табиат ресурслари, асосий воситалар, биналар, молия, моддий ресурслар, ахборот, моддий ва маънавий бойликлар бўлиши мумкин. Бу мулк ижтимоий неъматларни яратишга хизмат қилади. Давлат бор ерда унинг мулки мавжуд, лекин ушбу мулкнинг миллий иқтисодиётдаги улуши турли мамлакатларда турлича, у мамлакат иқтисодиётининг моделига боғлиқ. Давлат мулки давлатга қарашли бўлиб, унинг таркибига, давлат ўз вазифаларини бажариш учун зарур барча мол-мулклар ва мулкнинг ҳуқуқлари киради. Давлат мулки тушунчаси “давлат” тушунчаси билан узвий боғланган бўлиб, улар доимо бир-бирини тақозо этиб келади. Давлат мулки таркибига ер ва иморатлардан ташқари озиқ-овқат маҳсулотлари, от-улов, ем-хашак ва бошқалар киради.

Жаҳон тажрибасида давлат мулки, асосан икки йўл билан пайдо бўлади: **биринчиси**, давлат бюджет воситалари ҳисобидаги мол-мулк объектлари ёки давлат корхоналарини барпо этадиган мол-мулк; **иккинчиси**, давлат хусусий мулкчилик эгаллигига бўлган мол-мулкни қисман ёки тўлалигича миллийлаштиришни амалга ошириш йўли билан пайдо бўлган мол-мулк.

Давлат корхоналари мулки шу тартибда давлат бюджети воситалари ҳисобидан бутун иқтисодиётнинг фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган серхаражат инфратузулма корхоналари (коммунал хўжалиги, энергетика, транспорт, алоқа)ни барпо этиш, илмий-техника тараққиёти билан боғлиқ катта маблағ талаб қиладиган тармоқлар (электроника, авиация)ни ривожлантириш, зарар кўриб ишлаётган корхоналарни миллийлаштириш ва бошқа йўли билан шаклланади.

Ўзбекистоннинг давлат мулки республика мулки ва маъмурий-худудий тузулмалар мулкidan ташкил топади.

Республика мулкига ер, ер ости бойликлари, ички сувлар, мамлакат худуди доирасидаги ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, республика ҳокимият ва идора органлари мол-мулки, республика халқларининг маданий ҳамда тарихий бойликлари, республика бюджет маблағлари, олтин захираси, валюта фонди ва бошқа давлат фондлари, Ўзбекистон Республикасининг хорижий далавлардаги мулки, давлатнинг бюджети ёки бошқа маблағлари эвазига яратилган ёки сотиб олинган корхоналар, ташкилотлар, ўқув, илмий, илмий тадқиқот муассасалари, шунингдек, интеллектуал фаолият натижалари ва бошқалар кирди.

Маъмурий-ҳудудий тузулмалар мулки – маҳаллий давлат ҳокимияти идоралари мулки, коммунал уй-жой фонди ва коммунал хўжалиги корхоналари, маҳаллий бюджет маблағлари, маданият, соғлиқни сақлаш, халқ таълими муассасалари ва бошқалардан иборат.

Ўзбекистон давлат мулкига бўлган мулкчилик ҳуқуқини халқ номидан Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва улар ваколат берган давлат идоралари (вазирликлар) ҳамда маҳаллий ҳокимият идоралари амалга оширадилар.

Давлат мулкни бошқариш – шахслар ва давлат идоралари томонидан қонунчиликда белгиланган ҳуқуқ ва ваколатлар доирасида давлат мулки эгаси вазифасини бажариш, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва 1990 йили 31 октябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида” қонунига кўра давлат мулкни халқ номидан тегишли халқ депутатлари кенгаши ва улар ваколат берган давлат органлари тасарруф этади. Масалан, Ўзбекистон давлатининг мулкни Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ёки улар ваколат берган давлат органлари тасарруф этади ва бошқаради. Маъмурий ҳудудий тузилмаларда давлат мулкига нисбатан мулкчилик ҳуқуқини маҳаллий ҳокимият идоралари амалга оширади. Республика ёки маҳаллий ҳокимият идоралари эгалигида бўлган мулк хўжалик юритиш ёки жорий бошқариш ҳуқуқи билан юридик шахсларга берилиши мумкин. Кўпгина ривожланган мамлакатларда давлат корхоналари давлат мулкнинг муҳим объектларига кирди ва уларни тармоқ вазирликлари бошқаради. Молия вазирлиги эса, мулкни тўғри тасарруф этилишини назорат қилади. Айрим мамлакатларда давлат мулкни бошқариш билан шуғулланадиган махсус вазирликлар таъсис этилган.

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ислохотларни амалга ошириш давомида 1994 йилда Вазирлар Маҳкамасининг Давлат мулкни бошқариш ва хусусийлаштириш

қўмитаси ҳамда Молия вазирлиги ҳузуридаги Давлат мулки фонди негизида давлат бошқарув органи – Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси (Давлат мулки қўмитаси) ташкил этилди. Давлат мулки қўмитаси давлат корхоналари ва бошқа мулкка, корхоналарнинг устав фондидаги давлат ҳиссасига тўғри келадиган акциялар пакети ва пайларга мулкчилик ҳуқуқини амалга оширади. Давлат мулк қўмитаси белгиланган тартибда Ўзбекистон ҳудудидаги ва чет эллардаги Ўзбекистон Республикаси давлат мулки объектларини бошқариш ва тасарруф этиш; давлат сиёсати қонунчилиги асосида давлат корхоналари, кўчмас мулк объектлари ва улар жойлашган ер майдонларини хусусийлаштиришни амалга оширади, шу билан бир қаторда, давлат тармоқ, минтақа бўйича хусусийлаштириш дастурларини ишлаб чиқади. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини тармоқлараро ва минтақалараро мувофиқлаштириш; Давлат мулки қўмитасининг ҳудудий бўлинмаларига раҳбарлик; хусусийлаштириш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда инвестицияларни жалб этиш соҳасида давлат сиёсатини амалга оширишни таъминлайдиган бозор инфратузилмалари ва муассасаларини барпо этиш ҳамда бошқа вазифаларни бажаради.

Давлат мулкни хусусийлаштириш – давлат ихтиёридаги ишлаб чиқариш воситалари, мол-мулк объектларини, корхоналар, уй-жой, транспорт воситалари, табиат ресурслари ва бошқа мулкларни давлат тасарруфидан чиқариши ва фуқаролар, жамоалар, шунингдек, давлатга тегишли бўлмаган юридик шахсларга бериши ёки сотиши; давлат мулки асосида турли акцияли, хусусий, оилавий, қўшма, аралаш, корпоротив мулк шаклларини вужудга келтириш демақдир. Давлат мулкни хусусийлаштириш давлат мулкни келгусида шу мулк негизида хўжалик фаолиятини юритувчи ва унинг натижалари бўйича тўлиқ мулккий масъулиятни зиммасига олувчи иқтисодий субъектларга турли шартларда бериш ёки сотиш орқали амалга оширилади ва мулк эгасини ўзгартиришни назарда тутаяди.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш мулкни бепул бериш, корхона имтиёзли шартларда сотиш, корхоналарни ижарага бериш, майда корхоналарни кимовши савдосида сотиш ва бошқа усулларда амалга оширилади.

Тарихан давлат мулкни хусусийлаштиришнинг ўз табиатига кўра тамомила фарқ қиладиган икки тури шаклланди.

Биринчи тури, ишлаб чиқариш механизмидаги ўзгаришлар XX асрнинг 70-йиллари 2-ярмида саноати ривожланган мамлакатлар

иктисодиётида давлат мулки ва давлат тадбиркорлигининг ўрни ва аҳамиятидаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда юзага келди.

Саноати ривожланган мамлакатлардаги хўжаликни бошқариш ва иктисодиётида давлат мулкани хусусийлаштириш кўринишлари гоёвий таъсир, баъзида эса ривожланган мамлакатларнинг ёрдам кўрсатиш шартлари билан боғлиқ ҳолда ёки тўғридан-тўғри иктисодий босимлар туфайли ривожланаётган мамлакатларда амалга оширилди. 80 – 90-йилларда 80 дан ортиқ ривожланаётган мамлакатларда давлат мулкани хусусийлаштиришнинг турли дастурлари ишлаб чиқилди. Бу мамлакатларда хусусийлаштириш жараёни бозор рақобати муҳити амал қилган хусусий сектор ва хўжалик тизимида амалга оширилди.

Иккинчи тури, жаҳон социалистик тизими мамлакатларида 1989 йилдан бошлаб амалга оширила бошлади.

Хўжалик юритишнинг маъмурий буйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларига асосланган хўжалик юритиш тизимига ўтишда хусусийлаштириш алоҳида ўрин тутди. Иктисодий ривожланган мамлакатлар тажрибаси айнан хусусий мулк иктисодий ўсишни ижтимоий ларзаларга йўл қўймай таъминланишини тасдиқлади.

У ёки бу мамлакатлардаги хусусийлаштириш микёси илгари хусусий сакторни миллийлаштириш қай даражада қўлланилганига боғлиқ. Миллийлаштириш усули қисман ўтказилган АҚШ, Германия ва Японияда хусусийлаштиришнинг турлари кам учрайди. Миллийлаштириш жараёни узок вақт давом этган Буюк Британия, Франция мамлакатларида эса давлат мулкани хусусийлаштириш кенг қўламда амалга оширилган.

Хусусийлаштиришнинг пешқадами бўлган Буюк Британияда давлат мулкани хусусийлаштиришнинг акцияларни текин тақсимлаш ва сотиш; хизмат кўрсатиш учун пудратлар; давлат уй-жойларини ижарага олувчиларга сотиш; рақобатни ривожлантириш мақсадида давлат монополияларидан воз кечиш каби усуллари қўлланилди. Жаҳон тажрибаси давлат мулкани ва унинг вазифаларини тўлиқ ёки қисман хусусий секторга ўтказишнинг 22 усули борлигини кўрсатади. Умуман олганда, хусусийлаштириш узок муддатли жараён. Японияда у 10 йил, Фарбий Европада 10–15 йил давом этган.

Бозор иктисодиётига ўтишнинг Ўзбекистон моделига кўра мамлакат ва халқнинг иктисодий, ижтимоий ва маънавий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда кўп укладли иктисодиётни яратиш ва хусусийлаштиришнинг давлат дастури ишлаб чиқилди ҳамда амалиётда татбиқ этилмоқда. Шунга кўра Ўзбекистонда, **биринчидан**, давлат мулки мулкнинг янги эгасига фақат сотиш йўли билан ўтказилиши мумкин. Бу

усул, мулк объектларининг тўғри тақсимланиши ва самарали фойдаланишни таъминлайди деб ҳисобланади. **Иккинчидан**, давлат мулкни хусусийлаштиришнинг махсус дастури ишлаб чиқилган ва у босқичма-босқич амалга оширилиб келинмоқда. Хусусийлаштириш бўйича барча ишлар изчил, бир тизимда олиб борилмоқда. Мулкка муносабатдаги ўзгаришлар жараёни ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган хусусийлаштиришнинг давлат дастури ва тармок, минтақа дастурлари асосида амалга оширилмоқда. **Учинчидан**, хусусийлаштириш муаммолари йирик бошқарув ва ишлаб чиқариш тизимларини монополиядан чиқариш, уларнинг таркибидан савдо объектлари ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ажратиб олиш, шунингдек, муқобил рақобатчи ишлаб чиқариш корхоналарини яратиш йўли билан бирга ҳал этилмоқда.

Мулкчилик муносабатлари пайдо бўлиши учун мулкка айланадиган нарсалар наф келтира олишлари зарур. Мулкчилик муносабатлари мулкни кишиларнинг ўзиники ёки ўзганики эканлигини билдиради. Бундай муносабатларнинг 3 жиҳати бор: 1) **Мулкка эгалик қилиш**, яъни мулкдорлик ҳуқуқининг мулк эгасида сақланиб туриши; 2) **Мулкдан фойдаланиш** ва уни амалда ишлатиш. Мулкдан фойдаланилганда шахсий эҳтиёжларни қондириш ёки даромад топиш юз беради. Мулкдор ўз мулкни ишлатганда эгалик қилиш ва мулкдан фойдаланиш бир қўлда тўпланади. Мулк келтирган нафни унинг эгаси танҳо ўзлаштиради. Мулк ўзгалар қўлида ишлатилганда бундан олинган даромадни мулкдор мулкни амалда ишлатувчи билан баҳам кўради; 3) **Мулкни тасарруф этиш** – бу мулк тақдирини мустақил ҳал қилиш, яъни мулкни сотиш, меросга қолдириш, ҳадя этиш, гаровга қўйиш каби хатти-ҳаракатларни эркин амалга оширилишидир. Мулккий муносабатларда мулкни ижарага бериш муҳим ўрин тутди. Ер, сув ҳавзалари, бино ва иншоот каби кўчмас мулклар оддий ижарага берилади. Қимматбаҳо машина ва ускуналар (трактор, комбайн, юк автомашиналари, самолёт, тепловоз, вагонлар) ижараси **лизинг** шаклида амалга оширилади. Мулк бўлган пул маблағлари ўз эгаси томонидан, ўзгаларга фойдаланиб туриш учун бериш **кредит** шаклига киради.

Мулкдор – мулк субъекти, яъни мулкка нисбатан эгалик, фойдаланиш, тасарруф этиш ҳуқуқий томоийллари асосида мустаҳкамланган ҳуқуқларга эга бўлган жисмоний ёки юридик шахс.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасига биноан, “**ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли**”. Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий

жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди. Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисидаги қонуни асосида бозор муносабатларининг ташкил топиши учун иқтисодий манба ҳисобланган хусусий мулкчиликка йўл очилган. Мулк эгасига тегишли бўлган мол-мулкни турли сабаблар ва ҳар хил йўллар билан давлат идоралари ва мансабдор шахслар томонидан олиб қўйилиши, мулкдан эркин фойдаланиш учун тўсқинликлар вужудга келтирилиши ғайриқонуний ҳисобланади. Мулк эгаси ўз мулкидан абадий фойдаланиш, уни хоҳлаган вақтда тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Ушбу қонданинг мантикий давоми сифатида Фуқаролик Кодексининг 166-моддасида мулкнинг дахлсизлиги ва қонун билан муҳофаза қилиниши белгилаб қўйилган.

Мулккий жиноятлар. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий жиноятлардан бири. Мулккий жиноят ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш билан боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган жиноятларга бўлинади. Мулкни талон-тарож қилиш ва талон-тарож билан боғлиқ бўлмаган, аммо жиноят туфайли мулккий зарар келтириб чиқарадиган жиноятлар учун жавобгарлик Жиноят кодексининг “Махсус қисми”нинг 11–13 бобларида назарда тутилган. Мулкни талон-тарож қилиш учун жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 10-бобида берилган бўлиб, уларга босқинчилик (ЖК, 164-модда), товламачилик (ЖК, 165-модда), талончилик (ЖК, 166-модда), ўзлаштириш ёки рас-трага қилиш (ЖК, 167-модда), фирибгарлик (ЖК, 168-модда), ўғирлик (ЖК, 169-модда) жиноятлари киритилган.

Мулкни талон-тарож қилиш – ўзганинг мулкни ёхуд мулккий ҳуқуқларни қасддан қонунга хилоф равишда ғараз ниятларда қайтариб бермаслик мақсадида қонуний эгаси ёки мулк учун жавобгар бўлган ёхуд мулкнинг ғайриқонуний эгалланишига тўсқинлик қилган шахсдан айбдорнинг ўз ихтиёри ёки бошқанинг ихтиёрига олинишидир.

Мулккий жиноятнинг предмети – инсонларнинг меҳнати натижасида яратилган, иқтисодий жиҳатдан фойдали сотиш ва сотиб олиш ҳамда алмашув қийматиغا эга бўлган, инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондирадиган буюмлар, саноат ёки қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, шунингдек, Ўзбекистон пули ёки чет эл валю-таси ҳисобланади.

Ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноятларга, айбдорнинг ҳаракати туфайли мулк шаклидан қатъи назар, ўзгаларнинг мулкига зарар етказувчи ёки мулкни нобуд қилувчи жиноятлар (ЖКнинг 175 – 186-моддалари) ҳамда хўжалик соҳасидаги жиноятлар (ЖКнинг 186 – 192-моддалари) қиради.

Мулкий зарар. Ўзбекистон Республикасида – жисмоний ёки юридик шахсга етказилган моддий зарар мулкий зарар дейилади. Мулкий зарар ва уни қоплаш масалалари фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли масалалардир. Умумий қоидага биноан, етказилган мулкий зарар тўла миқдорда қопланиши керак. Етказилган мулкий зарарни камроқ миқдорда қоплашга фақат қонун ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда йўл қўйилади. Мулкий зарар “ҳақиқий зарар” ва “бой берилган фойда” деган туркумларга бўлинади. **Ҳақиқий зарар** деганда, бузилган мулкий ҳуқуқни тиклаш учун қилинган ёки қилиниши керак бўлган харажатлар, мол-мулкни йўқолиши, камайиши, нобуд бўлиши, шикастланиши тушунилади. **Бой берилган фойда** деганда, зарар кўрган шахснинг ҳуқуқлари бузилмаганида олинishi мумкин бўлган, лекин олинмай қолган даромад тушунилади. Амалдаги фуқаролик кодексига мулкий зарар мулкий ва ашёвий ҳуқуқлар бузилган тақдирда қўлланиши мумкин бўлган жавобгарлик сифатида белгиланган. Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органларнинг мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари ёки ҳаракатсизликлари, шунингдек, ушбу органларнинг қонунга мувофиқ бўлмаган ҳужжатлари мулкий зарар етказилишига сабабчи бўлиши мумкин. **Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасига кўра, ҳар бир шахсга давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.** Бу асосий қоида Фуқаролик кодексига ҳам ўз ифодасини топган. Унга кўра, давлат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фуқаро ёки юридик шахснинг ҳуқуқ ва манфаатларини ғайриқонуний равишда бузишга қаратилган ҳужжат қабул қилса, бундай ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топиш ва бундай ҳужжат натижасида етказилган мулкий зарарни ундириш ҳақида фуқаролар, юридик шахслар судга мурожаат қилишлари мумкин. Етказилган мулкий зарарни давлат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ёки мансабдор шахс тўлайди.

Мулкни хатлаш. Ўзбекистонда мулкни хатлаш деганда, мол-мулкни рўйхатга олиш ва уни тасарруф этиш ман этилганлигини эълон қилиш, зарур ҳолларда эса, мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш, уни олиб қўйиш ва сақлашга топшириш тушунилади. **Фуқаролик процессида** мулкни хатлаш суд ҳал қилув қарорларини ижро қилиш босқичида, даввони таъминлашнинг бир чораси сифатида қўлланилади. **Жиноят процессуал қонунчилигида** эса, фуқаровий давволарни таъминлаш мақсадида терговчи ҳам мулкни хатлаши мум-

кин. Бундай пайтда баённома тузилиб, унинг нусхаси тилхат асосида мулк эгасига берилади. Мулк хатлангач, унинг эгаси: мулкни сотиб юбориш, совга қилиш, алмаштириш, гаровга қўйиш каби ҳуқуқлардан маҳрум бўлади. Мулкни хатлаш далолатнома орқали расмийлаштирилади. Далолатномада: у тузилган вақт ва жойи, суд ижрочисининг, далолатнома тузилишида иштирок этган шахсларнинг исми шарифлари, мулкни хатлаш учун асослар, ундирувчи ва қарздорларнинг исми шарифлари, мулк ҳақидаги маълумотнома, унинг тавсифи ва қиймати, мулкни сақлашга берилган шахснинг номи, мулкни хатлаш жараёнида қатнашган шахсларнинг эътирозлари қабилар кўрсатилади. Далолатномага суд ижрочиси, қарздор ва далолатнома тузилишида иштирок этган шахслар имзо чекади. Мулкни хатлаш жараёнида суд ижрочиси ноқонуний хатти-ҳаракатлар қилган бўлса, манфаатдор шахслар судга шикоят билан мурожаат қилишлари мумкин.

Юқорида, ҳуқуқий давлатларда, шу жумладан Ўзбекистонда, қонун асосида шаклланган ҳуқуқ тўғрисидаги тасаввурга эга бўлиб, мулк турлари ва улардан келиб чиқувчи мулкний муносабатлар ҳамда уларни ҳуқуқий томонларини, энг умумий тарзда кўриб чиқдик. Бунга қўшимча қилиб айтиш жоизки, жамиятнинг ижтимоий ҳаётида ислом дини етакчилик қилган мамлакатларда, мулкни ислом дини нуқтаи назардан тушуниш, миллий кадрият сифатида эътироф этилган. Мулкни исломий тушунчаси Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган мулк тўғрисидаги қонунларга зид келмайди.

Болаларимизда мулкка бўлган муносабатни тўғри шакллантиришда ота-оналар билан бир қаторда, расмий таълим-тарбия билан шугулланувчи ўқитувчи ва педагоглар масъулдирлар. Улар ўқитаётган фанлар магзига мулкка бўлган муносабат билимларини кўшиб юборишлари лозим. Синфдан ташқаридаги таълимий тадбирларда, тарбиявий соатларда, ўқитувчилар, бу мавзуни доимо эсларида тутишлари шарт.

Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, таълим-тарбия билан оммавий ахборот воситалари ҳамда нодавлат ташкилотлар бўлган маҳалла ва турли жамоат ташкилотлари ҳам шугулланадилар. Шунинг учун, юқорида ота-она ва расмий таълим-тарбия тизимида берилган тавсияларимиз уларга ҳам тегишли.

Уддабурон ва тадбиркор

Киши фазилатларининг ичида боқий, яъни барча замон ва маконлар учун ўзгармайдиган фазилатлар мавжуд бўлиши билан бир қаторда, муайян замон ва маконга зарур бўлган фазилатлар гуруҳи ҳам мавжуд.

Ўзбекистон мустақил бўлиб, муайян бир ижтимоий тузумдан мутлако бошқа бир тузумга ўтган бир даврда, ўта зарур бўлиб колган ижтимоий сифатлардан бири уддабуронлик ва тадбиркорликдир. Болаларимизда бу сифатларни шакллантириш шу куннинг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолди.

Уддабурон деб, киши ҳар бир ишни тез ўзлаштириб олиб, уни чакконлик билан амалга ошира олишлигига айтилади. Таъкидлаш жоизки, фақат уддабурон одам тадбиркор бўла олади, тадбиркор бўлиш учун эса, киши уддабурон бўлиши шарт.

Тадбиркор одам ибораси, ҳар бир ишнинг кўзини билиб, ўз фаолиятида бошқаларга қараганда юқори натижага эриша олган кишига нисбатан қўлланилади. Тадбиркорлик фаолияти кишиларнинг таваккал қилиб, мулкый жавобгарлик асосида конунчилик доирасида ташаббус билан фаолият кўрсатиши экан, бундай вазифани фақат уддабурон одам бажара олади. Бу фаолият маблағ ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш орқали кўзланган мақсад – фойда ёки тадбиркорлик даромадини олишга қаратилади.

Бозор иқтисодиёти эркин тадбиркорликка, хусусий мулкчиликка асосланган иқтисодиётдир. Шунинг учун ҳам тадбиркорлик фаолиятининг шаклланиши ва ривожланиши учун, биринчи навбатда, иқтисодиётда бозор муносабатлари ҳукмрон бўлиши лозим. Иккинчи навбатда, тадбиркорликни амалга оширувчи шахс уддабурон одам бўлиши шарт. Тадбиркорликда қандай маҳсулотни, қанча ва қандай қилиб ишлаб чиқариш, ишлаб чиқарилган маҳсулотини қаерда, қимларга ва қайси баҳоларда сотиш лозим деган саволларга жавоб берилади. Бунинг учун эса, тадбиркор шахснинг иқтисодий фаолияти, конун доирасида, эркинликни тақозо этади. Нарх-наво ҳам эркин шаклланиб, талаб ва таклиф муносабатларига кўра ҳал этилади.

Тадбиркорлик фаолиятини ривожланишининг муҳим шартларидан бири кўп мулкчилик шакллари ва рақобат муҳитининг яратилишидир. Шу сабабли иқтисодий ислоҳотларнинг асосини, юқорида қайд қилганимиздек, хусусийлаштириш ва мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ташкил қилади. Тадбиркорлик фаолиятининг тараққий этиши эса, ушбу жараёнларни амалга ошириш усулларига, суръатларига ва кўламига боғлиқ бўлади. Айтиш мумкинки, мулкчиликнинг турли шакллари асосланган иқтисодиётни барпо этиш тадбиркорлик тараққиётининг асосидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик, энг аввало, кам маблағ талаб этувчи, қисқа муддатларда фойда келтирувчи тармоқларда кенг ривож топади. Бу эса, кичик бизнесни, яъни майда корхоналарни раванқ топишига олиб келади.

Кичик тадбиркорликнинг афзалликлари куйидагиларда ўз ифодасини топган:

- кичик тадбиркорлик бозор талаби ўзгаришига сезувчан бўлади. У янги технология ёки янги маҳсулот ишлаб чиқаришга осонлик билан ўтиши мумкин. Йирик корхоналарда эса бу жараён катта харажатлар ва кўп вақт талаб қилади. Ижтимоий вақт тезлашиб бораётган бир шароитда, кичик бизнес ва тадбиркорлик ҳал қилувчи аҳамиятга эга;

- кичик корхоналарни ривожлантириш маҳаллий ресурслардан кенг фойдаланиш имконини беради. Йирик корхоналарни бундай фаолиятлар унча рағбатлантирмайди;

- кичик бизнес корхоналари йирик сармояни талаб қилмайди ҳамда сарф қилинган маблағнинг қопланиш муддати қисқа бўлади;

- кичик бизнес янги иш ўринларини барпо этиб, ишсизлик муаммосини ҳал қилишда муҳим роль ўйнайди;

- кичик корхоналар жамиятда ўрта мулкдорлар катламини шаклланишига олиб келади;

- тадбиркорликнинг мазкур шакли бозорни истеъмол моллари билан тўлдиришнинг асосий омили ҳисобланади.

Иқтисодий ўсиш ва мамлакатларнинг ижтимоий ва иқтисодий барқарорлиги кўп жиҳатдан эркин тадбиркорлик фаолияти натижаларига бевосита боғлиқ бўлганлиги туфайли, барча давлатлар бу соҳани жадаллаштириш ва қўллаб-қувватлашга қаратилган мукамал чоратадбирлар дастурларини яратиш, уларни амалга ошириш тартибларини жорий этганлар ва бу соҳанинг иқтисодиётдаги мавқеини мунтазам равишда оширишга эришмоқда. Бундай устуворлик, соҳанинг жаҳон ялпи ички маҳсулотида 50–60 фоизни ва жами банд бўлганларнинг ярмидан ортигини ташкил этиш билан белгиланади.

Шу нуқтаи назардан, мамлакатимизда ҳам бу фаолият тури тез суръатлар билан юксалиб, унинг ялпи ички маҳсулотининг 46 фоизини, банд бўлган кишиларнинг 65 фоизидан зиёдрогини ташкил этиб, иқтисодиётимизнинг кучли манбаига айланиб бормоқда. Аммо таҳлиллар бу соҳанинг барча имкониятлари ҳали тўла истифодага киритилмаганлигидан далолат бермоқда.

Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримовнинг “...биз бугунги кунда кичик бизнеснинг мавжуд салоҳиятнини тўла намоён қилолмаётганимиз учун етарлича ишга сололмаётганимизни қайд этишга мажбурмиз”²² деб эътироф этиши ва кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик устувор йўналиш сифатида белгиланиши ҳамда

²²“Ўзбекистон овози” газетаси, 13 февраль 2007 йил. И. А. Каримовнинг Республика Вазирлар Маҳкамасининг 12 февраль 2007 йилги мажлисидаги маърузасидан.

“кичик бизнес орқасида Президент турибди”²³ деб таъкидлаши бу фаолиятнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотигади улушини беш-ўн йил ичида 60 фоизгача етказиш имкониятини яратади ва уни иқтисодий ривожланган мамлакатлар даражасига кўтарилишига ва бундай марраларни эгаллашга моддий ва маънавий кафолатлар беради.

Меҳнатсевар ва шижоатли

Инсоннинг ўзи ва жамиятга фойда келтирувчи мақсадга мувофиқ харақати меҳнат дейилиши ҳаммага маълум. Меҳнат кишилик ҳаётининг асосий шарти, чунки у туфайли инсониятнинг яшаши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматлар яратилади.

Меҳнат одамни ҳайвондан фарклантирадиган энг муҳим белгидир. Меҳнат туфайли одам табиатдаги нарсаларни ўзгартирибгина қолмай, балки ўзи ҳам соғломлашиб, баркамоллашиб боради, унинг ақлий ва жисмоний қобилиятлари ўсади. Меҳнат жараёнида бола табиат кучларини мақсадига бўйсундиради.

Меҳнат ўзининг мазмуни ва характери жиҳатидан **ақлий, жисмоний, малакали (мураккаб) ва малакасиз (оддий)** деган турларга бўлинади.

Ақлий меҳнат – инсоннинг, асосан, тафаккур фаолияти ҳамда маълум даражада жисмоний харақати натижасидир. Бунга ўқитувчи, олим, муҳандис, врач, агроном, рассом ва бошқа ақлий меҳнат соҳибларининг меҳнат фаолияти мисол бўлади.

Жисмоний меҳнат – инсоннинг, асосан жисмоний кучи ҳамда ақлнинг иштирокида бажариладиган иши. Бунга ишчи, деҳқон, қосиб ва бошқа касб-ҳунар кишиларининг меҳнати мисол бўлади.

Малакали меҳнат – махсус тайёргарликни талаб қиладиган иш, харақат. Малакасиз меҳнат эса, махсус тайёргарлик ва қобилиятни талаб этмайди, масалан, юк ташувчи, фаррош, қоровул меҳнатини мисол қилиб олсак бўлади.

Болаларда меҳнатсеварлик фазилатини таркиб топишига эришиш учун меҳнат тарбияси билан шуғулланиш талаб қилинади. Меҳнат тарбияси кишидан ижтимоий фойдали меҳнатга ички эҳтиёж, интизом, батартиблик, ташкилотчилик, ташаббускорлик, ишчанлик, ишни ҳўзини билиш сингари сифатларни қарор топтиришга хизмат қилади. Меҳнат инсон эҳтиёжларини қондиришнинг биринчи ва асосий воситаси бўлганлиги учун ҳам меҳнат тарбияси тарбиянинг бошқа ҳамма турларидан олдин пайдо бўлган.

²³“Халқ сўзи” газетаси, 9 февраль 2008 йил, И. А. Каримовнинг Республика Вазирлар Маҳкамасининг 8 февраль 2008 йилги мажлисидаги нутқидан.

Меҳнат тарбияси ғоят кенг фалсафий-педагогик категория бўлиб, “меҳнат таълими”, “касбга йўналтириш”, “политехник таълим” сингари тушунчаларни ўз ичига олади. Меҳнат тарбияси билан шуғулланиш ҳамма замонларда ҳам жамият тараққиётининг асоси, болаларни ҳаётга тайёрлашнинг энг муҳим воситаси бўлиб келган. Шунинг учун ҳам барча илоҳий китоблар ва ҳамма мутафаккирлар томонидан яратилган битикларда меҳнат тарбиясига катта эътибор берилган.

Меҳнат тарбияси, аввало, оилада бола ўзини англай бошлаши биланок амалга оширилиб борилади. Жумладан, чакалоқлар гўдаклик босқичига ўтишлари биланок, уларга дастлабки меҳнат тарбияси берилган бошланади. Шундай қилинмаса, бола фақат истеъмолчига айланиб қолади ва натижада у ношуд ва ялқов бўлибгина эмас, маънавияти ҳам камтик шахс бўлиб шаклланиши мумкин.

Болаларга меҳнат тарбиясини беришда боғча, мактаб сингари ижтимоий педагогик муассасалар катта ўрин тутаяди. Чунки бу муассасаларда меҳнат тарбияси илмий асосда тегишли мутахассислар томонидан уюштирилади. Бу муассасаларда меҳнат тарбиясини ташкил этишдаги асосий жиҳат шундаки, у болаларнинг ёш хусусиятлари, руҳий, ақлий ва жисмоний имкониятларига мувофиқ бўлишини таъминлайди. Енгил меҳнат тарбияси, болани зериктиргани каби, оғир топшириқлар бериш ҳам уларни меҳнатдан бездиради. Меҳнат тарбиясини амалга оширишда узлуксизлик ва интизом бўлишга қатъий риоя қилиниши жоиз. Акс ҳолда, ҳар қандай қобилиятли бола ҳам етарлича меҳнат тарбиясини ололмаслиги мумкин. Меҳнат тарбияси учун мактаб даври энг қулай фурсатдир. Биринчи навбатда, ўқиш жараёнининг ўзи оғир ақлий-жисмоний ва эмоционал меҳнатдир. Мактабга ўз вақтида келиб-кетиш, ўқиш-ёзишни ўрганиш, берилган билимларни эгаллаш учун ўқувчиларга меҳнат тарбияси берилган бўлиши керак. Чунки ўқув топшириқларни бажариш, дарс ўзлаштириш, ўтилганларни такрорлаш, ёзма ишлар бажариш, керакли матнларни ёзиш, кўчирмалар олиш, луғатлар билан ишлаш учун ўқувчи муайян интизомга риоя этиши, ташкилотчилик қобилияти ва ишчанлик хусусиятига эга бўлиши, ишнинг кўзини билиши лозим. Меҳнат тарбиясида, аввал айтилгандек, меҳнат таълими ва касбга йўналтириш жараёнларининг ҳам ўрни катта. Чунки бу жараёнларда ўқувчилар бевосита тегишли меҳнат кўникмаларини эгаллаш ва уларни мустақил равишда қўллаш босқичини ўтайдилар. Шунингдек, улар бу аснода қайси бир меҳнат йўналиши ўзига мувофиқроқ эканлигини билиб оладилар. Шунинг учун ҳам меҳнат таълими имкон қадар хилма-хил бўлиши ҳамда

болаларнинг ақлий, жисмоний имкониятлари ва жинсий хусусиятларига мувофиқ келиши зарур.

Ўқув жараёни ўқувчилар меҳнатининг асосий ва муҳим турларидан биридир. Бу меҳнат тури ўқувчидан қатъиятни, қунт ва ақлий зўр беришни талаб қилади. Ўқув жараёнида ўқитувчи ўқувчининг фикрлаш қобилиятини ўстириб боради. Баъзи ўқувчиларга ақлий меҳнат килиш меҳнатнинг бошқа турларига нисбатан оғирдек туюлади. Аслида ҳам шундай. Шунинг учун, улар ўқув жараёнида дарров чарчаб қолиб, зериқадилар ва фан билимларини ўзлаштиришда сусткашлик қиладилар.

Лекин, ўқитувчи ўқувчиларда пайдо бўлган ана шу ҳолатни дарров пайқаб олиши, ўқув жараёнини қизиқарли мазмунда ва турли шаклда ҳамда усулларда олиб бориши, бор билими ва маҳоратини ишга солиши зарур.

Болаларда меҳнатсеварликни тарбиялаш учун, аввало улар бажарадиган ишнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини тушунтириш ва бу ишни бажаришга уларни қизиқтириш зарур.

Ҳуқуқий ва экологик маданият

Ҳозирги даврда болаларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий саводхонлиги жамиятимиз тараққиётида муҳим ўрин тутди. “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури”да таъкидланганидек, юксак ҳуқуқий маданият демократик жамият пойдевори ҳамда давлат ҳуқуқий тизимини етуқлигининг ифодасидир. У жамиятдаги турли хил ҳаётий жараёнларга фаол таъсир кўрсатувчи, фуқароларнинг, барча ижтимоий гуруҳларининг жипслашувига кўмаклашувчи, жамиятнинг яхлитлиги ҳамда ботартиблигини таъминловчи ва мустаҳкамловчи омилдир. **Қонунни ҳурмат қилиш, ҳуқуқий демократик жамиятнинг снёсий ва ҳуқуқий тизимларининг самарали фаолият кўрсатишининг асосий талабларидан бири ҳисобланади.**

Муҳтарам Президентимиз Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 йиллигига бағишлаган маърузаларида инсон омилига биринчи навбатда эътиборни қаратиш зарурлигини, шу билан бирга қонунлар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда манфаатлари энг олий кадрият эканлигини таъкидладилар.

Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият деганда кишиларнинг ҳуқуқий билимлари, ҳуқуқий саводхонлик даражаси, уларнинг қонунларга бўлган ҳурмати, ҳуқуқий нормаларни ижро этиш, ҳаётга татбиқ эта олиш даражаси, ҳуқуқбузарликларга нисбатан муросасиз бўлиши, қонунларга итоаткорлик, фаоллик, ташаббускорлик даражасини тушунамиз. Демак, жамиятимизнинг маънавий янгиланиши аҳолининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятига чамбар-

час боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу масала, бизда, давлат сиёсати даражасига кўтарилмоқда.

Хуқуқий демократик давлатни вужудга келтиришнинг асосий шартларидан бири ҳам, жамият аъзоларининг хуқуқий онги ва маданиятини тўғри шакллантиришдир. Давлатимиз болалардаги хуқуқий онг ва хуқуқий маданиятни шакллантириш учун барча шарт-шароитларни яратиб бермоқда, уларнинг ҳақ-хуқуқларини кафолатламоқда.

Болаларимизнинг хуқуқий онги ва хуқуқий маданиятининг ўсиши, уларнинг шахс сифатида ривожланишининг ўзига хос томони бўлиб, улардан хуқуқий саводхонликни, яъни хуқуқий билимларни ўзлаштириши ва юридик маълумотларга эга бўлишини талаб этади.

Хуқуқий саводхонлик, амал қилиб турган қонунларни ўрганиш, уларни ҳаётда татбиқ қилиш ва ҳуқуқ-тартибот соҳасидаги бошқа фаолиятлар ёрдамида шаклланади. Болаларда қонунларга бўлган ҳурматни ошириш ва амалда намоён этишнинг ўзи хуқуқий онг ва хуқуқий маданиятнинг намоён бўлишидир. Ҳуқуқга бўлган ҳурматни шакллантиришда юридик меъёрларга амал қилиш катта таъсир кўрсатади. Мухтарам Президентимизнинг қуйидаги фикрларига тўхталамиз: **“Хуқуқий маданият савияси қабул қилинган қонунлар сони билан эмас, балки ушбу қонунларнинг барча даражаларда ижро этилиши билан белгиланади. Ушбу муҳим ишда одамларда қонунлар ва норматив ҳужжатларга нисбатан чуқур ҳурмат ҳиссини тарбиялаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Зеро хуқуқий нормалар одамлар онгига синган ва улар орқали амал қилган тақдирдагина яшайди ва рўёбга чиқади”**²⁴.

Мамлакатимизда барча турдаги ислоҳатларни олиб боришда, болаларимизга, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва “Фуқаролик кодекси”²⁵ни мазмуни, моҳияти, хусусиятлари ва аҳамиятини тушунтириш эътиборли аҳамиятга эга. Бундай масъулиятли вазифани давлатнинг расмий таълим-тарбия тизимида амалга оширишлик мақсадга мувофиқдир.

Бурч хисси. Бурч – боланинг бирор шахс, оила, жамоа, эл-юрт, Ватан ва инсоният олдидagi мажбуриятини англаувчи ахлоқий тушунча. Бурчда объектив муносабатлар ифодаланади, яъни у жамиятнинг

²⁴Каримов И. А., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, баркамоллик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1997, 84-бет.

²⁵Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси: (2007 йил майгача бўлган ўзгариш ва қўшимчалар билан). Расмий нашр. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат” нашриёти, 2007, 520-бет.

ижтимоий ва иқтисодий ҳамда ахлоқий негизлари билан белгиланади. Бурчнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, у инсоннинг ички кечинмалари, ташқаридан туриб назорат қилинмайдиган мураккаб рухий ҳолатини ифодалайди. Бурч иймон-эътиқод, онглилик, одоблилик, ҳалоллик, виждон каби тушунчалар билан чамбарчас боғлиқ. Бурч қандай вазифа, кимнинг олдидаги мажбурият эканлигига қараб бир неча турларга бўлинади – **шахсий бурч, онла бурчи, жамоа бурчи, миллий бурч, ижтимоий бурч ва умуминсоний бурч**. Ижтимоий ва шахсий бурч, оилада ота-оналик бурчи, фарзандлик бурчи ва бошқа бурчлар бор. Бурч нисбий тушунча. У ижтимоий тараққиёт жараёнида мазмунан бойиб, шаклан ўзгариб боради. Ҳозирги шароитда инсоннинг табиат ва авлодлар олдидаги бурчи янгича мазмун касб этмоқда, оилавий бурч эса жамият олдида турган мақсадлар билан янада уйғунлашмоқда. Она Ватанга, халққа хизмат қилиш энг улуғ ва ша- рафли инсон бурчи ҳисобланади.

Экологик маданиятни ривож топтириш. Ер шарида жадаллашиб бораётган илмий-техникавий инқилоб инсоннинг табиатга кўрсатган таъсир кувватини кундан-кунга ошириб бормоқда. Бу кувват табиат кучларининг кудрати билан таққослана бошланди. “Инсоният, яхлит олиб қараганда, кудратли геологик кучга айланмоқда”²⁶ деб ёзган эди академик В. И. Вернадский. Турли хил ресурслардан нооқилона фойдаланиш туфайли инсониятнинг Ерни жугрофик қобигига улкан микёсда таъсир этиши, аҳолининг ишлаб чиқариш, дам олиш ҳамда маиший турмуш фаолияти билан боғлиқ бўлган чиқиндиларни ҳавога, сувга, ерга тобора кўпроқ чиқарилаётгани Ер қуррасида экологик муаммони келтириб чиқарди.

Бу муаммони ҳал қилиш мақсадида “Экология” деган илм-фани шаклланиб, жадаллик билан ривожланиб бормоқда.

“Экология” тушунчаси илк бор Э. Геккелнинг 1866 йили чоп этилган “Организмларнинг умумий морфологияси” номли китобида тилга олинган эди. Э. Геккель мазкур асарида тирик организмларнинг атроф муҳит билан ўзаро муносабати физиологик қонуниятларини таҳлил қилган. Жонли мавжудоднинг атроф муҳитга муносабатини борлиқнинг қандайдир бир “қесмаси” сифатида кўрсатиб, “Экология” илми худди шу ҳодисани ўрганиши керак деган фикрни билдирган.

Геккелнинг таъбирича экология “Ҳайвонотнинг уни ўраб турган органик ёки ноорганик муҳитга муносабати, жумладан унинг бевосита алоқада бўладиган ҳайвон ва ўсимликларга дўстона ёки душманлик муносабатларини ўрганишдир”.

²⁶Вернадский В. И., Химическое строение биосферы земли и её окружения. М.: Наука, 1965, 328 с.

Ч. Дарвин эса экологияни биотанинг (жонли сирт) яшаб турган мухити билан ўзаро муносабати ҳақидаги фан сифатида талқин қилган²⁷.

К. А. Тимирязев, А. Гумбольдт, В. В. Докучаев ва А. Воейковлар мослаштириш (адаптация) тушунчасининг қарор топиши билан бир пайтда Геккель муомалага киритган “Экология” номини олган фан соҳаси пайдо бўлди деб, экологик муаммо вужуддаги мослашиш механизими ожизлик қилган жойда юзага келади, деган фикрни айтишган.

“Экология” сўзининг классик маъноси – айрим жонзот турлари, уларнинг популяцияси ҳамда жамоаларининг атроф мухит билан муносабати ҳақидаги илм-фан деган тушунчани беради. Бундай тушунча илм оламида биологик экология деб юритилади. У биология илм-фан соҳасида ҳозиргача сақланган ва ривожланмоқда²⁸.

Атроф мухитга замонавий фан-техника инқилобининг таъсири оқибатида “экология” тушунчасининг мазмуни ўта кенгайиб кетди. Шу тариха бугунги кунда “курра экологияси”, “табиат экологияси”, “инсон экологияси”, “қалб экологияси”, “муҳандислик экологияси” ва ҳоказо тушунчаларнинг қўлланиши одат тусига кирмоқда. Экология фанининг бутун бир тизими пайдо бўлди ва экология тушунчаси ҳам ўша миқёсда талқин қилина бошлади. Шу кунга келиб экология ўрганилаётган объектга кўра, умумий ва хусусий экологияга ажралади.

Умумий экология организмдан юқори турадиган ҳар хил мажмуларнинг тузилиши ва функциясини ўрганади. У популяциялар экологияси, биоценология, экотизимлар экологияси каби бўлимлардан иборат.

Популяциялар экологияси популяцияларнинг структураси ва миқдорий динамикасининг умумий қонуниятлари ҳамда ҳар хил турлар популяциялари ўртасидаги ўзаро муносабатларни тадқиқ қилади.

Биоценология (ҳамжамоалар экологияси) биоценозларнинг тузилиши қонуниятлари, таркиби ва вазифасини ўрганади.

Хусусий экология муайян таксономик гуруҳга мансуб организмларнинг мухит шароитига муносабатлари мажмуини ўрганади. Масалан, одам экологияси, кўнғир айиқлар экологияси, ҳашаротлар экологияси ва ҳоказо. Баъзан хусусий экологияга муайян экотизим ва ҳамжамоани ўрганадиган илм-фан сифатида ҳам қаралади. Масалан, агроэкология, ўсимликлар экологияси, зооэкология ва ҳоказо. Сув экотизимлари ва сув организмлари экологиясини ўрганадиган гидробиология ҳам экологиянинг бир қисми ҳисобланади. Яна санэкология – организмлар ва

²⁷Дарвин Ч., Происхождение видов путём естественного отбора. Соч. т. 3. М.: 1939.

²⁸Дажо Р., Основы экологии. М.: 1975, с. 9.

улар мажмуалари ўртасидаги муносабатларни ўрганадиган илм-фан тури ҳам мавжуд.

Маълумки, табиат унсурлари бир-бирлари билан узвий боғланган ҳамда доим ўзаро алоқада ва таъсирдадир. Бу алоқа ва таъсирлар унсурлар ўртасида муттасил равишда рўй бериб турадиган модда ва энергия алмашинуви оқибатида ҳосил бўлади ва табиатнинг бир бутунлигини таъминлайди. Табиат унсурлари ўртасидаги бундай ўзаро таъсир ва алоқалар узок геологик даврлар мобайнида ривожланиб, турли жойларда турли экотизимларни шаклланишига олиб келган. Экотизимларда модда ва энергиянинг кириб келиши билан чиқиб кетиши ўртасида динамик тенглик (мувозанат) юзага келган. Бундай мувозанат экотизимни сифат жиҳатдан маълум бир ҳолатда узок муддат мавжуд бўлиб туришини таъминлайди.

Экотизимлар ҳаётига инсоннинг ҳаддан зиёд аралашуви, экотизимдаги мувозанатни бузилишига ва экологик муаммони келиб чиқишига олиб келади. Табиий экотизимлар бузилиш жараёнида шу экотизимнинг унсури ва биосферанинг таркибий қисми бўлган инсон ҳам жабр кўради. Айнан шунинг натижасида “инсон экологияси” ва унинг муаммолари пайдо бўлган.

Инсон экологияси. Инсон тирик организмларнинг олий босқичи ҳисобланиб, табиий муҳитда ҳам, ижтимоий муҳитда ҳам айна бир пайтда яшайди. Чунки у биоижтимоий мавжудоддир. Бу фикрни бир неча бор айтдик. Шу боис у биологик ва ижтимоий қонуниятлар таъсирида, бирдай ривожланиб боради ва уларнинг доимий ўзаро таъсири остида бўлади. Шу туфайли инсоннинг кўникма механизми ва тадрижий ривожланиш қонуниятларини ўрганиш пайтида табиий-тадрижий ривожланиш назарияси билан бирга ижтимоий-тадрижий ривожланиш асосларини ҳам, табиат кўникма қонунлари қаторида инсоннинг ижтимоий кўникма қонунларини ҳам ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқорида тилга олинганидек табиий-экологик муаммо, инсоннинг уни ўраб турган табиий муҳитга ҳужумкор таъсири остида юзага келди. Инсон хўжалик фаолиятида табиатни ўз манфаатлари ва эҳтиёжларига мослаштира бориб, унга кучли таъсир этмоқда. Айна пайтда у табиат унсурларини қайта ишлайди, жамлайди, ҳудудлар бўйича қайта тақсимлайди, баъзан эса уни тайёр маҳсулот сифатида тўғридан-тўғри истеъмол қилади.

Иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш шароитини яратадиган табиат ресурсларидан фойдаланиш тобора кенгайиши муносабати билан боғлиқ ҳолда бугунги кунда бир қатор экологик муаммолар пайдо бўлди. Мазкур соҳада йиғилиб қолган барча муаммоларни куйидаги

саволлар остида жамлаш мумкин: табиий ресурслар чекланган шароитда ижтимоий ишлаб чиқаришни қандай амалга ошириш мумкин? Одамлар яшаб келаётган муҳитнинг ифлосланишига қандай қилиб йўл қўймаслик мумкин? Жавоб: табиат ресурсларидан фойдаланишдаги асосий тамойил улардан оқилона ва тежаб-тергаб фойдаланишдан иборатдир.

Табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш деганда, ҳозиргача амал қилиб келинган юқори самарали табиат ресурслари билан бир қаторда, кам самарали ресурслардан ҳам фойдаланиш тушунилади. Масалан, илгарилари фойдаланилмаган ҳамда кераксиз жинс сифатида чиқариб ташланган, таркибида метал кам бўлган қашшоқ рудалар, юпқа қўмир қатламлари шундай ресурс ҳисобланади. Бундан ташқари асосий фойдали қазилмалар таркибида учрайдиган йўлдош унсурлардан ҳам тўла фойдаланиш керак. Авваллари улар ҳам чиқиндиларга ташланар ёки ёқиб юборилар ҳамда ҳавога чиқариб юбориларди. Деҳқончиликда бунга унумсиз ҳисобланиб келинган ерларни хўжалик эҳтиёжлари учун ярқли холга келтириш мисол бўла олади.

Табиат ресурсларидан тежамкорлик билан фойдаланиш деганда тайёрланаётган маҳсулот бирлигига хом ашё, энергия, меҳнат ва сув ресурслари сарфини иложи борица қисқартириш ҳамда буюмларни ишлов берилаётганда чиқит чиқиндини йўқ даражага олиб келиш, чиқитсиз технологияларга ўтиш, бунинг имконияти бўлмаган жойда табиий хом ашёни сунъий хом ашё билан алмаштириш, тикланмайдиган ресурслардан тикланадиган ресурсларга ўтиш тушунилади. Яроқсиз маҳсулотлар ишлаб чиқаришдан мутлоқо воз кечиш керак. Зеро, бу исрофгарчиликнинг олий кўриниши. Бундай пайтда хом ашё, энергия, ускуна, вақт ҳамда инсон умри беҳудага кетади.

Табиат ресурсларини оқилона ва тежамкорлик билан ишлатиш деганда тайёр маҳсулотлардан авайлаб ва ўрнида фойдаланиш ҳам тушунилади. Чунки, улар учун аввалдан табиат ресурслари ва кўплаб одамларнинг вақти ва умри сарф бўлган. Меҳнат буюмлари муддатидан олдин эскириб қолишига йўл қўймаслик, улардан рисоладагидек фойдаланиб бўлингач, уларни иккиламчи хом ашё сифатида қайта ишлашга топшириш керак. Меъёрида овқатланиш, буюмлардан ақл билан фойдаланиш ҳам шу жумлага киради. Бунинг учун инсон экологик маънавиятга эга бўлиши керак. Экологик маънавиятга эса, ёш авлодимизга болалигидан экологик билимларни бериб бориш ва уларга ҳаётда амал қилиб боришини назорат қилиш йўли билан эришилади.

Табиий муҳитни муҳофаза қилиш ҳам экологик муаммоларни ҳал қилишда етакчи роль ўйнайди. Табиий муҳитни муҳофаза

қилиш деганда бизни ўраб турган табиатни – ҳавони, сувни, тупроқни, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини асраш, яъни улардан ноўрин фойдаланишга йўл қўймаслик, уларни ифлослантиришдан муҳофаза қилиш ва ҳоказолар тушунилади. Бугунги кунда ишлаб чиқариш чиқиндилари билан ҳам, но ишлаб чиқариш чиқиндилари билан ҳам ифлосланиш кучайиб бормоқда.

Халқ ҳўжалигининг деярли барча тармоқларида, истеъмол, маънавий турмуш, дам олиш соҳаларида ҳам умумий тарзда чиқинди деб ном олган ёрдамчи маҳсулотлар ҳосил бўлади.

Табиатни ва умуман атроф муҳитни бундай чиқиндилар билан ифлосланишидан муҳофаза қилиш зарурияти пайдо бўлиб қолди.

Болаларимиз тарбиясида, биз учун биринчи масала, уларда экологик маънавиятни шакллантиришдир.

Экологик маънавиятни шакллантириш учун, биринчи навбатда, халқимизнинг тарихан таркиб топган экологик – маънавий меросини ўрганиш зарур.

Марказий Осиё халқлари, ўз даврида, хом ашё сарфлашнинг энг юқори маънавиятига эга бўлганликларини англаш учун ўтмишга бир назар ташлай миз.

Марказий Осиё ҳудудидаги халқлар, шу жумладан ўзбек халқи орасида аجدодлардан авлодларга ўтиб келаётган бир қоида мавжуд. Бу ҳар қандай шароитда ҳам энг кам миқдорда хом ашё, куч, вақт ҳамда инсон меҳнатидан фойдаланиш борасидаги қатъий қоидадан иборат. Бу меҳнат маҳсулотларига ҳам тегишлидир. Халқ орасида “увол” деган ибора жуда кенг тарқалган эди. Бу эса ҳозирги авлод орасида, минг афсуски жуда кам ишлатилади.

Табиат унсурлари бўлмиш сув, тупроқ, ўсимлик ва барча қазилма бойликлардан бемақсад фойдаланиш увол саналарди. Ахлоқсиз ҳаракатлар, яъни одамнинг меъёридан ортиқ еб-ичиши, ҳаттоки қаттиқ кулиши ёки ўт-ўланларни пайҳон қилиш одобсизлик ҳисобланарди. Бу юксак маънавият, шу жумладан юқори экологик маънавият кўринишидир.

Увол деган қоида одамларнинг бой ёки камбағаллигига қарамасдан ҳамма учун баб-баравар тегишли. Увол қилмаслик, ножўя иш бажармаслик, бекорга сарф қилмаслик, тежамкор бўлиш баъзи замондошларимиз ўйлаганидак, ҳасислик белгиси эмас. Бу юксак маънавият, шу жумладан экологик маънавият белгисидир.

Миллий ғурур ва Ватанпарварлик

Болаларда миллий ғурурни пайдо қилиш учун, биринчи навбатда, унда инсоний ғурур мавжуд бўлиши шарт. Инсоний ғурури бўлмаган

одам, ўз тараққийёт босқичининг биринчи поғонасида турган бўлади. Кимки ўзи ва болаларида инсоний ғурурни сезмаса дарров уни пайдо қилсин.

Ўзида инсоний ғурурни шакллантириш ва ривожлантиришни мақсад қилган одам, аввалом бор, Тангри таоло инъом этган ақлни ишлатиб, “ахир мен инсонман, мен фикр юрита олиш ҳамда мустақил равишда бир ишни бажариш қобилиятига эгаман. Мен барча жанзотлардан анча юқори тураман, шу билан биргаликда, ўзимга ўхшаганлардан ҳам, ҳеч қандай кам жойим йўқ. Профессор ҳам, вазир ҳам, ҳоким ҳам менга ўхшаган одам, мени улардан нима камим бор, фақат менда интилиш ва шижоат етишмай турган бўлса керак” деб, Аллоҳга, ўзини тасаввур эгаси қилиб яратгани учун, шукроналар айтиб, ўзида инсоний ғурурни шакллантириш ҳаракатини бошлаб юбориши керак. Бу фикрларни куни бўйи ўнлаб маротаба ва бир неча ҳафталаб қайтарса, кишида, у мустақил фикр юритувчи жонзот эканлигидан мамнунлик туйғуси пайдо бўлади. Бу ўй-фикрларни фақат хаёлидан ўтказиб кўймай, уларни амалда ҳам синаб кўриши шарт. Жумладан, мустақил равишда бирор ишни бажариш ёки ўз олдига бир муаммони кўйиб туриб, уни ечимининг йўл-йўриқларини мустақил равишда тузиб чиқиб, уларни амалга ошириш ва ҳоказо.

Аслида инсоний ғурур кишида ёшлигидан шакллана бошлайди, фақат уни сўндирмаслик керак. Кўпчилик ота-она, ўз боласини ҳали ёш деб ўйлаб, унга мустақил равишда бир ишни амалга оширишига рухсат бермайдилар. Бу ўта нотўғри. Болаларни 3, 4, 5 ёшлигидан бошлаб бир ишни мустақил бажаришига ўргатиш лозим. Шунда бола нафақат мустақил ҳаракат қилишга ўрганади, балки унинг тафаккури ўсиб дунёқараши кенгаяди ва бажарган ишидан мамнун бўлиб, унда инсоний ғурур ривожлана бошлайди. “Ўйнаб қолсин. Катта бўлганда ишлаб улгурар” деган фикр ўта нотўғри бўлиб, бу болаларни ҳаракатсизликка, лоқайдликка, охир оқибатда бахтсизликка олиб келади. Боласини ҳақиқатдан севган ота-она уни келажаги ва бахти ҳақида қайгуради. Фақат мустақил фикр юритишга ўрганган бола чинаккам бахтлидир. Ҳамонки бу туйғу кимдадир ривожланмай қолган бўлса, биз берган тавсиялар ёрдамида, албатта ўзида инсоний ғурурни пайдо қилиб олсин. Инсон ўзини ҳамма нарсага қодир эканини ҳис қилса, албатта унда қандайдир инсоний ғурур пайдо бўлади.

Ғурури бор кишининг келажаги бор. Аммо бу ғурурни пастга йўналтириб, мақтаниш, ғайрлилик, жаҳлдорлик, қасоскорлик ва бошқа ғайри ижтимоий сифатларга айлантатириб юбормаслик керак.

Болада инсоний гурур бор экан, уни сусайтирмасдан, ҳар куни, ҳар дақиқада ижобий ишларни амалга ошириб, бу гурурни озиклантириб туриш лозим. Маълум бир вақт ўтганидан кейин, унинг инсоний гурури маънавиятига айланиб, унда миллий гурур пайдо бўлишига замин яратилган бўлади.

Ўзида ва болаларида миллий гурурни шакллантириш учун, ўсиб улгайиб, яшаб келаётган миллий ҳудуднинг тили, урф-одатлари, анъаналарини ҳамда маданий ва маънавий меросини ўрганиши жоиз. Бу жараёнда, кишида шу миллат вакили эканидан мамнунлик ҳисси пайдо бўла бошлайди. Бу мамнунлик, ривожлана бориб, миллий гурурга айланади.

Демак, кишининг миллий гурури бор деганда, ўзидаги инсоний гурур заминида, яшаб келаётган ҳудуд туб халқининг урф-одатлари, анъаналари ҳамда маданий ва маънавий меросини яхши билган ҳолда, шу миллатга мансуб эканлигидан мамнун бўлиб, шу ҳолатидан фахрланадиган ва миллати равнақи йўлида фидойиларча меҳнат қиладиган кишига нисбатан айтилар экан.

Миллий гурури бор бола, миллатини чин дилдан севиб, унинг равнақи йўлида тинмай фидокорона меҳнат қилади. Ҳудуднинг миллий қаҳрамонлари, олиму фозилларини яхши билган ҳолда, уларга эргашиб, ўзини уларга тенглаштиришга астойдил ҳаракат қилади. Тенглаштириш оғизда эмас, унинг кундалик ҳаракатида ифодаланади. Ўтган алломаю мутафаккирлар ва ҳозирги замон олимларию юртда ном қозонган одамларнинг қилган ишларига ижодий ёндашган ҳолда, уларни такрорлашга ҳаракат қилади. Шу билан у, миллат равнақига ҳисса қўшиб, шу миллатнинг ҳақиқий вакили эканини исботлайди.

Болаларда миллий гурурни шакллантириш учун, уларга муайян миллатнинг тарихий қаҳрамонлари, олиму фозиллари, авлиёю анбиёлари, уларнинг дунё маънавияти ва илм-фанига қўшган ҳиссалари ҳақида маълумот бериш зарур. Шунда, кимнинг виждони тоза, ўзи эса меҳнатга чанқоқ бўлса, унинг қалбида миллатига нисбатан фахр ҳисси пайдо бўлади. У маънавий ва моддий бойликларини оширишга бел боғлайди. Киши миллатининг маънавий хазинасини бойитиш ва юрт фаровонлиги йўлида меҳнат қилишга киришибдими, билинки, унда миллий гурур пайдо бўлган.

Ватанпарварлик – кишиларнинг онаюртига, ўз ватанига муҳаббати ва садоқатини ифодалайдиган тушунча. Ватанпарварлик барча кишилар, халқлар ва миллатлар учун умумий бўлган, асрлар давомида сайқалланиб келган умуминсоний туйғу, маънавий кадриятларнинг бири. Тарихий жиҳатдан ватанпарварлик кишиларнинг ўз ватанлари

тақдири билан боғлиқ ижтимоий ривожланиш, халқларнинг ўзлари яшаётган ҳудуднинг дахлсизлиги ва мустақиллиги йўлидаги кураши жараёнида такомиллашиб келган ҳис-туйғулар жамламасидир. Бу ватаннинг ўтмиши ва ҳозири билан фахрланишда, унинг манфаатларини ҳимоя қилишда намоён бўлади.

Ўз Ватанига, давлатига муҳаббат туйғулари барча болаларга хос хусусиятдир. Улар ана шу муҳаббатларини Ватаннинг шухрати ҳамда қудратини мустаҳкамлашга қаратилган конкрет ишлари билан ифода этадилар. Шу тариқа ватанпарварлик, Ватанга муҳаббат туйғулари миллий эътиқод ва халқига бўлган муҳаббатининг жамланган ифодасидир.

Ўз юртининг ватанпарвари, ҳақиқий фуқаросида болалик чоғлариданок қон-қардош кишиларига, жонажон ўлкасига, табиатига, миллий урф-одат ва анъаналарига муҳаббат туйғулари таркиб топа бошлайди. Ҳамма учун муштарак бўлган ана шу ҳис-туйғулар негизида Ватанга муҳаббат туйғулари таркиб топади ва мустаҳкамланади.

Бугунги кунда ватанпарварлик алоҳида таълимий кадрият сифатида намоён бўлмоқда. Ватанпарварлик тарбиясини таълимнинг турли босқичларида амалга оширишда ўқитувчи-педагоглар билан бир қаторда, бадиий адабиёт таълимий восита бўлиб хизмат қилиши илмий жиҳатдан асосланган.

Ўқув муассасалар ўз куч-ғайратини болаларнинг ватанпарварлик туйғулари Ватан бахт-саодати йўлидаги фойдали ишларида ўз ифодасини топишига сарф қилади. Бошқа бир вазифа – ўз мамлакатини ҳимоя қилишга шай бўлиб туриш руҳида тарбиялаш вазифаси ҳам шу билан боғланган.

Болаларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда мураббий ўқитувчи ва педагоглар етакчи аҳамиятга эга деб айтилди. Бўлажак ўқитувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш учун: а) уларга маълум фалсафий категориялар билан боғлиқ умумметодологик ёндашувлар – педагог идроки ва фаолиятини ривожлантириш назарияси, педагогик жараёни бир бутунлик деб билиб, унинг унсурларининг ўзаро узвий алоқадорлиги, назария ва амалиёт бирлиги ҳақидаги билимлардан хабардор бўлишлари; б) ўқув жараёнига мажму сифатида ёндашув, замонавий билим асослари, умуминсоний ва миллий кадриятлардан фойдаланиш йўллариини ўзлаштирган бўлишлари; в) болаларга тақдим этилаётган ватанпарварликка оид билимларнинг яхлитлиги ҳақидаги ёндашувни англашлари; г) болаларни миллий-маънавий кадриятларни идрок этишларига кўмаклашадиган усул ва услубларни танлай олишлари; д) болаларга ватанпарварликни моҳиятини очиб бериш

йўллари билиши; е) ватапарварлик билан бошқа фазилатларни узвий боғлиқлигини сезиши; ж) болаларнинг маънавий дунёқарашларини ривожлантиришга хизмат қиладиган дидактик воситалардан фойдалана олиши шарт бўлади.

Толерантлик ва инсонпарварлик

Толерантлик ва инсонпарварлик фазилати, кишининг ижобий ижтимоий сифатларидан бўлиб, жаҳонда тинчлик ва халқаро тотувликни ўрнатиш, умумжаҳон иқтисодиётини тараққий эттириш, пировардида ер юзида фаровон ҳаёт ўрнатилишининг асосий омили ва гарови бўлиб хизмат қилади.

Толерантилик, ер юзидаги турли миллат ва ирқларга ҳамда динларга мансуб кишиларнинг халқаро бирдамлиги, уларнинг бир-бирларини тушунишлари ва ўзаро ишончининг заминида ҳосил бўлади. Жаҳондаги барча миллат ва элатларнинг маданиятлари, кадриятлари, билим ва технологияларининг ўзаро сингиб боришининг асосидир.

Чунки, ҳар қандай миллий маданият ўзаро таъсир ва алоқаларсиз ривожланмайди. Тарихда объектив ва субъектив сабабларга кўра, ўзаро таъсирдан маҳрум бўлган маданиятларга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бироқ, уларнинг ҳаммаси тараққиёт давомида юзага келган муаммоларни ўзаро таъсир ва алоқаларсиз ҳал этолмаганликлари ҳам маълум. Ўзаро алоқалар аҳамиятини инкор қилишда давом этган маданиятлар умумий тараққиётдан орқада қолиб инқирозга юз тутди²⁹.

Толерантликни акси миллатчилик, маҳаллачилик, ирқчилик, корпоративчиликдир. Такидлаш жоизки, миллатчилик, маҳаллийчилик, ирқчилик ва шунга ўхшаш бошқа гайриинсоний сифатлар бўлиб, улар дунёда миллатлараро, халқлараро, ирқлараро можароларни ва барча турдаги урушларни келтириб чиқаради. Ер юзида бўлиб ўтган минглаб урушлар, миллиардлаб қурбон бўлган ҳаётларнинг сабабчиси миллатлараро, ирқлараро инчунун давлатлараро урушлардир.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, қайси худудда миллатлараро тотувлик ҳукм сурган бўлса, шу ерда тараққиёт, шу ерда фаровон ва бахтли ҳаётни кўриш мумкин. Қаердаки миллатлараро, ирқлараро ва давлатлараро урушлар бўлса, шу ерда қаҳатчилик, тушкунлик ҳукм суради. Чунки уруш фақат ўлим, ғамгинлик, инчунун бахтсизликни олиб келувчи нарса. Тинчлик эса, унинг акси, тинчлик бўлган жойда ривож, у ерда фаровон ва бахтли ҳаёт, у ерда кўтаринчилик, у ерда бойлик бўлади. Тинчлик – бу дўстлик, тараққиёт, бахт-саодатдир.

Инсоният тарихи турли миллатлар, ирқ ва элатлар орасида иқтисодий, сиёсий ва маданий-маънавий алоқалар ўрнатилиб, улар-

²⁹Ерасов Б., Социальная культуралогия. – М.: 1996. С.419–420.

нинг тобора мустақамланиб бориши жараёнидир. Мазкур муносабатларсиз эса ижтимоий тараққиёт амалга ошмайди.

Мустабид шўролар тузуми даврида толерантлик байналминалчилик деган ном олиб, бир томонлама талқин қилинди. Фақат ишчилар синфи, унинг партияси, мафқураси ва сиёсатининг асосий тамойилларидан бири, социализм ва коммунизм учун курашдаги бирлиги деган маънода тушунтирилиб, бунда “пролетар интернационализими” гина кўзда тутилди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, ахир жамият фақат ишчи ва деҳқондан ташкил топмаган-ку. Ҳар қандай жамият ўта мураккаб ички тузилмасига эга бўлиб, уларнинг таркибига нафақат ишчи ва деҳқонлар, зиёлилар, маиший хизмат ходимлари, савдогарлар, бошқарув хизматчилари (мененжерлар) ва бошқалар киради. Шу кунга келиб, жамият ҳаётида, ишчи ва деҳқондан кўра, хизмат кўрсатиш соҳасида ишлайдиган ходимлар, зиёлилар ва мененжерлар етакчилик қилмоқда. Жамиятнинг бундай ривожланиб кетишини кўролмаган коммунизм раҳнамолари пролетар диктатураси (ҳокимлиги)ни илгари ўринга қўйганлар. Бу уларнинг кулфати бўлиб, охир оқибатда бу гоёга асосланган жамият ўз-ўзидан нураб кетди. Аслида байналминалчилик толерантликни тақозо этиб, умуминсоний ходиса бўлиб, барча халқлар ва мамлакатларнинг тараққиёт сари ҳаракатининг, мустақиллик ва миллий озодликка интилишининг ғоят зўр омилидир.

“Бинобарин, биз давлатимиз келажагини ўз қобигимизга ўралиб қолган ҳолда эмас, балки умумбашарий ва демократик кадриятларни чуқур ўзлаштирган ҳолда тасаввур этамиз. Биз истиқболимизни тараққий топган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб, давлат ва жамият бошқарувини эркинлаштириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, фикрлар ранг-баранглигини ўз ҳаётимизга янада кенгрок жорий қилишда кўрамиз. Биз бутун маърифатли дунё, халқаро ҳамжамият билан тинч-тотув, эркин ва фаровон ҳаёт кечирish, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз”³⁰ деб ёздилар муҳтарам Президентимиз ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” деган асарларида.

Ўзбекистон Президентининг айтган бу яхши ниятларини, Ўзбекистон аҳолисида толерантлик туйғуларини кенг ривожлантириш нағижасида эришса бўлади. Бунинг учун эса, барча боғча, мактаб ва олий ўқув юртларида болаларда толерантлик туйғуларини шакллантириш ва бу туйғуларни оммавий ахборот воситалари орқали ривожлантириш зарур.

³⁰Каримов И., “Юксак маънавият – енгилмас куч”, Т.: “Маънавият” нашриёти, 2008, 112–114-бетлар.

Инсонпарварлик – одамларга меҳр ва муҳаббат билан муносабатда бўлиш, уларни хурмат қилиш, инсоннинг моддий фаровонлигини юксалтириш ва кишиларда юксак маънавий фазилатларни ривожлантиришга ғамхўрлик қилиш демакдир. Бу тушунча, инсоннинг кадри, эркинлиги, бахт-саодати, тенг ҳуқуқлилиги ҳамда инсонийликни барча тамойилларини юзага чиқариш учун шарт-шароитлар яратиб бериш ҳақида ғамхўрлик қилишни ифодалайди. Унга кўра, дунёда энг қимматли нарса инсондир, бутун мавжудод, борлик инсонга, унинг бахт-саодатига хизмат қилиши лозим. Инсон тақдири, халқ манфаатлари, мамлакат кишилари ҳақида ғамхўрлик инсонпарварликнинг асосий ғоясидир.

Инсонпарварлик ғоялари узок тарихга эга. Улар бахт-саодат ва адолатга эришиш орзулари тарзида қадимги халқ оғзаки ижодида, адабиётда, диний ва фалсафий таълимотларда ўз аксини топиб келмоқда.

Шарқ фалсафаси ва ижтимоий тафаккурида инсонпарварлик ғоялари азалдан кенг тарқалган бўлиб, унинг кўп минг йиллик тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Ўрта осийлик мутафаккирлардан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва бошқалар асарларида инсонпарварлик, инсон эрки, унинг кадр-қиммати ғоялари илгари сурилган. Форобий инсонларнинг инок ва дўст яшаши халққа катта фойда келтиришини исботлашга интилган ва тинчликни қатъий қувватлаб, бутун фаолиятини инсон хизматига қаратган. Навоий инсон тақдири, халқ манфаати, мамлакат ҳақида ғамхўрликни ўзининг асосий мақсади қилиб кўйган. Дунёда энг қимматли нарса инсондир, деган фикрни олга сурган. Унинг фикрича, бутун мавжудод, борлик инсонга, унинг бахт-саодатига хизмат қилиши лозим. Жаҳон динлари, жумладан ислом динида ҳам инсонпарварлик ғоялари ўз ифодасини топган. Унда фақир, камбағал, мусофир, мухтож кишиларга ёрдам беришга, саховатли бўлишга даъват қилинади.

Инсонпарварлик яхлит дунёқараш тизими сифатида Европа Уйғониш даврида шаклланган. Инсонпарварлик ғоялари Европада ўрта асрларда инсоннинг камситилишига, уни Худо ва дин тартиблари номидан ҳақоратлаб инквизиция гулханига ташлаган шафқатсиз диндорларга ва уларни қўллаб-қувватлаган жамият вакилларига қарши, инсон ҳуқуқлари учун муросасиз кураш сифатида намоён бўлди. Уйғониш даври схоластика ва черковнинг маънавий ҳуқумронлигига қарши турган дунёвий хурфикирлик гуманизм деб атала бошланди. Ғарбий Европада бир неча мамлакатларда гуманизм ижтимоий тафаккур соҳасида, адабиёт, санъат ва илм-фанда католицизмга ва шахснинг қуллигига қарши қаратилган илғор ижтимоий ҳаракат эди. Гуманизм

тарфдорлари ўз замонасининг тараққийпарвар кучлари бўлган. Улар инсон ҳуқуқлари ва олийжаноб фазилатлар, илм-маърифат ва ҳуррият учун, кишиларнинг ҳар томонлама эркин ривожланиши учун кураш олиб борганлар. Гуманизмнинг атоқли намояндалари Ф. Петрарка, Ж. Боккаччо, Леонардо да Винчи, Ж. Бруно, Т. Кампанелла, М. Монтень, Ф. Рабле, Т. Мор, Ф. Бекон, Эразм Родердамлик, Н. Коперник ва бошқалар эди.

Кейинги асрлар давомида инсонпарварлик ғоялари гуманизм номи билан ривожланди. Бу атама биринчи марта XIX аср бошларида фанда ишлатила бошланди ва XX асрнинг ўрталаригача жамиятдаги адолатсизликни, тенгсизликни танқид қилишга қаратилди.

“Инсонпарварлик – бу ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. Шафқатсизлик ва зўравонлик унинг табиатига ётдир. Бизнинг халқимиз ўзининг воқеаларга бой кўп минг йиллик тарихи давомида кўп нарсаларни бошидан кечирди – маданият, илм-фан ўз давлатчилиги ютуқлари нашидасини сурди, ўзаро низолар, бегоналар асорати аламини тортди, энг яхши ўгил-қизларидан жудо бўлди. Лекин тарихнинг ўйини ҳам, омонсиз жангу жадаллар ҳам, табиий офатлар ва очарчилик ҳам халқимизнинг инсонийлик табиатига доғ туширолмади. Ўзбек оиласида бугунги кунда яхшилик ва ёруғлик, болаларга меҳр, катталарга ҳурмат, яқинларга ва бошқаларнинг қайгусига ҳамдардлик мужассамлашгандир”³¹.

Мард ва жасур

Боланинг энг жозибадор ва ижобий ижтимоий сифатларидан бири, бу мардлик ва жасурликдир. Бу сифатларга, асосан, пайғамбарлар, буюк саркардалар ва халқ қаҳрамонлари эгалик қиладилар деган фикр бор. Аммо, оддий одамлар ичида ҳам, гарчи жуда юқори даражада бўлмасада, бундай фазилатга эга бўлганлар анчагина топилди. Фақат улар ё камтаринлик қиладилар ёки уларда бу сифатларни очиқдан-очиқ намоён этиш шароити бўлмай келган бўлади. Ҳар ҳолда бу фазилат ноёб фазилатлардан ҳисобланади ва одамлар орасида у ёки бу кўринишда намоён бўлиб туради. Бундай фазилатга эга бўлганларга ҳамма ҳурмат билан боқади.

Бу икки ижтимоий сифат ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақозо этади. Мард бола жасур бўлиб, жасур бола мард бўлади. Шунинг учун ҳам уларни тушунишда, кўпчилик, бу сўзларни маънодош сўзлар тариқасида кўрадилар. Ундан ташқари, кўп ҳолларда, мард деганда, сахий одамни ҳам тушунадилар.

³¹Каримов И. А., Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1992, 66-бет.

Мардлик тушанчаси уч-тўрт маънода ишлатилиб, бири жасурликни англатса, “мард йигитни майдонда кўр” майлида тушуниш бўлса, иккинчиси, кўрдикки сахийликни билдирар экан, учинчиси эса тўғри сўзликни. Биз бу тушунчани кўпроқ кўркмас – жасур маъносига қўлладик.

Мард боланинг дили пок, нияти фақат эзгуликдир. Шунинг учун ҳам, у сахий ва қўли очик бўлади. Билими кўп, ўзи ақилли, нияти фақат яхшилик, сўзи чин ва қўли очик бола ҳеч нарсадан кўркмайди. Чунки, унинг тилини қисик жойи бўлмайди. Боладаги кўрқоклик ҳис-туйғуси, унинг билими камлигидан ёки қилиб қўйган гуноҳлари эвазига пайдо бўлиши аниқ.

Яна мард деб, лафзида турувчи, яъни айтган сўзи ва берган ваъдасининг устидан чиқувчи болани ҳам тушунилади. Бу ҳам тўғри, чунки, барча яхши фазилатларга ўранган боланинг виждони пок бўлади. Тоза виждон эса, ҳеч қачон ва ҳеч вақтда ўзига нопок нарсаларни қабул қилмайди. Ваъдасининг устидан чиқмаслик ва айтган сўзларидан қайтишлик, ўта гуноҳ ишлар сафига киради. Бу ишни мард бола ҳеч қачон қилолмайди.

Мардлик ва жасурлик инсон шахсини улуғлайди, инсонга бошқа яхши фазилатларни таркиб топтириб юксалтиришга кўмаклашади. Марказий Осиёда мардлик ғоялари халқ оғзаки ижоди, фалсафа, сиёсат, ахлоқ, тарих, адабиёт, нафосатшунослик, санъатнинг турли соҳалари ва диний манбалар ҳамда тасаввуф таълимотида ўз аксини топган.

Хусусан “Алпомиш”, “Рустами дoston”, “Гўрўғли”, “Манас”, “Шоҳсанам ва Ғариб” ва бошқа адабий меросимизда мардлик ва жасурликка катта эътибор берилган. Уларда Марказий Осиё халқларининг ажнабий босқинчиларга қарши мардоновор кураши, жасорати, бир-бирига ёрдами, багрикенглиги, сахий ва меҳрибонлиги, ҳалоллиги ва бошқа фазилатлари тараннум этилган. Шунинг учун бугунги кунда ажодларимиз қолдирган мардлик намуналарини илмий жиҳатдан ўрганиш, уларни болалар онгига, қалбига сингдириш долзарб вазифалардан биридир.

Сабр-қаноат ва саховат

Бу фазилат ноёб бўлиб, жуда кам болаларда учрайди. Бунинг боиси шундаки, инсон бир нарсани мақсад қилдими, унга тез етишишни истайди. Ниятга тезроқ етиб бориш истаги яхши, аммо, ниятга етиш жараёнининг ўзини тадрижий ривож тезлиги бўлишлигини ҳам унутмаслик жоиз. “Ҳар бир нарсанинг вақти-соати бор”, деган халқ мақоли буни яхши ифодалаган.

Мақсадга етишиш учун, унинг вақти-соатига амал қилиш лозим. Бунинг учун эса, сабр-тоқат қилиш керак. Бу масаланинг бир томони, унинг иккинчи томони ҳам бор.

Инсоннинг ҳаёти ҳеч қачон текис кечмайди, кишининг ҳаётида яхши кунлари билан бир каторда, нохуш ва ёмон кунлари ҳам бўлиб туради. Тараққиётнинг қатъий қонуни бўйича, куннинг ярми ёруғ бўлса, ярми қоронғу бўлиши табиий ҳол. Шунинг учун, табиат қонуни бўйича, ҳаётингизнинг ёруғ фазасида эканлигингизда ҳовлиқиб қолиб, доим шундай бўлаверар экан деб, хомтама бўлманг. Эртанги қоронғу кунларни келишини ҳам аниқ билиб туринг. Ҳозир омад сизга кулиб боққанда, ўзингизни тутиб олиб, сабр билан, келажақда омадсиз кунлар бўлишини билган ҳолда иш тутиш керак.

Ёки айтганларимизнинг акси бўлиб, ҳаётингизнинг қоронғу фазаси кириб келганда, тушқунликка тушиб, шундоқ ҳам қоронғу ҳаётингизни зимистонга айланторманг. Аксинча, сабр-тоқат билан, “бу кунлар ўтар кетар, яхши кунлар ҳам, албатта келар”, деган фикр билан иш тутинг. Аммо, тўқликни енгиласанми, ё очликними? Буни билиш қийинроқ. Бир бой-бадавлат огайним, қўйидаги гапни кўп айтар эди: “Пулсизликка чидаш онсон, чунки бошқа иложинг йўқ, аммо бойликка чидаш қийин, ёмон йўлга кириб кетиб, гуноҳ ишлар қилиб қўйиш хавфи бор”. Сўнг у “Мен бойликка чидаб юрган одамман” деб, ўзини мақтаб ҳам кўяр эди. Ҳақиқатдан ҳам, қайси бирига чидаш осону қайси бирига чидаш қийин? Бу катта масала. Бизнинг қатъий фикримиз бўйича, ўзини қийнамай, жонини қуйдирмай, ҳаммасига ҳам чидаш мумкин. Муаммо, сабр-қаноат қила олиш ёки килолмасликдадир.

Кишининг имони мустҳкам, ақли яхши ишлайдиган ва билими кўп бўлса, “Дунё ўзи шундай, бири кам бир дунё экан, кўп еб-ичиб, шаҳона кийиниб юрсанг ҳам, кам еб-ичиб, оддий кийиниб юрсанг ҳам умринг ўтаверади” дейди. Еб-ичишу яхши кийиниб юриш ҳамда бошқа истеъмол амалларини кўпроқ бажариш асосий мақсад бўлмаслиги керак. Мақсад имонни мустаҳкамлаб, бу дунёда бахтга эришиш ва боқий дунёга кўпроқ савоб олиб кетиш бўлмоғи лозим. Шунда, киши барча ташвишлардан қутилади ва унда сабр-қаноат деган фазилат ўз-ўзидан пайдо бўлади.

Сабр-қаноатли бўлиш сирларини, бизлар миллий кадриятларимиздан излашимиз керак. Ҳар бир халқнинг ўзи учун эъозли, кадрли, қимматли саналган маънавий бойликлари бўлади. Булар асрлар давомида ажодлардан авлодларга ўтиб келган ва ҳозирги кунда ҳам аҳамиятини йўқотмаган, шу халқнинг ифтихор манбаига айланган дурдона маънавиятлардир. Шундай дурдона кадриятлардан бири ўзбек

халқининг сабр ва қаноатлиликдир. Бу қадрият халқнинг ўзига хослигини сақлаб қолишда, болаларини тарбиялашда, шахснинг ижтимоийлашувида муҳим роль ўйнайди. Миллий қадриятлар, шу жумладан сабр-қаноатлилик болаларда ижобий сифатларни такомиллаштириш, миллат ривожига тўғонок бўладиган салбий иллатларни бартараф этишга хизмат қилади.

Саховатли деган ижтимоий сифат, юқорида тавсифланган ўн икки фазилатнинг бирлаштирувчи ва ўзида уларни барча хусусиятларини мужассамлаштирувчи олий даражадаги ижтимоий сифатдир. Бундай фазилатни тўла эгаллаган одам такомил босқичининг энг юқори даражаси бўлган **соғлиқ ва барқамолликка** эришган деб ҳисобланади. Аммо, бундай фазилатнинг баъзи бир кўринишлари барча болаларда ҳам мавжуд. Саховатли деганда, куйида кўриб чиқадиган саховат унсурларини ҳаммасини ўзида йиға олган бола тушунилади. Бундай бола тўлиқ бахт эгасидир. Саховатли бола деганда, барча бажарадиган ҳаракатларини фақат халқ фаровонлиги йўлида амалга оширадиган инсон тушунилади. Шу нуктаи назардан келиб чиққанда, саховатнинг тури кўп, кўринишлари ундан ҳам кўп.

Биринчи тури, саховатли бола меҳнатини одамлардан аямайди. У ўз хўжалигида иш бисёр бўлиб турганда ҳам, бир одам ёки қандайдир жамоа вақили ундан бир ишни бажариб беришни сўраганида, ўзининг барча зарур ишларини ҳам қолдириб, шу одамнинг ёки жамоа ишини бажаришга, ҳеч иккиланмай киришиб кетади. Бажарганда ҳам, хўжакўрсинга эмас, бор кучини сарфлаб, фидоийларча, ҳақ олмай бу ишни бажаради.

Иккинчи тури. Ўзидаги бор билимларни бошқаларга пийсабилло, яъни эвазига ҳеч нарса талаб қилмай улашади. Билим катта мулк эканини ва уни беришда жуда катта қувват сарфланишини ҳисобга оладиган бўлсак, саховатнинг бу тури энг олийжаноби ҳисобланади.

Учинчи тури. Ҳар қандай одам ёки жамоа ундан қандайдир моддий ёрдам сўраб келса, саҳий киши бор бисотини сарфласа ҳам, унинг хожатини чиқаради.

Умуман олганда, инсондаги олий фазилатларни бир-биридан айри ҳолда тарбиялаб бўлмайди. Болаларга ақлий тарбия бериб бораётганингизда, уларда билим ҳажми кўпайиб боради. Билим ҳажми кўп бўлган инсонда ўзига ишонч ҳисси, яъни имони мустаҳкамланиб боради. Имон-этиқодли, ақилли ва билим кўп инсон, албатта маҳнатсевар ва соғлом бўлади. Меҳнатсевар ва соғлом одамда инсоний ғурур пайдо бўлиб, ватанпарварлик туйғуси шаклланиб боради, бу туйғу эса, ўз навбатида, толерантлик ва инсонпарварликни етаклаб келади. Имон-

эътикодли одам, ақилли, меҳнатсевар ва билимли, ватанпарвар, инсонпарвар, инчинун мард, жасур ва шижоатли ҳамда саховатли бўлади. Кўриб турганимиздек бу ижобий ижтимоий сифатлар бир-бирини такозо этиб, бир-бирини етаклаб юрар экан. Булар бир-биридан айри ҳолада учрамайдилар. Шунинг учун болаларга тарбия бераётганда, бу фазилатларга мажму сифатида ёндашган ҳолда, ҳаммасини баб-баравар шакллантириш ва ривожлантириш шарт.

Диалектика қонунлари педагогиканинг умумфалсафий методологик асосининг иккинчи қисми сифатида

Бугунги кунда бутун дунё олимлари, Арасту ва Форобийлар айтиб кетган, Гегель томонидан ривожлантирилиб фалсафанинг энг умумий қонуни сифатида эълон қилинган диалектиканинг уч асосий қонунини тан олиб, ўзларининг ҳаракат жараёнларига энг умумий методологик асос сифатида қабул қилганлар.

Бу уч қонун тўғрисидаги маълумотни китобимизнинг 2 фаслида берган бўлсак-да, бу ерда уларни қисқача қайтариш йўли билан эслаб ўтамиз.

Аслида диалектика ривожланиш деган маънони билдиради, бутун борлиқ – табиат, жамият ва онг тинмай ҳаракат жараёнида бўлиб, бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради.

Бундай ривожланишни ҳаракатга келтирувчи куч қаёқдан пайдо бўлади? Гегель: “Бу куч қарама-қарши томонлар бирлиги ва курашидан пайдо бўлади”, деди ва уни диалектиканинг асосий қонуни деб номлади.

Дарвоқе бутун борлиқ, аввал қайд қилиб ўтганимиздек, чексиз катта ва чексиз кичик, келиб чиқиши жиҳатидан турли-туман мажмулардан ташкил топган бўлиб, ҳар бир мажму ўзининг антиподига, яъни қарама-қарши томонига эга. Мутлақо ёлғиз ва бир томонлама мажмуни, яъни нарса ва ҳодисани топа олмаймиз. Бу қарама-қарши томонлар тинмай бир-бирига интилиб, бир бутунни ташкил қиладилар. Шу билан биргаликда улар қарама-қарши томон, яъни қарама-қарши куч бўлиб, бир-биридан кочадилар.

Бу воқелик нарса ва ҳодисалар (тадрижи)нинг ички заруриятдан келиб чиққан қонуният бўлиб, бутун борлиқ шу қонуниятга бўйунсинади.

Бундай қарама-қарши томонлар бир вақтнинг ўзида бир-бирига интилиб, бир-бирига қарши куч бўлиб қолаверадилар. Ички тортилиш ва итарилиш натижасида нарса ёки ҳодиса ичида кучланиш пайдо бўлади. У маълум бир вақтдан кейин, миқдор жиҳатидан меъёрига етганда, нарса ёки ҳодисада ҳаракат пайдо қилади, шунда улар аввалги

ҳолатини ўзгартириб, янги бир ҳолатга ўтади. Бу ҳолатларни ифода-ловчи диалектиканинг яна икки қонуни бор. Булар – “Микдорнинг сифатга ўтиши” ва “Инкорни инкор” қонунларидир. Бу қонунлар борлиқнинг ҳар бир мажмусида ўз кучини кўрсатганлиги учун ҳар бир ишда бу қонунларни ҳисобга олмаслик ва улардан энг умумий методологик асос сифатида келиб чиқмаслик, ҳаракат жараёнимизни нотўғри ташкил қилганимизни билдиради ва бундай ҳаракат мақсадга олиб бормайди. Чунки бу ғайритабиийдир.

Бу қонунларнинг маърифий жараёнда намоён бўлишини кўриб чиқамиз.

Педагогик жараёни кўз олдимизга келтирсак, у бир бутуннинг таълим-тарбия мажмуидан иборат бўлгани ҳолда икки қарама-қарши “таълим-тарбия берувчи” ва “таълим-тарбия олувчи” томонлардан иборат, бошқача айтганда, қарама-қарши кучлардан ташкил топганлигини кўрамиз. Диалектика қоиунларига биноан улар бир вақтнинг ўзида бир-бирига интилади ва бир-биридан қочади.

Маърифий жараёни ҳосил қилиш учун бу қарама-қарши томонларнинг бир-бирига интилиш кучини ошириб, бир-бирига қарши кучларни сўндириш йўлидан бориш керак. Сўндирганда зўрлаб эмас, муроса ва муомала йўли билан сўндириш керакли яхши натижани беради. Зўрлаб қарама-қарши кучларни сўндириш ёки улар мавжуд бўлса-да, кўрмасликка олиш қарама-қарши кучларнинг кучайишига ва маърифий жараёнинг тўхташига, гоҳида унинг тесқари самара беришига олиб келади.

Таълим-тарбияда бир-бирига интилувчи куч бўлиб, улар ёшларни билимга қизиқишини кучайтиради. Шунинг учун педагогиканинг асосий тамойилларидан бири ҳам берилаётган билимга қизиқтириш йўли билан болалар диққатини дарсга жалб этиш ҳисобланади. “Диққат билим эшигидир” – деган эди Ушинский.

Таълим-тарбия берувчи таълим олувчига бераётган билим моҳиятини очиб, қизиқтириб туриб, тушунтириш пайтида микдор йиғилиб сифатга ўтиши учун уни тарбияланувчига бир неча бор такрорлаши шарт бўлади.

Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, берилган билим таълим олувчининг мия қобиғида ўз аксини топиши учун уни камида 3 – 5 маротаба, мураккаб мавзуларни ўтаётганда ёки диққати суёт болалар билан ишлаётганда эса 7 – 9 маротаба такрорлаш керак экан. Шундагина микдор сифатга ўтиб, талабалардаги “билмаслик” ҳолати “билиш” ҳолати билан алмашинади. Микдор сифатга

ўтади. Бола аввалги “билим йўк” ҳолатини инкор қилиб, “билимли” деган сифатга эга бўлди. Бу, диалектиканинг қонунлари ишлади, дегандир.

Дарс бериш ва ўқув жараёнини олиб боришда, бу қонунларга амал қилмаслик маърифий ҳаракатнинг энг умумий методологик асосининг иккинчи қисмига суянмаслик бўлиб, ҳаракатдан, кўзланган мақсаддан чекинишга олиб келади.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Педагогика қандай ижтимоий буюртмани бажаради? 2. Ўқитувчи ва педагоглар таълим жараёнида нимага, албатта эришилари шарт? 3. Ўқитувчи ва педагоглар талабаларга тарбия бериш жараёнида, уларда қандай фазилатларни шакллантиришлари лозим? 4. “Ақилли ва билимли” фазилатини тушунтириб беринг? 5. “Соғлом ва эзгу ниятли” фазилати нимани англатади? 6. “Меҳр ва муҳаббатлилик” фазилати жамиятда қандай рол ўйнайди? 7. Ҳуқуқий ва экологик маданият” деганда нимани тушунамиз? 8. “Миллий гурури бор ва ватанпарвар” фазилати жамиятда қандай вазифани бажаради? 9. “Мард ва жасур” фазилатини шарҳлаб беринг? 10. “Сабр-қаноатли ва саховатли” фазилатини жамият ривожига даги ўрнини кўрсатиб беринг? 11. Диалектика деганда нимани тушунамиз? 12. Диалектиканинг нечта қонуни бор? 13. Диалектика қонунлари таълим-тарбия жараёнида қандай ишлайди?

3.5. Педагогиканинг хусусий методологик асоси – Дидактика

Дидактика – таълим назарияси тушунчасини англатади. Таълим назарияси таълим-тарбия жараёнида амал қилиниши шарт бўлган қонун, қоида ва тамойиллар, таълим усуллари, таълим-тарбия шакллари ва педагогикадаги асосий тушунчаларни ўз ичига олади.

Демак, дидактика ёш авлодни “Нимага ўқитиш?”, “Нимани ўқитиш?” ва “Қандай ўқитиш?” каби саволларга жавоб беради. Дидактика – ўқитишнинг умумий қонун, қоида ва тамойилларини аниқлаб бериш билан бирга, ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш усуллари учун асос бўлиб хизмат қилади.

Дидактика бутун педагогик фаолият, яъни таълим-тарбия билан шуғулланувчиларнинг назарий ва амалий ҳаракатлари учун хусусий методологик асос вазифасини ўтайди.

Шундай экан, дидактика педагогиканинг илмий фаолиятини ифода этгани учун, унинг тадқиқот объекти, предмети, мақсади ва усуллари, яна қайтаришга тўғри келади. қуйидагилардир:

Дидактиканинг тадқиқот объекти – таълим-тарбия жараёнидир. Чунки, ўқувчи ва талабалар билан олиб бориладиган, барча таълимий ва тарбиявий ҳаракатлар таълим-тарбия жараёнида ўтади. Таълим-тарбия жараёни эса, ўзига хос қонун, қоида ва тамойиллар асосида кечади.

Дидактиканинг тадқиқот предмети таълим-тарбия жараёнини ташкил этувчи – “таълим-тарбия оловчи”, “таълим-тарбия берувчи”, “техник воситалар”, “меъерий ҳужжатлар” ва “педагогик усуллар” орасидаги функционал алоқадорликлардир.

Мақсади, шу алоқадорликларнинг мавжудлиги таълим-тарбия жараёнининг ички қонуниятидан келиб чиққанлигини исботлаш ва уларни бир-бирига мутаносиб равишда тараққий эттиришдир.

Бу дегани, таълим-тарбия жараёнида қатнашувчи бирон-бир унсур ўзгарса, унинг бошқа унсурларини ҳам шунга мослаштириб ўзгартириш зарур эканини исботлаб беришдир. Масалан, таълим-тарбия жараёни кечадиган синф ёки аудиториядаги ўқитувчи ёки педагог ўзгарса, меъерий ҳужжатларга ҳам ўзгариш киритиш, ўқитишнинг услублари ва ахборот-коммуникация воситаларидан фойдаланиш ҳам ўзгариши мумкин. Ёки ўқитишнинг дастури ўзгарса, дарслик ва бошқа дидактик материалларни ҳамда ўқитувчи дарс бериш усулларини биров бўлса-да, ўзгартиришга мажбур. Чунки улар ўзаро функционал боғлиқ. Дидактиканинг мақсади мана шу ўзгаришларни асослаб, таълим-тарбия жараёнининг муайян қонуниятлар асосда кечишини илмий-назарий томондан асослаб беришдир.

Дидактика ўз тадқиқотларини олиб бориш жараёнида, ўқув қўлланмамининг 3.1 да қайд қилинганидек, қуйидаги анъавий ва ноанъавий тадқиқот усулларидан фойдаланади: анъавийлардан – кузатиш, тарихий ва илмий адабиётларни таҳлил қилиш, ўқув-услубий ҳужжатларни ўрганиш, фанлардан билим бериш амалиётини синтезлаш, статик усуллар, мақсадли суҳбат, қиёсий тасниф, таққослаш ва ҳоказо. Ноанъавийлардан – мажму ёндашув, графоаналитик, математик моделлаштириш, социологик тадқиқот усулларидан фойдаланилади.

Яхлит таълим-тарбия жараёнида дидактика фанининг вазифалари:

Биринчиси – билим эгаллаш ҳамда уларни кўникма ва малакага айлантириш қонуниятларини аниқлаб бериш. Бу борада дидактика анча ютуқларга эришган бўлиб, таълим-тарбия жараёнини амалга оширишнинг қуйидаги қонуниятларини, яъни тамойилларини аниқлаган. Буларга: билимни узатишда онглилик ва фаоллилик, кўрғазмалилик, тизимлилик ва мунтазамлик, мустақкамлик, тушунарлилик, илмий асослаб бериш, назария ва амалиёт бирлиги тамойиллари қиради. Булар кейинги саҳифаларда батафсил баён этилади.

Иккинчиси – таълим мазмунининг тузилиши ва ҳажмини белгилаш.

Учинчиси – таълим ва тарбия беришнинг шакллари ва усулларини такомиллаштириш.

Тўртинчиси – бир бутун таълим-тарбия жараёнининг ўқувчи ва талабаларнинг тарбияланганлик ҳолатига ижобий таъсирини таъминлаш.

Ўқувчи ва талабаларда билим ҳамда кўникмаларни таркиб топтириш нақадар зарур бўлса-да, ҳозирги дидактика шу вазифа билангина чекланиб қолмайди.

Эндиликда ўқувчи ва талабаларни камол топтиришда керакли натижалар берадиган ўқиш жараёнининг илмий асосларини ишлаб чиқиш зарурияти туғилди. Ўқувчи ва талабаларнинг камол топиши таълим-тарбия жараёнида амалга ошиши сабабли билим ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилган дидактик тамойиллар маълум натижани беради. Аммо вазифа фақат қандайдир натижаларга эришиш эмас, балки талабаларни камол топтириш учун ўқитишнинг энг юқори самарадорлигини таъминлашдан иборатдир. Бунинг учун эса ўқув жараёнининг янги тузулишини ишлаб чиқиш керак. Мана шундай муҳим масаланинг кўриб чиқилиши ўқув муассасасидаги таълим билан тарбия бирлигини ва унинг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Ўз ўзидан аёнки, мазкур вазифани амалга ошириш, зарурий илмий асосларни яратиш соҳаси бўлган дидактикага юклатилади.

Ўқитиш назарияси, яъни дидактика билимлар, маълумотлар ва далилларнинг катта захирасига эга, уларнинг бир қисми тизимлаштирилган, бир қисми мажму ёндашув тамойили асосида тартибга солинган, бир қисми ҳали англаб етиш жараёнидадир.

Ўқитиш жараёнидаги ички тузилишнинг таркибий қисмлари – мақсадли рағбатлантириш, мазмунли ўқитишнинг шакл ва услубларининг ажратилиши алоҳида аҳамият касб этади.

Педагогик ечимларнинг танлаш назариясини ишлаб чиқишнинг хусусий методологик асоси – ўқитиш жараёнида мавжуд барча қонуниятларни ҳисобга олиш билан мунтазам алоқада бўлади. Бошқача айтганда, ўқитиш жараёнининг мавжуд ҳамма қонуниятларини биргаликда ҳисобга олиш билангина таълим масалаларини тўғри ҳал қилиш мумкин.

Ўқитиш қоидадагидек бўлиши учун ҳар бир талаба билимларни ўзининг ҳақиқий ўқиш имкониятларига мувофиқ даражада ўзлаштириши ва тарбияланиши керак бўлади.

Ўқитиш рисоладагидек бўлишда учун талаба ва педагогларнинг аудитория ҳамда уйдаги ишлаш вақти ўзлари учун гигиеник ва физиологик жиҳатдан белгиланган меъёрларга эга бўлиши керак.

Ўқув жараёнини режалаштиришни асосий йўллари ва ўқитишнинг вазифаларини оптималлаштиришнинг ягона самарали йўли, уни лойиҳалашдир. Таълим бериш ва тарбиялаш жараёнини лойиҳалашда мажму ёндашув тамойилини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Педагогик жараёни режалаштиришда куйидаги усуллардан фойдаланилади: ўқитиш мазмунининг қўйилган вазифаларини энг муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган ўзига мос вариантни танлаш; ўқитишнинг қўйилган вазифаларни белгиланган вақт ичида муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган усулларини танлаш; масалаларни муваффақиятли ҳал этишни, шу жумладан, ўқувчи ва талабаларга табақали ёндашишни таъминлайдиган ташкилий шакллари танлаш.

Ҳозирги пайтда таълимнинг муҳим жиҳатлари – таълим мазмунини бошқатдан ишлаб чиқиш, муаммоли камол топтирувчи ўқитиш, талабаларнинг ўқишини янада фаоллаштириш, янги ўқитиш усулларини яратиш, ўқув материални ташкил қилиш ва уни структуралаштириш каби муаммолар жадал ўрганилмоқда.

Таълим мазмунининг ишлаб чиқилган назариясида куйидаги қоидалар талқин қилинган:

- таълим мазмунида жамиятнинг маънавий ва моддий унсурлари, шу жумладан, табиат, жамият ва инсон ҳақидаги билимлар, ижодий фаолият тажрибалари, инсоннинг ўзаро муносабатлари, уларнинг бошқариш фаолияти, ҳаёти ифодаланиши лозим;

- таълимнинг мазмуни умумий, политехник ва касбкорлик компонентларининг бирлигини акс эттириши керак;

- таълим мазмуни муайян ёшга қаратилган бўлади ва жамиятнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқади;

- таълим мазмунидаги ажратилган тўрт компонент ҳажми ва мазмунига кўра ўзаро айнан мувофиқ бўлиши керак.

Таълим назариясидан муаммоли ўқитишни жорий этиш, шунингдек, ўқув жараёнини табақалаштириш ва индивидуаллаштириш йўллари излаш бўйича фаол ишлар олиб борилмоқда.

Муаммоли ўқитишнинг дидактикада ишлаб чиқилган асосий ғояларини куйидагича таърифлаш мумкин:

Таълимий билишни илмий билишга мувофиқ моделлаштириш ғояси, яъни муаммоли вазиятни вужудга келтириш – гипотезани олға

суриш – гипотезани концепцияга айлантириш – концепцияни ҳал этиш – уни тасдиқлаш ёки рад қилишдек зарур ҳалқаларни ўз ичига олган.

Муаммоли ўқитиш назариясида қатор қонуниятлар ифодалангани ва тажриба йўли билан асослангани, улардан муаммоли дарс ўтиш билан муаммоли ўргатишнинг бирлиги ва бир-бирини тақозо этиши, талабаларнинг тайёрлик даражаси билан муаммоли ўргатиш даражасининг мувофиқлиги каби қонуниятларни ажратиш мумкин.

Дидактикада ишлаб чиқилган талабаларнинг билиш фаоллигини фаоллаштириш назарияси муаммоли ўқитиш назариясига жуда яқин.

Фаоллик назариясининг асосий ғояси ҳам махсус ташкил этилган таълим муҳитида талабаларнинг ақлий фаоллигини тобора ошириб боришдан иборат.

Ишлаб чиқилган фаоллик назарияси ўқув жараёнида билимларни ўзлаштириш, уларни қайта ишлаш ва қўллаш (муаммоли ва репродуктив) усулларини ўрганиш бўйича ташкил этиладиган ўз-ўзини бошқарадиган фаолликдан иборат.

Фаоллаштириш воситалари мажмуи, таълимнинг мазмуни, ўқитишнинг шакл ва усуллари мақсадга мувофиқ ўз-ўзини бошқарадиган жараён сифатида ташкил қилишни таъминлаши учун улар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- таълимнинг ҳамма босқичларида талабаларда ўқитишнинг ички мотивларини кўзгатиш ва ривожлантириш;

- талабаларнинг ўз олдларига тегишли мақсадларни қўйиш ва келгусидаги фаолиятларини режалаштиришга рағбатлантириш механизмларини такомиллаштириш;

- талабаларда ахборотларни қайта ишлашга доир таълимий ва ақлий кўникмаларнинг шаклланишини таъминлаш;

- ўқувчи-талабаларнинг ўрганиш-билиш мақсадларига эришиш учун жисмоний, ахлоқий ва ирода кучларини ошириш;

- таълим-тарбия жараёнида назорат ва ўз-ўзини бошқариш орқали талабалар ўзларининг ўқув-билиш фаоллигини баҳолашини таъминлаш. Шу қоидаларга риоя қилинса, таълим-тарбия самарадорлиги янада ошади.

Таълим-тарбия жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий даражаси ва маданияти, унинг сиёсий ва мафқуравий тузилиши мазмунини белгиладиган масалаларни ҳал қилади. Шунинг учун оила ёки жамоадаги, ёки мактаб ва ишлаб чиқаришдаги мақсадга мувофиқ ёки тасодифий тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоийдир. Чунки ҳар қандай тарбия ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади ва кишининг ижтимоий моҳиятини оширишга йўналтирилган бўлади.

Дидактика тамойиллари, қонун ва қоидаларини шарҳлаб беришдан аввал бу тушунчаларнинг том маъносини билиб олайлик.

Қонуният – бизнинг ихтиёримиздан ташқари объектив мавжуд бўлган нарса ва ходисалар ўртасидаги, уларнинг тадрижий ривож (эволюцияси) заруриятдан келиб чиққан **боғлиқлик**. Табиий фанларда, у қонун деб ҳам номланади. Масалан, Ернинг тортилиш қонуни, Марказдан қочма куч қонуни, Жоул-Лунц қонуни ва ҳоказо.

Таълим-тарбия жараёнининг қонуниятларини тушунирадиган бўлсак, улар таълим-тарбия жараёнининг тадрижий ривож заруриятдан келиб чиқувчи таълим-тарбияни бир бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардир. Чунончи, таълим берувчи ва таълим олувчи орасидаги зурурий боғлиқлик ёки таълим берувчи билан ўқув дастур орасидаги зарурий боғлиқлик ва ҳоказо.

Қонун атамаси аслида инсоният томонидан яратилган тартиб ва қоидаларга нисбатан ишлатилади. Аммо табиий ва ижтимоий фанларда, уларни ўрганиш жараёнида аниқланган тартиблар, амалиётда кўплаб маротаба тасдиғини топган бўлса, у қонун деб номланадиган бўлган. Изоҳли лугатларда бу атамалар синоним сифатида қўлланилган. Илмий нуктаи назардан караганда, бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд бўлган ва уларнинг тадрижий ривож натижасида юзага келган боғлиқликларни қонуният дейилиши тўғри бўлади. Ижтимоий ҳаётдаги инсон ва нарсалар орасидаги гоҳо зарурий, гоҳо нозарурий (бировнинг фойдасини кўзлаб) ўрнатилган боғлиқликларни **қонун** деса бўлади.

Тамойил (принцип) – бу объектив мавжуд қонуниятлардан, яъни бутунни бир бутун қилиб турувчи қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, амал қилиниши лозим бўлган ҳаракатлар тушунилади.

Таълим-тарбиянинг тамойиллари ўқиш ва ўқитиш жараёнида объектив мавжуд бўлган ва уни бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, одамлар томонидан ишлаб чиқилган ва таълим-тарбия жараёнида амал қилишлякка тавсия этилган ҳаракатлар тартибининг мойиллигидир.

Қонда – бу инсон фаолият тартибининг маълум бир босқичи бўлиб, объектив қонуниятлар асосида ишлаб чиқилган тамойилларнинг у ёки бу ҳаракатларини чуқурлаштириб, конкретлаштириб берувчи чора-тадбир тартибидир. Қоидалар назария билан амалиёт орасини боғлаб турувчи воситадир.

Уни педагогик жараён мисолида кўрадиган бўлсак, у ўқитиш қоидаларида намоён бўлади. Ўқитиш қоидаларининг типик вазиятларида ўқитувчиларнинг типик ҳаракати ифода этилган. Бошқача қилиб айтганда, дидактик қоидalar типик педагогик вазиятда ўқитувчи ва ўқувчи ўзини қандай тутиши кераклигини кўрсатиб беради. Шунинг учун улар амалиётга яқин туради.

Педагогик адабиётда педагогик қоидalarга икки хилдаги қараш мавжуд. Биринчиси, амалиётчи ўқитувчиларга дидактика қонуниятлари ва тамойилларини билиш шарт эмас, улар олимлар томонидан ишлаб чиқилган дарс ўтиш қоидаларини ўзлаштириб олсалар, шунинг ўзи кифоя, дейилади. Шу кунда хорижий мамлакатларда бу фикр устунлик қилган. Бу масалага иккинчи турдаги қараш ҳам бор, улар амалиётчи ўқитувчиларни фақат тайёр ўқитиш қоидalarига боғлаб қўйилса, уларнинг ташаббускорлигини чеклаб қўйилган бўлади, дейилади. Бу икки фикрда ҳам мантқиқ бор. Ҳақиқат, ҳар доимгидек, иккаласининг ўртасида ётади. Ўқитувчиларни педагогик қоидalarга қаттиқ боғлаб қўйиб, уларнинг эркини чеклаш салбий бўлгани каби, амалиётдан узилган ва жуда ҳам назарийлашган педагогик тамойиллар ҳамда қонуниятларни педагоглардан талаб қилиш ва педагогик жараённи эркин ҳаракатга айлантириб қўйиш ҳам ноўрин. Таълим-тарбияда, бошқа меҳнат турларидагидек, стандарт ҳолатлар жуда кўп. Бу ҳолда ўқитувчи кўп ҳам ташаббус кўрсатиши шарт эмас, акс ҳолда, ўқитувчининг ташаббускорлиги дарснинг муваффақиятли ўтишига ҳалал ҳам беради. Бу ҳолда, дарс ўтганда айнан қоидalarга риоя қилиш талаб қилинади.

Қоидalar дидактика тамойилларидан келиб чиққани каби, дидактика тамойиллари ўз ифодасини педагогик қоидalarда топади. Бирок қоидalar ўз ичига яна кўп сонли ўқитувчи ва педагогларнинг кўп йиллик тажрибасини ҳам қамраб олган бўлади.

“Дарс ўтиш қоидалари қанча?” деган саволга К. Д. Ушинскийнинг сўзларини келтириш ўринлидир. У: “Барча педагогик қоидalarни бир вараққа сиғдириш ҳам мумкин, улардан бир неча жилдли китоблар ҳам яратиш мумкин”, деган.

Одатда, улар тавсиянома, қўлланма ва эслатмалар сифатида берилади.

Таълим қонунлари. Таълим қонунлари тўғрисида гап борганда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи мамлакатларда гоҳо таълим тамойилларининг, гоҳо таълим қоидalarининг қонун деб юритилиши кузатилади. Шунинг учун, қонун деб аниқ айтилган америкалик Торндайк мактаби бўйича қуйидаги қонунларни қайд қилиш билан чекланамиз.

Ўзаро боғлиқлик қонуни – таълим-тарбия жараёнида **иккита рухий ҳаракатнинг ўзаро боғлиқликдаги ривожланиш** қонуни. Бу қонун бўйича таълим-тарбия жараёни таълим берувчи ва таълим олувчи руҳининг бир йўналишдаги ҳаракатини тақозо этади. Бу қонунга биноан, агар таълим-тарбия жараёнини ташкил қилувчи икки шахсдан бирининг рухий ҳаракати иккинчисиники билан мое тушмаса, таълим-тарбия жараёни содир бўлмайди. Тазйиқ йўли билан билим бериш жараёни содир бўлиши мумкин, аммо ҳақиқий таълим-тарбия жараёни амалга ошмайди. Бу қонунга биноан дарсни ташкил қилиш ва уни амалга ошириш учун педагог синф ёки аудиторияда бир хилдаги рухий ҳолатни, яъни билим бериш ва билим олиш ҳолатини шакллантириши керак.

Машқ қонуни – бу қонун бўйича, эгалланган билимни кўникма, сўнг малакага айлантириш учун, **машқ қанчалик тез бўлса, қайтар реакция ҳам шунчалик тез бўлиб, билим ўзлаштирилиши ҳам тез ўтади, бу билимнинг хотирада узок муддатга сақланиши ҳам таъминланади.** Бу қонун бўйича, ҳар ким ўзининг қабул қилиш тезлиги қобилиятига биноан билим эгаллашда ҳам, уни кўникма ва малакага айлантиришда ҳам, машқни иложи борица тез амалга ошириш тақозо этилади.

Интенсивлик қонуни – бу қонун бўйича машқларнинг жавоби қанчалик интенсив равишда бўлса, у шунчалик тез ўзлаштирилади.

Ассимиляция қонуни бўйича ҳар бир янги “туртки” қайтар реакцияни вужудга келтиради. Шунинг учун эгаллаган билимни қайтариш йўли билан “туртиб” туриш керак.

Нативжавний қонунда реакция ижобий бўлса, билим мустаҳкамланади, агар салбий бўлса, хотира уни ўчириб ташлайди.

Ҳақиқатан ҳам, бу қонунлар ҳаётдан олинган бўлиб, амалиётда минглаб маротаба синаб кўрилган. Шунинг учун педагогик амалиётда булардан келиб чиқишлик педагогик жараённинг самарадорлигини оширади.

Дидактика тамойиллари. Дидактика тамойилларининг тарихи шуни кўрсатадики, ўқитувчилар даре олдидан кўзлаган мақсадларига кўп куч ва вақт сарфламай аниқ етишлари учун, бир неча авлод олимлари тинимсиз изланишлар олиб бориб, дидактика тамойиллар мажмуи яратилишига сабабчи бўлганлар.

Аввал ҳам айтганимиздек, яқин вақтларгача педагогикадаги қонун, қонуният ва тамойил деган тушунчалар синоним сифатида ишлатилиб ёки буларнинг биттасига – ё қонун, ё қонуният, ё тамойилга устунлик берилиб келинган.

Аммо кўп йиллик тажрибалар ва бу соҳадаги изланишлар шуни кўрсатдики, қонуният тургун бўлиб, улар асосида яратилган қонун ва тамойиллар, масалан, табиатга мос равишда ривожлантириш тамойили йўқ бўлиб кетиб, ўрнига янги тамойиллар киритилган.

Тамойиллар тўғрисида дидактикада шундай қоида ўрнашиб қолганки, у тарихий вазиятдан келиб чиқиб конкрет жамиятнинг эҳтиёжларини ифода этар экан. Ижтимоий тараққиёт ва илм-фаннинг ривожланиши ҳамда таълим-тарбия жараёнида янги қонуниятларнинг аниқланиши, шунингдек, илғор педагогик тажрибалар натижасида педагогик тамойиллар тизими бойиб бораверган.

Кўп йиллик изланиш ва баҳслар натижасида педагогикада қуйидаги дарс ўтишининг умумий тамойиллар тизими ишлаб чиқилган:

1) **онглилик ва фаоллик** – билимни талабалар томонидан онгли равишда ва фаол қатнашиб эгаллашлик;

2) **кўргазмалик** – “юз маротаба эшитгандан бир маротаба кўрган яхши” тамойилидан келиб чиқиб, билим беришда турли-туман кўргазма қуроллардан самарали фойдаланиш;

3) **тизимлилик ва мунтазамлик** – билимни маълум бир тизимда ва узлуксиз равишда бериб бориш;

4) **мустақамлик** – билимни тушунарли тилда қайта-қайта такрорлаш йўли билан бериш;

5) **тушунарлилик** – билимни ҳаммага тушунарли ва ҳаммабоп қилиб бериш;

6) **илмийлик** – билимни болаларда аввалдан мавжуд билимларга асосланиб, мантиқан бир-бирига боғлаб туриб, улардан келиб чиққан ҳолда бериш;

7) **пазария ва амлиёт бирлиги** – билим беришда назарий билимларнинг амалиётда ишлашини, яъни уни ҳаёт, амалиёт билан боғлиқлигини кўрсатиб бериш.

Бу тамойиллар педагогик жамоатчилик томонидан умумий тамойиллар деб қабул қилинган.

Онглилик ва фаоллик тамойили. Бу тамойил асосида илм томонидан аниқланган билимни киши эгаллаши учун, у – бу билимларни чуқур англаб етган ҳолда ақлий қувватини интенсив ишлатиши натижасида етиши мумкин, деган қонуният ётади. Билимларни англаганлик ҳолати қуйидаги омиллардан келиб чиқади: ўқишнинг сабаби; талабанинг билиш фаоллиги даражаси; ўқувчи ва талабалар билиш фаоллигининг бошқарилиши ҳамда билим беришни ташкил қилиш ва бошқа омиллар. Талабанинг шахсий билиш фаоллиги билим олишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Онглилик тамойилини амалиётда қўллаш куйидаги **қондаларга** рия қилишни такозо этади:

1. Берилаётган билимнинг ҳаётдаги зарурлиги ва аҳамиятини талаба-ёшларга тушунтириб, унинг истиқболини аён қилиб кўрсатиб бериш йўли билан, таълим олувчиларда аниқ мақсад ва вазифаларни шаклантириш қоидаси.

2. Талабаларга қандай йўл билан билим олишни тушунтириб, уларда шундай ишонч ҳосил қилиш керакки, улар ҳеч қачон олинадиган билимни механик ҳолда эмас, чуқур англаб етсинлар.

3. Ўқитганда барча билиш шакллари: таҳлил ва синтез; дедуктив ва индуктив; таққослаш ҳамда қарама-қарши қўйиш ва ҳоказолардан фойдаланиш қоидаси.

4. Болалардаги мавжуд билим ва кўникмаларга таяниб, образли таққослаш усулидан фойдаланиб, ҳар бир сўз ва гапнинг том маъносини очиб бериш қоидаси.

5. Ўқувчиларнинг ўзаро ўқитиш кучидан унумли фойдаланиб, қўйилган саволларга жамоа бўлиб жавоб топиш қоидаси.

6. Бугунги фаол талаба, эрганги фаол ишчи ва хизматчи эканлигини яққол билган ҳолда, уларни фаолаштиришга ҳеч қандай кучни аямаслик қоидаси.

7. Болалардаги мавжуд билимлар билан берилаётган билим орасидаги мантиқий боғланиш йўқ жойда онглилик бўлмаслигини эса тутган ҳолда, уларнинг ақли етмай турган жойларни, улардаги бор билим билан мантиқий боғлаб бериш қоидаси.

8. Дарс марказида доимо ўқувчи туришини, унинг шахси шаклланаётганини билган ҳолда талабага таълимий таъсир ўтказиш қоидаси.

9. Талабалар фикрини, ҳаёт билан назарий билимлар орасидаги фарқлар борлигига қаратиш орқали уларнинг тафаккурини фаолаштириш қоидаси.

10. Ўқитиш жараёни янада муваффақиятли ўтиши учун, ҳар бир тушунча берилганидан кейин, уни бир неча мисоллар билан мустаҳкамлаш қоидаси.

11. Ўқитилаётган фанда асосий ва иккинчи даражали жойларини ажратиш йўли билан талабаларда берилган билим ичидаги асосий ўринларини ажрата олишга ўргатиш қоидаси.

12. Фақат ақл ва ҳиссиётдан келиб чиқувчи далилларга таяниб ўқитиш қоидаси.

13. Болаларни ўқишга ўргатиш қоидаси.

14. Таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир ўтказувчи ички ва ташқи омилларни доимо баргараф этиб бориш қоидаси.

15. Талабаларга “Нега?” деган саволни тинмай бериш йўли би-

лан уларда сабаб ва оқибат орасидаги боғланишни билдириб бориш коидаси.

16. Берилаётган билимнинг тўғрилигига, болаларда ҳеч қандай шубҳа-гумон қолмаслиги ва уни эсдан чиқармасликлари учун билимни асос ва далиллар билан исботлаб бериш коидаси.

17. Ҳақиқий билимга эга бўлган деб, уни қайтариб айтиб берганга эмас, балки бу билимни амалиётда қўллай олганга айтилади, деган коида.

18. Доимо талабалар қизиқиш ва эҳтиёжларини ўрганиб бориб, уларни жамият эҳтиёжига мослаштириб бориш коидаси.

19. Болалардаги кузатувчанликни ривожлантириб, ҳаётдаги воқеликларни илмий асослаб бериш йўли билан уларда онгликни камол топтириш коидаси.

20. Талабаларга билимни шундай бериш керакки, бу билимлар уларда қатъий ишонч ҳосил қилиб, ҳаракат учун дастур вазифасини ўташ коидаси.

21. Ҳеч қачон ўқитувчи айтганларини қайтариш, бировлардан кўчириш ва айтиб туриш ҳолларига йўл қўймаслик билан ўқувчи-талабаларни мустақил фикрлаш ва ҳаракат қилишга ўргатиш коидаси.

22. Берилаётган билимни ҳар томонлама таҳлил қилиб бериш йўли билан болаларда ижодий тафаккурни ривожлантириш коидаси.

23. Талабаларни фаоллаштириш ва рағбатлантириш учун доимо саволлар бериб, уларга жавобни чидам билан тинглаш коидаси.

Кўргазмалilik тамойилли. Бу ҳаммага маълум ва тушунарли бўладиган тамойиллардан бири бўлиб, у қадим замонлардан қўлланилиб келинган. Бунинг асосида қуйидаги қонуниятлар ётади: биринчидан, кўриш ва эшитиш орқали олинган ахборотлар мияга турлича таъсир этиб, турлича хотирада сақланади. Қисқача қилиб айтганда, кўз билан кўрганда қулоқ билан эшитгандагига нисбатан беш баробар кўп ахборот олинди, унинг мияда сақланиш даражаси ҳам юқори. Иккинчидан, кўздан борган ахборот қайта ишлашга муҳтож эмас.

Таълим амалиёти бу тамойилни амалга оширишнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

1. Ўқитиш жараёнида, кўрган нарса эшитганга нисбатан бир неча баробар тез ўзлаштирилиб, узок муддатга эса сақланиб қолишлигини доимо ёдда тутиш коидаси.

2. Болалар шакл, ранг, хис қилиш ва товуш орқали фикр юритишларини билиш коидаси.

3. Ўқувчиларнинг, киши нимаики нарсани тасаввурига келтириш

мумкин бўлса, кўра олса, эслаб кўрса, эшита олса тафаккур қилинади деган олтин қоидадини билиш.

4. Ҳеч қачон кўрғазмани асосий мақсад қилиб олмаслик, кўрғазмани мақсад эмас, мақсадга эришиш воситаси сифатида билиш қоидаси.

5. Билим бериш ва бу билимларни болалар кўникмасига айлантириш жараёнида, барча тушунча ва мавҳумликлар, улар тафаккурига фақат асос, далил, мисол, тимсол ва қиёфалар орқали тез етиб боришини англаш қоидаси.

6. Кўрғазмалардан, фақат нарсаларни кўрсатиш учун фойдаланмай, улардан муаммоли вазиятларни шакллантиришда ҳам фойдаланиш қоидаси.

7. Кўрғазма фақат ахборот берибгина қолмай, ўрганилаётган нарса ва ходиса ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилишлигини билиш қоидаси.

8. Кўрғазмани кўрсатаётганда маълум бир тартиб билан кўрсатиш яхши натижа беришини тушуниб етиш қоидаси.

9. Кўрғазмани аввал бутунлай, сўнг уларни қисмларга бўлиб, ундан кейин эса яна бутунлай кўрсатишга эътибор бериш қоидаси.

10. Турли кўрғазмали қуроллардан фойдаланиш яхши, аммо уларнинг микдори ҳаддан зиёд кўп бўлиб кетса, болалар ҳаёлини тўзгитиб юборишлигини билиш қоидаси.

11. Кўрғазмани кўрсатаётганда болаларнинг аввалдан эгаллаган хиссий билимларидан унумли фойдаланиш қоидаси.

12. Энг яхши кўрғазма болалар ўзи тайёрлаган кўрғазма эканлигини билган ҳолда кўрғазмани иложи борича болалар билан бирга тайёрлаш қоидаси.

13. Ўзингиз яхши билмаган нарсани ҳеч қачон болаларга кўрсатмаслик қоидаси.

14. Янги техник воситалар – ўқув телевиденияси, видео, компьютер ва бошқалардан фойдаланилаётганда, аввал ўқитувчининг ўзи уни яхши ўзлаштириб олишлик қоидаси.

15. Кўрғазмали қуроллардан фойдаланилаётганда, болалар диққатини, фикрлаш маданиятини, конструктив фикрини ва ўқишга қизиқишини тарбиялаш қоидаси.

16. Кўрғазмани, назарий билимни ҳаёт билан боғлашда фойдаланиш қоидаси.

17. Кабинет тизимида кўрғазма усулидан фойдаланиш имкони кенгайди, шунинг учун кўрғазмаларни кўрсатиш тартибини, албатта режалаштириш қоидаси.

18. Кўрғазмали қуроллардан фойдаланилаётганда, болаларнинг ёш хусусиятларидан келиб чиқиш қоидаси.

19. Кўрғазма жуда ҳам кучли таъсир этувчи восита бўлиб, у бола-

лар диққатини ўзига жалб қилиб, дарс мавзуининг асосий мақсадидан чалғитиши мумкинлигини англаш қоидаси.

20. Кўргазмадан ҳаддан зиёд кўп фойдаланиш, болаларда абстракт тафаккур ривожига тўсиқ ҳам бўлиши мумкинлигини билиш қоидаси.

Тизимлилик ва мунтазамлилик тамойили. Бу тамойил қуйидаги объектив қонуниятларга суянади:

- инсон, ташқи дунёни ўз тафаккурида фақат аниқ акс эттиргандагина, ҳақиқий ва фасол билимларга эга бўла олади;

- киши тафаккурида илмий билимлар тизимини шакллантиришнинг асосий усули, мақсадга йўналтирилган расмий таълимнинг ташкил қилиниши;

- расмий таълимнинг ташкил қилиниш тартиби, ўқувчилар имконияти ва бериладиган билимнинг ички мантикий тузилишидан келиб чиққанлиги;

- билим бериш жараёни босқичма-босқич амалга оширилганлиги туфайли, билим бериш самараси, бу босқичлар орасидаги вақтнинг қанчалик қисқа бўлишлигига боғлиқ, босқичлар орасидаги масофа вақт жиҳатдан ҳаддан ошиб кетса, билим бериш самара бермайди;

- агар билим ва унинг негизида шаклланган кўникмалар машқ орқали такрорланиб турилмаса, билим ва кўникма йўқолиб кетади;

- болалар мантикий фикрлашга ўргатилган бўлмаса, улар доимо фикр юритишда кийинчиликларга дуч келадилар;

- ўқитишда тизимлилик ва мунтазамлиликка амал қилинмаса, таълим-тарбия жараёни сусаяди.

Педагогик амалиётда бу тамойилнинг ишлаши қуйидаги қоидалар орқали амалга оширилади.

1. Ўқувчилар томонидан билимлар тизими тўлиқ ўзлаштириб олиниши учун бериладиган билимларни мантикий тугалланган билим бўлақларига ажратиб ўқитиш.

2. Мазмунини тўлиқ очиб беришга кўзингиз етмаган бирон-бир савол ва муаммони дарс режасига киритмаслик.

3. Мантикийликни ҳеч қачон бузмаслик, бузилган тақдирда ўзлаштирилмасликнинг олдини олиш учун уни дарров бартараф этишлик.

4. Ўқув фани – катта бир фаннинг кичрайтирилган модели эканини тушунтириб, фанлараро боғлиқликни кўрсатиб беришлик.

5. Назарий билимларнинг ўзлаштирилиши тўғри кетаётганини доимо текшириб боришлик: ўрганилаётган объекти, предмети, назарий асослари, асосий тушунчалари ва уларнинг қўлланиш чегараларини мунтазам эслатиб, уларнинг бажарилишини текшириш.

6. Эсада тутиш лозимки, кунда эшитиб, гўёки яхши билган нарсани тушунтириб, илмий асослаб бериш қийин бўлади. Шунинг учун болалардаги аввалги билимлари ва мантиқ усулларидан мунтазам фойдаланиш зарурлиги.

7. Бошланғич, умумтаълим ва олий таълим босқичларидаги билим мазмуни ва уни бериш усуллари орасидаги мувофиқликни сақлаш.

8. Ўқитишнинг илғор усулларидан доимо фойдаланиш.

9. Ўқитишда тизимлилик ва мунтазамлиликни сақлаш учун, аввал ўтилган билимларни доимо қайтариб туриш.

10. Ўтган билимларни қайтариш усулидан, фақат дарс боши ва охирида эмас, ҳар бир билимни тушунтираётганда ҳам ундан фойдаланиш.

11. Ўтган билимлар билан тез киришиб кетувчи янги гаплардан бошқа янги фикрларни билдирмаслик.

12. Ўқувчиларнинг тил саводхонлигини фақат тил ўқитувчилари кузатиб борибгина қолмай, барча ўқитувчилар ҳам бу ишни бажаришлари лозимлиги.

13. Сабр ва чидам билан ҳамда узлуксиз равишда болаларни мустақил фикр юритишга ва билимларни меҳнат қилиб топишга ўргатиш.

14. Болаларга ўқишнинг истикболини доимо эслатиб туриш.

15. Ҳар бир бўлим охирида, албатта, умумлаштирувчи машгулотларни амалга ошириш.

16. Болалар жавобида учраб турадиган хатоларни доимо тузатиб бориш.

17. Чарчаб қолган болалар фаолиятини ҳеч қачон сунъий равишда фаоллаштиришга ҳаракат қилмаслик, фаоллаштиришда болалар жисмоний ва ақлий имкониятидан келиб чиқиш.

18. Болалардан эгаллаган билимига кўникма ва малака ҳосил қилишни талаб қилиш.

19. Эсада сақлаш лозимки, тизимга тушган билим эсан чикмайди. Эсан чиқиб қолса, тизим орқали уни дарров эсага тушириш осон.

20. Я. А. Коменскийнинг: “Ҳамма нарса узлуксиз кетма-кетликда олиб борилиши керак, бугунги айтганларингиз кечагисини мустаҳкамлаши ва эртанги айтганингизга йўл очиб бериши керак”, деган ўғитини унутмаслик қондаси.

Мустаҳкамлик тамойили. Бу тамойилда барча илғор ўқитувчилар ва педагог олимларнинг кўп йиллик изланишлари ўз ифодасини топган. Унда назарий билимлар билан эмперик билимлар бирлашиб мустаҳкамланган.

Билимларни мустаҳкам эгаллаш жараёни жуда мураккаб бўлиб, кейинги йиллардаги тадқиқотлар бу жараёнга ўзгаришлар киритди.

Билимни мустаҳкам эгаллаш жараёнини шу кундаги тушунилиши, бу жараёнга қуйидаги янги қондаларни киритишни тақозо этди.

1. Бугунги кунги таълимда фикр юритиш эслаб қолишдан устунлик қилиши исботланган. Шунинг учун болалар ақлий қувватини тежаш мақсадида, улардан кераксиз ва жуда ҳам муҳим бўлмаган нарсаларни эслаб қолишига камрок эътибор бериб, унинг ҳисобига фикр юритишига кўпроқ куч сарфлашига ёрдам бериш.

2. Болалар тушуниб етмаган ёки нотўғри тушуниб қолган нарсаларни эслаб қолмасликларига эътибор бериш лозим. Бола фақат яхши тушуниб етиб, унинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилган нарсасини хотирасида сақлаш.

3. Бола хотирасини кам эътиборли ахборотларни эслаб қолишдан холи қилиш мақсадида, уларни турли лугат ва энциклопедиялардан фойдаланишга ўргатиш.

4. Эслаб қолинадиган нарсаларни ниҳоятда қисқа қилиб, ёд олишга осон бўлиши учун равон, иложи бўлса шеър вазиғига солиб туриб эсда сақлашга болаларни ўргатиш.

5. Эсдан чиқариш билимни эгаллаб олгандан кейин тез кечишини ҳисобга олган ҳолда, уларни психология фанининг эсда сақлаш қондаси асосида хотирада сақлашга ёшларни ўргатиш.

6. Ёд олишни уйга вазифа қилиб бермай, уни шу нарсага қизиқтириб қўйиш ва вақти-вақти билан бу қизиқишни янгилаб туриш.

7. Такрорлаш машқларини бола янги билимни эгаллаган пайтдан бошлаш. Чунки бу нарсалар кейин эсдан чиқиб кетиши аниқ.

8. Бола диққатини сусайтирувчи ички ва ташқи омиллар фаолиятига йўл қўймаслик. Дангасалик касали билан тинмай кураш олиб бориш, билим олиш суръатини пасайтирмаслик.

9. Бериладиган билимга қизиқиш ва ижобий муносабатни шакллантирмасдан туриб, билим беришни бошламаслик. Зўрлаб берилган билим бола хотирасида узоқ сақланмаслигини унутмаслик.

10. Билимни эгаллаш суръати пасая бошлаши билан унинг сабабини аниқлаш ва бартараф этиш. Одатда, билим олиш суръатининг пасайиши чарчагандан кейин пайдо бўлади.

11. Ўқувчилар томонидан мустақил равишда дарсни қайтариш эслаб қолишнинг муҳим омили эканини унутмаслик ва ўзини ўзи тарбиялашга катта эътибор қаратиш.

12. Қайтариш дарсларини шундай ташкил қилиш керакки, у фақат билимни хотирада тиклашга хизмат қилмай, фикр юритишга ҳам фойдаси бўлсин. Шунинг учун қайтариш дарсларини асосий дарс тизимида ўтмай, унинг ҳажмини ё кўпайтириш, ёки камайитириш.

13. Берилган билим хотирада мустаҳкам сақланиши учун уни кизиқарли қилиб, кўрғазмали қуроолардан фойдаланиб туриб бериш.

14. Янги бериладиган билим хотирада мустаҳкам қолиши учун уни аввалги билим билан боғлаб бериш.

15. Билимни мантиқан бир бутун қилиб беришга ўрганиш.

16. Осон ва бир турдаги топширик беришдан тийилиш. Улар болаларга кизиқ бўлмай уларни толиктиради.

17. Машқлар ўтказишдан олдин, уларнинг бажарилиш тартиби ва натижаси тўғрисида маълумот бериш.

18. Машқ даврида болаларни чарчаб қолишдан сақлаш.

19. Ҳозирги замон назорат усулларидан тўғри фойдаланиш.

20. Болаларни ўз меҳнатини назорат қилиш ва баҳолашга ўргатиш.

Тушунарлилик тамойили. Бу тамойил бир томондан, дидактиканинг бошқа тамойилларининг талабларидан, иккинчи томондан, талабалар ёш хусусиятидан, учинчи томондан, кўп йиллик педагогик тажриба асосида яратилган.

Бу тамойил заминида тезаурус қонуни ётади. Бу қонун бўйича – кишига билим фақат унинг тезаурусига мос келгандагина тушунарли бўлади. Тезаурус латинча “ҳазина”ни билдиради. Маъноси, *кишининг тўплаган билими, қўникма ва фикрлаш услуби унинг тезаурусини ташкил қилади.*

Бошқа қонуниятларни ҳам кўрсатишимиз мумкин: бериладиган билимнинг тушунарлилиги, уни эгаллаётган боланинг ёши индивидуал хусусиятларига боғлиқ; тушунарлилик билим беришни ташкил қилишга ва унда қўлланиладиган билим бериш усул ва услубларига боғлиқ; билимнинг тушунарлилиги ўқитувчининг савиясига ва билим сифатига боғлиқлиги; билимнинг тушунарлилиги унинг берилиш суръатига боғлиқлиги ва ҳоказо.

Я. А. Коменский шаклантирган қуйидаги қоидалар мавжуд: осондан қийинга, маълумдан номаълумга ва оддийдан мураккабга. Шу замоннинг педагогик назария ва амалиёти тушунарлилик тамойилининг қўлланиш қоидаларини кенгайтирди ва бойитди. Улар қуйидагилар:

1. Билимни боланинг ёшига қараб бериш.

2. Бола тафаккури берилаётган билимга тайёрланган бўлиши шарт.

3. Ўқитаётганда боланинг тайёргарлик ва ривожланганлик даражасига қараб билим бериш.

4. Боланинг индивидуал қобилиятидан келиб чиқиб билим бериш.

5. Билим бериш суръати ўртача олиб борилиши шарт.

6. Билим беришда, муайян қучланишнинг ҳосил бўлишини эсда

сақлаш. Бу кучланиш ошиб кетса, болалар толиқиб, кучланиш пасайиб кетса, болалар зерикиб қолишини билиш.

7. Психология ва педагогиканинг янги кашфиётларидан унумли фойдаланиш, кичик одимлардан аста-секин катта одимларга ўтиш йўли билан таълим жараёнини интенсивлаштириш.

8. Янги дарс ўтишда билими кучли талабалардан ва дарсни мустақкамлаётганда билими ўрта ва кучсиз талабалардан фойдаланиш.

9. Берилаётган билимларнинг қарама-қарши томонларини ҳам тушунтириб, талабаларнинг билим олишини осонлаштириш.

10. Талабаларга энг қийин сингадиган билимлар табиат ва жамият тараккиётининг умумий қонунларидир. Шунинг учун муайян фанни ўтаётганда усталик билан уларни кўшиб тушунтириб кетиш.

11. Секинлик билан шошиш! Таълим-тарбия жараёнини асоссиз тезлаштирмаслик ва сусайтириб юбормаслик.

12. Талабаларнинг оралик якуний фикрларини “билди”га йўймасдан, улардан фикрни давом эттириш учун фойдаланиш.

13. Тушунарлиликнинг ўқитувчи сўзларининг юқори ҳиссиёт ва ҳар бир сўзни асослаб берилганлиги билан ҳам белгиланганлиги.

14. Узоқ маърузалардан қочиш.

15. Ўқитишнинг бош қисмида фақат асосийларини айтиб ўтиш билан кифояланиш.

16. “Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб қўя қолади, яхши ўқитувчи бу ҳақиқатни топишни ўқувчиларга ўргатади” иборасини унутмаслик.

17. Тушунарли килиб дарс ўтиш, бутун билимни талабаларга содда тилда тушунтириб бериш ёки бу билимларни топишни тушунарли килиб айтиб беришда эмас, балки калаванинг учини ушлатиб қўйиб, билимнинг секин-аста эгалланишини кўрсатиш, уларни рағбатлантириб туриш ва ҳоказо тадбирларга айтилади.

Илмийлик тамойили. Бу тамойил асосида бир қатор қонуниятлар ётади. Жумладан:

- дунёни ва инсоният аниқлаган ҳамда амалиётда синаб кўрилган қонуниятларни ўрганса бўлади;

- таълим-тарбия жараёни – илмий фаолият орқали тўпланган, объектив олам тўғрисидаги маълумот тизимини ўсиб келаётган авлодга билдиради;

- илмийлик – бериладиган билимлар маълум бир кетма-кетликда берилишини такозо этади;

- илмийлик яна берилаётган билимнинг ҳозирги замон ижтимоий ва илмий тарққиёт даражасига мослиги ҳамда тузилган дастур ва ишчи режага мувофиқлиги билан ҳам белгиланади.

Дидактика бу тамойилни амалиётда қўллашликнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

1. Педагогик амалиёт билан шуғулланганда педагогика, психология ҳамда дарс беришнинг усул ва услубларининг энг илғорларидан фойдаланиш.

2. Ҳозирги замон дидактика ва психология фанларининг кўрсатмалари бўйича дарс берганда, мантикнинг фақат индуктив усулинигина эмас, балки дедуктив усулини ҳам бемалол қўллаш.

3. Бошданок ўқув фанининг ички мантигини очиб беришга интилиш.

4. Талабаларда нарса ва ҳодисаларга диалектик ёндашувни шакллантириш мақсадида, ҳар бир билимни беришда унинг ички диалектикасига аҳамият бериш.

5. “Қайтарилмаса эсдан чиқади”, деган қоидадан келиб чикиб, ҳар бир дарсда янги билимни такрорлаб туриш.

6. Қонуниятларни тушунтираётганда, уларни ташқи муҳит, вақт, эскилик ва янгилик орасидаги тафовут ҳамда ички шароитларга боғлиқликда тушунтириш.

7. Ўқитганда изланувчанлик ҳиссиётини ривожлантириш.

8. Муайян қонуниятни тушунтиришда, уни кашф этган олимнинг қисқача таржимаи ҳолини гапириб бериш.

9. Билим беришда, унинг тадқиқ қилинган усуллари ҳам айтиб, болаларда тадқиқот усулларидан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш.

10. Дарс ўтганда атама, таъриф ва тушунчаларнинг эскиларига танқидий ёндашиб, энг янгиларидан фойдаланиш.

11. Билим беришда тарихийлик қоидадан келиб чикиб, берилаётган билимнинг кашф қилиниш тарихини айтиш.

12. Фан билимларини беришда, улар ичидан асосийларини ажратиш, фандаги устувор йўналишларни ҳам кўрсатиб ўтиш.

13. Юқори синф, академик лицей, коллеж ва айниқса, олий ўқув юртларида фандаги баҳсли ўринларни айланиб ўтмаслик.

14. Болаларнинг тадқиқотчилик фаолиятини рағбатлантириб бориш.

15. Янгилик топишга кенг имконият яратиш бериш.

Назария ва амалиёт бирлиги тамойили. Бу тамойил фалсафанинг билиш назариясининг марказий қоидадасига асосланади. Унда, билишнинг биринчи ва асосий нуқтаи назари – бу ҳаёт ва амалиётнинг нуқтаи назаридир, дейилади. У қуйидаги қонуниятлардан келиб чиқади:

- ҳар қандай билимнинг тўғрилиги амалиётда синалиб, тасдиқланади;

- амалиёт – ҳақиқат мезони, билишнинг манбаи ва тадқиқот натижаларининг қўлланиш қўлами;
- тўғри ташкил қилинган таълим-тарбия ҳаётдан келиб чиқади;
- таълим-тарбиянинг самарадорлиги унинг амалиёт билан қанчалик боғлиқлиги билан белгиланади;
- билим беришнинг самарадорлиги, унинг политехник таълим билан боғлиқлигида белгиланади;
- берилаётган билим ҳаёт билан қанчалик боғланса, болалардаги билим эгаллаш шунчалик оңли кечади.

Буларнинг амалиётда қўлланиши қуйидаги қоидалар орқали кечади.

1. Билим ва тарбия беришда, бола уларнинг, ўз ҳаётига нақадар зарур эканини билиб бориши.
2. Билим беришда ҳаётдан билимга ёки билимдан ҳаётга қараб бориш.
3. Билим беришда, бу билим ҳаётда зарур бўлгани учун кашф қилинганлигини таъкидлаш.
4. Болаларни энг янги меҳнат қуроллари ва меҳнат муносабатлари билан таништириб бориш.
5. Болаларнинг олган билимларини амалиётда, албатта синаб кўришларини талаб қилиш.
6. Мактабнинг ишлаб чиқариш билан боғлиқлигини амалда кўрсатиш.
7. Билим бериш жараёнини ишлаб чиқариш ютуқларидан мисоллар келтириш йўли орқали билимни амалиёт билан боғлаш.
8. Дарс беришда, болаларнинг меҳнат тажрибаларидан келиб чиқиш.
9. Ижтимоий меҳнат фақат дарс жараёнидаги олинган билимлар асосида амалга оширилиши.
10. Ақлий меҳнатни жисмоний меҳнат билан олиб бориш.

Дарс ва ўқув машғулоти турлари ва типлари

Пировард натижада, бутун узлуксиз расмий таълим жараёнининг таълим-тарбия бериш қонун-қоида ва тамойиллари ҳамда жамиятнинг давлат таълим тизимида қўядиган талаблари дарс ва ўқув машғулоти жараёнида амалга оширилади. Қуйида дарс ва ўқув машғулоти таснифлаб чиқамиз. Умуман олганда, ҳар қандай нарса ёки ҳодисани тасниф (классификация)лаганда, унга шу нарсанинг бирон-бир хусусияти асос қилиб олинади.

Дарсларни ҳам таснифламоқчи бўлсак, шу умумий қоидага риоя қиламиз.

Дидактика бу тамойилни амалиётда қўллашликнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

1. Педагогик амалиёт билан шуғулланганда педагогика, психология ҳамда дарс беришнинг усул ва услубларининг энг илғорларидан фойдаланиш.

2. Ҳозирги замон дидактика ва психология фанларининг кўрсатмалари бўйича дарс берганда, мантикнинг фақат индуктив усулинигина эмас, балки дедуктив усулини ҳам бемалол қўллаш.

3. Бошданок ўқув фанининг ички мантигини очиб беришга интилиш.

4. Талабаларда нарс ва ҳодисаларга диалектик ёндашувни шакллантириш мақсадида, ҳар бир билимни беришда унинг ички диалектикасига аҳамият бериш.

5. “Қайтарилмаса эсдан чиқади”, деган қоидадан келиб чиқиб, ҳар бир дарсда янги билимни такрорлаб туриш.

6. Қонуниятларни тушунтираётганда, уларни ташқи муҳит, вақт, эскилик ва янгилик орасидаги тафовут ҳамда ички шароитларга боғлиқликда тушунтириш.

7. Ўқитганда изланувчанлик ҳиссиётини ривожлантириш.

8. Муайян қонуниятни тушунтиришда, уни кашф этган олимнинг қисқача таржиман ҳолини гапириб бериш.

9. Билим беришда, унинг тадқиқ қилинган усулларини ҳам айтиб, болаларда тадқиқот усулларидан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш.

10. Дарс ўтганда атама, таъриф ва тушунчаларнинг эскиларига танқидий ёндашиб, энг янгиларидан фойдаланиш.

11. Билим беришда тарихийлик қоидадан келиб чиқиб, берилаётган билимнинг кашф қилиниш тарихини айтиш.

12. Фан билимларини беришда, улар ичидан асосийларини ажратиш, фандаги устувор йўналишларни ҳам кўрсатиб ўтиш.

13. Юқори синф, академик лицей, коллеж ва айниқса, олий ўқув юртларида фандаги баҳсли ўринларни айланиб ўтмаслик.

14. Болаларнинг тадқиқотчилик фаолиятини рағбатлантириб бориш.

15. Янгилик топишга кенг имконият яратиб бериш.

Назария ва амалиёт бирлиги тамойили. Бу тамойил фалсафанинг билиш назариясининг марказий қоидадасига асосланади. Унда, билишнинг биринчи ва асосий нуқтаи назари – бу ҳаёт ва амалиётнинг нуқтаи назаридир, дейилади. У қуйидаги қонуниятлардан келиб чиқади:

- ҳар қандай билимнинг тўғрилиги амалиётда синалиб, тасдиқланади;

- амалиёт – ҳақиқат мезони, билишнинг манбаи ва тадқиқот натижаларининг қўлланиш кўлами;
- тўғри ташкил қилинган таълим-тарбия ҳаётдан келиб чиқади;
- таълим-тарбиянинг самарадорлиги унинг амалиёт билан қанчалик боғлиқлиги билан белгиланади;
- билим беришнинг самарадорлиги, унинг политехник таълим билан боғлиқлигида белгиланади;
- берилган билим ҳаёт билан қанчалик боғланса, болалардаги билим эгаллаш шунчалик оңгли кечади.

Буларнинг амалиётда қўлланиши қуйидаги қоидалар орқали кечади.

1. Билим ва тарбия беришда, бола уларнинг, ўз ҳаётига нақадар зарур эканини билиб бориши.
2. Билим беришда ҳаётдан билимга ёки билимдан ҳаётга қараб бориш.
3. Билим беришда, бу билим ҳаётда зарур бўлгани учун кашф қилинганлигини таъкидлаш.
4. Болаларни энг янги меҳнат қуроллари ва меҳнат муносабатлари билан таништириб бориш.
5. Болаларнинг олган билимларини амалиётда, албатта синаб кўришларини талаб қилиш.
6. Мактабнинг ишлаб чиқариш билан боғлиқлигини амалда кўрсатиш.
7. Билим бериш жараёнини ишлаб чиқариш ютуқларидан мисоллар келтириш йўли орқали билимни амалиёт билан боғлаш.
8. Дарс беришда, болаларнинг меҳнат тажрибаларидан келиб чиқиш.
9. Ижтимоий меҳнат фақат дарс жараёнидаги олинган билимлар асосида амалга оширилиши.
10. Ақлий меҳнатни жисмоний меҳнат билан олиб бориш.

Дарс ва ўқув машғулот турлари ва типлари

Пировард натижада, бутун узлуксиз расмий таълим жараёнининг таълим-тарбия бериш қонун-қоида ва тамойиллари ҳамда жамиятнинг давлат таълим тизимида қўядиган талаблари дарс ва ўқув машғулотлари жараёнида амалга оширилади. Қуйида дарс ва ўқув машғулотларни таснифлаб чиқамиз. Умуман олганда, ҳар қандай нарса ёки ҳодисани тасниф (классификация)лаганда, унга шу нарсанинг бирон-бир хусусияти асос қилиб олинади.

Дарсларни ҳам таснифламоқчи бўлсак, шу умумий қоидага риоя қиламиз.

Биринчи бор, икки нарсани асос қилиб олиб, дарсларни таснифлаб чиққан рус олими И. Н. Кузнецов бўлган. У ўзининг таснифига дарснинг мазмуни ва дарс ўтиш усулини асос қилиб олган. Масалан, математика дарсларига киритилган мазмун асосида – арифметика, алгебра, геометрия ва тригонометрия гуруҳлари ажратилган. Шунга ўхшаш бошқа фанларда ҳам дарсларни таснифлаб чиқиш мумкин. Дарснинг ўтиш усули бўйича: синфда ўтиладиган дарслар, экскурсия дарслари, кинодарслар, мустақил иш дарслари ва ҳоказо.

Дарснинг мантикий тузилиши ва билиш жараёнининг характериға қараб дарслар, кириш дарси; эгалланадиган билимлар билан бирламчи танишиш дарси; янги билимларни эгаллаш дарси; эгалланган билимларни амалиётда қўллаш дарси; кўникмалар ҳосил қилиш дарси; умумлаштириш, қайтариш ва мустаҳкамлаш дарси; текширув дарслари, аралаш дарс.³²

Назариётчи ва амалиётчи педагоглар орасидаги кенг қўлланилаётган дарс таснифлари дан бири М. А. Данилов билан Б. П. Есипов ишлаб чиққан тасниф ҳисобланади.³³ Улар, ўз таснифларига икки дидактик мақсадлар ва дарснинг умумий тизимдаги ўрнини асос қилиб олганлар. Улар куйидагилардир: 1) аралаш дарслар; 2) янги материал билан танишиш; 3) олинган билимни мустаҳкамлаш; 4) ўрганилган нарсани тизимга келтириш ва умумлаштириш; 5) билим ва кўникмаларни ҳосил қилиш; 6) билимларни текшириш.

Яна дарслар уларни ўтиш асосига қараб, куйидаги турларға ажралади:

а) дарс-маъруза, дарс-суҳбат, кино дарси, назарий ёки мустақил ишлар дарси; аралаш дарс;

б) мустақил ишлар дарси, дарс – лаборатория, амалий ишлар дарси, дарс – экскурсия;

г) оғзаки сўраш, ёзма синов, синов, синов амалий назорат, назорат иши, аралаш дарс;

Дарслар ички тузилишиға қараб ҳам типларға бўлинади. Коменский ва Гербартлардан бошлаб, шу кунгача дарснинг тўрт бўлақдан иборат бўлган типи ҳукм суриб келмоқда. Буларға: янги билимларни эгаллаш учун тайёрланиш; янги билимларни эгаллаш; янги билимларни мустаҳкамлаш ва тизимга келтириш; эгаллаган билимларни амалиётда қўллаш. Бу типдаги дарс аралаш дейилади.

Унинг шу кунгача сақланиб келишининг сабабларидан бири, аралаш дарсдаги тўрт унсур истаган кетма-кетликда қўлланиши мум-

³² Данилов М.А., Есипов Б.П., Дидактика. – М., 1957.

³³ Иванов С.В., Типы и структуры урока – М., 1952.

³⁴ Данилов М.А., Есипов Б.П., Дидактика. – М., 1957.

кин. Шу билан бир қаторда бу типдаги дарс жараёнида дидактиканинг деярли барча талабларига эришиш осон. Шунинг учун ҳам, тадқиқотчиларнинг айтишларича, 80 фоиз дарслар шу типда олиб борилар экан.

Бу турдаги дарсларнинг афзаллиги яна шундаки, у дарс жараёнида ҳукм сурувчи қонуниятларга мос келади. Бу дарсларда ўқитувчи ва педагоглар, ўз шароитларидан келиб чиқиб, таълим олувчиларнинг қабул қилиш имкони, тайёргарлик даражаси ва бошқа бир қатор омилларни ҳисобга олган ҳолда, дарсга ажратилган вақтни дарс ичидаги тўрт унсурга ихтиёрий равишда тақсимлай оладилар.

Аралаш дарсларнинг юқорида айтилган ютуқлари билан бир қаторда, камчиликлари ҳам оз эмас. Чунончи, аралаш дарсларда, ундаги тўрт унсурнинг ҳаммасига вақт етишмайди. Дарс олиб борувчиларнинг ихтиёридан ташқари, аввалги дарсни яхши қайтариб чиқаман деган муаллимга, албатта, янги билим бериш учун кам вақт қолади. Янги берилган билимни ва уйга вазифа беришни қоидали қилиб амалга оширишни айтмай қўя қолайлик. Шунинг учун кейинги вақтда, педагогик амалиётда бир турдаги фаолият билан шуғулланувчи дарслар пайдо бўла бошлади. Буларга: янги билимларни эгаллаш дарслари; янги кўникмаларни ҳосил қилиш дарслари; билимларни умумлаштириш ва тизимга келтириш дарслари; билим ва кўникмаларни текшириш ҳамда ҳағоларни тузагиш дарслари; билим ва кўникмаларни амалиётда синаб кўриш дарслари. Бу дарс типлари шундай номлангани билан, дарс ичидаги аралаш дарсларнинг тўрт унсурининг бири узайтирилиб, қолганлари қисқартирилган бўлади. Масалан, дарсларга ажратилган 45 дақиқани, янги билимларни эгаллаш дарс типига, дарсни ташкил қилиш ва ўтган дарсни қайтариш қисмига 2 – 3 дақиқа берилади. Бу вақтда ўқитувчи ўтган дарсни қайтармай, қисқача эслатиб ўтади, ҳолос ва ҳоказо. Қуйида бу типдаги дарсларнинг ички тузилишини кўриб чиқамиз.

Янги билимларни эгаллаш дарси ёки уни тушунтириш дарси ҳам деб юритилади. Бу типдаги дарс қисмларининг тахминий жойлашуви қуйидагича.

1. Илғари ўтилган билимларни эслаш.
2. Янги билимлар бериш.
3. Янги билимнинг ўзлаштирилганлигини текшириш.
4. Назарияни қўллаш намунасини кўрсатиш.
5. Уйга вазифа бериб, дарсни яқунлаш.

Эгалланган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш дарси қуйидаги унсурларни ўз ичига олади:

1. Назарий билимларни эслаш.

2. Эгаллаган билимлар бўйича машқлар қилиб, кўникма ҳосил қилиш.

3. Дарсни яқунлаш.

4. Уйга вазифа бериш.

Такрорлаш дарси. Эгалланган билимларни мустаҳкамлаш билан такрорлаш дарслари орасида анча умумийлик мавжуд. Бу умумийлик, энг аввало, мазкур дарсларнинг вазифалари ва дарснинг ички тузилишига тааллуқлидир. Шу билан бирга бу дарсларнинг орасида такрорланаётган аввалги дарсларда материал тўлиқ берилмаган, баъзи жойлари такрорланади. Билган нарсасини ҳадеб такрорлайвермайди. Такрорлаш дарсларида авваллари билмай қолган жойлари такрорланади.

Эгаллаган билимларни умумлаштириш ва билим ҳамда кўникмаларини такомиллаштириш дарси.

Бу дарснинг унсурлари куйидагича:

1. Умумлаштирувчи билимга доир билимларни эслаш. 2. Билимларни умумлаштириш ва улар орасидаги функционал алоқадорликни кўрсатиш. 3. Назарий билимларни ўзлаштирилганлигини текшириш. 4. Билимларни умумлаштирган қоида билан таништириш. 5. Мавзу бўйича эгалланган билимларга ҳосил қилган кўникмаларни такомиллаштириб, малака даражасига етказиш. 6. Дарснинг натижаларини яқунлаш. 7. Уйга вазифа бериш.

Эгаллаган билим ва кўникмаларни текшириш дарси. Назорат иши ўтказиладиган дарснинг тузилиши мураккаб эмас. Ўқитувчи топшириқларни эълон қилади, ўқувчи ва талабалар уларни бажарадилар ҳамда дарс охирида ишлар йиғиб олинади. Назорат ишининг савол ва топшириқлари шундай ифодаланиши керакки, ўқувчиларнинг жавобларидан улар билимларни шунчаки эслаб қолгани эмас, балки ишнинг моҳиятини тушунгани ҳам кўриниб туриши лозим.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Дидактиканинг тадқиқот объекти нима? 2. Тадқиқот предмети нима? 3. Дидактиканинг тадқиқотлар олиб боришидан мақсади нимада? 4. Дидактика илми қандай вазифаларни бажаради? 5. Фаоллик назарияси нимани аниқлади? 6. Муаммоли ўқитиш заминидан нима ётади? 7. Қонуният билан Қонун орасидаги фарқ нимада? 8. Тамойил деганда нимани тушунамиз? 9. Қоида деганда нимани тушунмоқ лозим? 10. Таълим қонунлари нечта ва улар қайсилар? 11. Дидактика тамойиллари нечта ва уларни санаб беринг? 12. "Онглилик ва фаоллик" тамойилини тушунтириб беринг? 13. "Онглилик ва фаоллик" тамойилининг қоидаларини са-

---

нанг? 14. "Кўрғазмалилик" тамойили ва унинг қоидаларини кўрсатиб беринг? 15. "Илмийлик" тамойили ва унинг қоидалари ҳақида гапириб беринг? 16. Дарс ва ўқув машғулотини турлари нечта? 17. Дарс ва ўқув машғулотининг типларини кўрсатинг? 18. Дарс ва ўқув машғулотига тайёргарлик кўриш ва уларни амалга оширишда дидактика қонун, тамойил ва қоидаларга қандай қилиб амал қилинади?

4 БЎЛИМ ПЕДАГОГИК АМАЛИЁТ – МЕТОДИКА

4.1. Ўқув машғулоти мажмуи

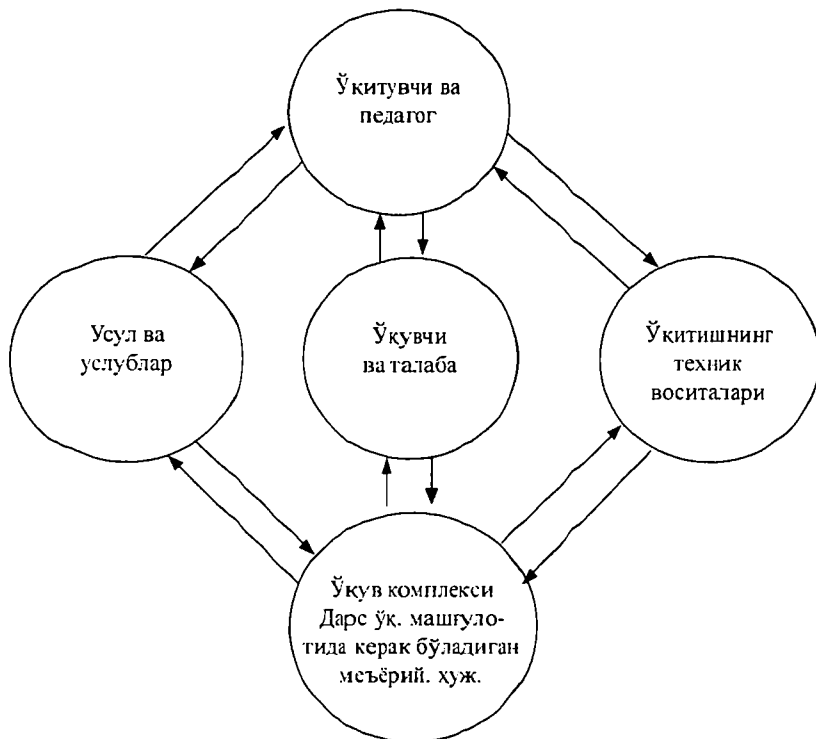
Таълим-тарбия соҳасида, “Мажму ёндашув тамойили”ни қўллаб ва қўйилган мақсаддан келиб чиқиб, турли мажмуларни ажратиш мумкин. Бутун узлуксиз таълим-тарбия тизимини, унинг ҳар бир босқичини алоҳида мажму сифатида кўрсатиб бўлади. Ўқитувчи фаолиятини, уни алоҳида дарсларга тайёргарлик кўриш жараёнини, дарс ўтишини, ўқув машғулотининг ўзини алоҳида-алоҳида мажмулар сифатида ўрганиш мумкин.

Расмий таълим-тарбия жараёни ва унинг алоҳида босқичларининг асосини, шунингдек, ўқитувчи ва педагоглар фаолиятини амалга ошириш жойи ва таълим-тарбия соҳасининг биринчи ғишти умумтаълим мактабларида дарс, академик лицей, касб-хунар ва олий таълимда ўқув машғулоти дейилади.

Даре ва ўқув машғулоти – таълимнинг асосий ташкилий шакли, у муайян миқдордаги доимий ўқувчи ёки талабалар таркиби билан қатъий тартибда уюштирилган ва аниқ мақсадга йўналтирилган дидактик тадбир. Дарс ва ўқув машғулотида мажму сифатида ёндашадиган бўлсак, олдимизга қўйган мақсаддан келиб чиқиб, битта дарс ва ўқув машғулотининг ўзида бир неча турдаги мажмуларни ажратса бўлади.

Ўқув машғулоти қандай унсурлардан ташкил топган? деган саволга, қуйидагича жавоб берамиз. Дарс ва ўқув машғулотини амалга ошириш учун, авваламбор, **ўқувчи ёки талабалар** бўлиши шарт. Иккинчидан, дарс ёки ўқув машғулотини олиб бориш учун **ўқитувчи ёки педагог** бўлиши лозим, бу дарс ва ўқув машғулотининг навбатдаги таркибий қисми. Шу билан бирга, дарс ва ўқув машғулотини амалга ошириш учун ўқув биноси, ундаги синф ва аудитория хоналари, уларнинг ичидаги жиҳозлар – доска, стол ва ҳоказо, шу жумладан ахборот-коммуникация технологиялари, яъни **техник воситалар** зарур, бу дарс ва ўқув машғулотини учинчи унсури. Ўқитувчи ва педагогларнинг дарс ўтишлари ёки ўқув машғулотини олиб боришлари учун режа, дастур, дарслик ва бошқа бир қатор **меъёрий ҳужжатлар** керак бўлиши ҳам баҳс қилинмайдиган ҳақиқат. Ҳар қандай таълимий жараёни амалга ошириш учун, ўқитувчилар педагогик **усуллар** билан қуролланган бўлишлари ҳам баҳс талаб қилмайдиган ҳақиқат. Бу дарс

ва ўқув машғулоти деган бир бутунликнинг ажралмас бешинчи унсури ҳисобланади (3-расмга қаранг).

3-расм. Ўқув машғулот мазмуни.

Қуйида, дарс ва ўқув машғулотини таркибий қисмларининг ҳар бирини таснифлаб, улар орасидаги алоқадорликларни кўрсатиб беришга ҳаракат қиламиз.

Ўқувчи ва талаба. Кўриб турганимиздек, мазмунинг марказида “Ўқувчи ва талаба” деган ҳалқа жойлашган. Бунинг боиси шундаки, бутун таълим-тарбия тизими ва унда иштирок этувчи моддий ва маънавий унсурларнинг ягона мақсади таълим олаётганларда, яъни ўқувчи ва талабаларда, замон талабига жавоб берадиган ижтимоий сифатларни шакллантиришдир.

Ўқитувчи ва педагог. Дарс ва ўқув машғулотининг иккинчи таркибий унсурларидан бири – бу ўқитувчи ва педагоглардир. Бу узлуксиз таълим-тарбия тизимидаги билим берувчи ва тарбияни амалга оши-

рувчиларнинг умумий номи бўлиб, аслида узлуксиз расмий таълим-тарбия тизимининг турли босқичларида улар турлича номланадилар. Мактабгача таълим муассасаларида мураббий, бошлангич таълимда – устоз, умумтаълим ўрта мактабда – ўқитувчи, лицей ва коллежларда – педагог, олий ўқув юртлиларида – илмий даражасига қараб – ассистент, катта ўқитувчи, доцент, профессор, олий таълимдан кейинги таълимда – профессор ва малака оширишда маърузачи деб юритилади.

Ўқув комплекси. Дарс ва ўқув машғулотининг навбатдаги унсури – дарс ва ўқув машғулотида керак бўладиган меъёрий ҳужжатлар. Уларга мутасадди ташкилотларда тасдиқланган намунавий дастур, ишчи дастур, ўқув режаси, тақвимий режа, дарслик, ўқув-методик қўлланмалар, маърузанинг матни ёки дарс лойиҳаси ва бошқа дидактик материаллар қиради. Буларнинг ҳаммаси дидактика тамойилларига асосан тузилган бўлиб, ўзаро бир-бирига мос тушиши шарт. Шу кунда бизда улар “Ўқув комплекси”, узоқ хорижий мамлакатларнинг ҳаммасида эса, уларнинг йиғиндисини, бир сўз билан “Куруюккуюм” дейилади.

Ўқитишнинг техник воситалари. Буларсиз дарсни амалга ошириш мумкин эмас. Ўқитишнинг техник воситалари таркибига: ўқув биноси, ичидаги аудитория ёки синфхоналари, хоналар ичидаги жиҳозлар – парта ёки стол-стул, ўқитувчининг курсиси ва ишчи столи, маъруза учун минбар, доска ва ахборот-коммуникация техникалари қиради.

Усул ва услублар. Бизга маълумки, инсон муаян мақсадга эришиши учун бир қатор усуллардан фойдаланади. Услуб эса – усулнинг таркибий қисми бўлиб, мақсадга эришишда қўлланиладиган чора-тадбирларга айтилади. Инсон бу усул ва услубларни маълум бир тартибда қўллайди. Усуллар қўлланиш тартибини – методика, услуб, йўл, тариқат каби атамалар билан номлайдилар.

Дарс ва ўқув машғулотининг бу беш унсури ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни, яъни дарс ва ўқув машғулотидеган мажмуни ташкил қиладилар. Бир унсурунинг мавжудлиги бошқасининг мавжудлигини тақозо этиб, бирининг йўқ бўлиши бошқа барча унсурларнинг фаолиятини йўққа чиқаради. Дарҳақиқат, ўқитувчи ва педагог бўлмаса, дарс ва ўқув машғулотиде бўлмайди. Ҳаммаси бўлсаю, ўқувчи-талабалар бўлмаса ҳам дарс ва ўқув машғулотиде амалга ошмайди. Ҳамма унсурлари мужассамланиб, дарс ва ўқув машғулотларни амалга оширишнинг дастур ва дарслиги йўқ бўлса, дарс ва ўқув машғулотиде бўлмайди. Бўлган тақдирда ҳам дарс ва ўқув машғулотиде дейилмайди ва ҳоказо.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, дарс ва ўқув машғулоти деган мажмунининг бирон-бир унсури бўлмаса, уни амалга ошириб бўлмайди, унинг бирон-бир унсурининг сифати ўзгарса, яъни сифати пасайса ёки ошса, қонуний равишда бошқа унсуриларининг ҳам сифатини шунга тенглаштиришга тўғри келади. Масалан, беш унсуридан ташкил топган ўқув машғулоти деган мажмунининг биронтаси, масалан, ўқитувчининг сифати баланд бўлсаю, ўқувчиларнинг лойқайдлиги туфайли сифатлари паст бўлса, кўзланган мақсадга етиб бўлмайди ва ёки аксинча. Шунингдек, техник воситалар деган унсурининг сифати баланд бўлсаю, ўқитувчи ундан фойдалана олмай ўз сифатини пасайтирса, техник воситаларнинг сифатини баландлиги зое кетади ва ҳоказо.

Демак, дарс ва ўқув машғулоти – аниқ мақсадни кўзлаб, ажратилган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчи ва талабалар билан ўқитувчи ва педагоглар раҳбарлигида олиб бориладиган машғулоти экан. Дарс ва ўқув машғулотининг мақсади, мазмуни ҳамда ҳажми Давлат таълим стандартлари асосида белгиланади.

Дарс ва ўқув машғулоти – таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тушунарли, оғли ҳамда фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўзлаштирилиши, ўқувчи-талабаларнинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши шарт. Бу дидактиканинг асосий тамойилидир.

Ҳозирги кунда узлуксиз расмий таълим тизимида таълим-тарбия синф-дарс шаклида олиб борилади. Инсоният тарихий ривожланишига назар ташлайдиган бўлсак, таълимни ташкилий шакллари жамиятнинг таракқиёт босқичларига мос равишда амалга ошганини кўрамиз.

Дастлабки даврларда таълим бериш фақат одамларнинг меҳнат фаолияти, кундалик турмуши билан узвий боғланган бўлиб, билим бериш, ахлоқ-одоб ва касбга ўргатиш яқка тартибда олиб борилган.

Давр ўтиши билан кўпчиликка билим бериш эҳтиёжи пайдо бўла бошлаган. Таълим ва тарбиянинг мазмуни, билимларнинг мураккаблашуви, болаларни гуруҳ-гуруҳ қилиб ўқитишни тақозо этгани ҳолда, таълим-тарбия билан шуғулланувчи мутахассислар, яъни ўқитувчиларни тайёрлаш зарурияти келиб чиқди.

Ўрта Осиё тарихига назар солар эканмиз, эрамиздан илгариги минггинчи йилларда оташхона ибодатхоналарида қоҳинлар ёшларни тўплаб, уларга зарурий билим бериш билан шуғулланганлиги “Авесто” ва бошқа тарихий манбалардан бизга маълум. Тахминан шу вақтнинг ўзида болаларни бир жойга йиғиб ўқитиш Мисрда ҳам ташкил қилинганлиги тарих саҳифаларидан бизга етиб келган. Марказий Осиё

ва мисрликлардан ўрганиб, болаларни тўплаб ўқитиш одати қадимги Юнонистонда ҳам олиб борилганлиги, уларда Спарта ва Афина мактаблари бўлганлиги ҳаммага маълум. Аммо қадимда таълим-тарбияни қатъий чегараланган вақтда, бир хил ёшдаги болалар билан олиб бориш, таълимни босқичма-босқич бериш масаласига аниқлик киритилмаган эди.

Таълимнинг ташкилий масалалари Ал-Фаробийнинг “Фан ва ақл-заковат” асарида ўқув фанларини гуруҳларга бўлиб ўқитиш, уларнинг тарбиявий моҳиятини очиш масалаларига эътибор берилган. Бундай ишлар Мирзо Улуғбек даврида ҳам маълум даражада амалга оширилган. Мирзо Улуғбекнинг фармойиши бўйича, мадрасадаги болалар сони 12 нафардан ошмаслиги, мударрисларнинг маоши оиласининг барча харажатларига етадиган миқдорда давлат хазинасидан ажратилиши қайд қилинган.

Педагогика тарихида, таълим-тарбияни ташкил этишнинг асосий шакли дарс ҳисобланган синф-дарс тизимини, юқорида айтганимиздек, биринчи бор буюк чех файласуф олими ва педагоги Ян Амос Коменский (1592–1670) ишлаб чиққан ва амалиётда жорий этган.

Бугунга келиб синф-дарс тизими ривожланиб, давр уни яхлит бир бутунлик – мажму сифатида идрок қилишликни тақозо этмоқда.

1) Замонавий дарс ва педагог фаолиятига зарур бўлган меъёрий ҳужжатлар

Юқорида дарс ва ўқув машғулоти мажму сифатида кўриб, уни ташкил қилувчи унсурларини санаб чиққан эдик. Қуйида “Замонавий дарс” ва “Замонавий ўқув машғулоти” деган тушунчаларни шарҳлаб бериб, дарс ва ўқув машғулоти жараёнида керак бўладиган меъёрий ҳужжатлар билан батафсилроқ таништирамиз.

Ҳозирги пайтда “Замонавий дарс” ва “Замонавий ўқув машғулоти” тушунчалари тез-тез тилга олинмоқда. Замонавий дарс ва ўқув машғулоти – ўқитувчи-педагог ва ўқувчи-талабаларнинг мавжуд имкониятларидан моҳирлик билан фойдаланиб, уларнинг ақлий салоҳиятини ишга солади ҳамда биоижтимоий ривожланишларини таъминлайди. Ўқувчи ва талабалар эса, ўз навбатида, билимларни чуқур ўзлаштиришади ва уларни ўзларининг кўникмаларига айлантириб, маънавий баркамоллик сари одимлайдилар.

Замонавий дарс ва ўқув машғулоти мезонлари қуйидагилар:

- дарс ва ўқув машғулотлар ўқувчи-талаба шахсига йўналтирилган бўлиб, уларнинг ўзаро фаол муносабатларига асосланади;

- дарс ва ўқув машғулоти жараёни, табақалаштириш ҳамда ўқувчи-талабаларнинг шахсий қобилиятларига ёндашув асосида амалга оширилади;

- дарс ва ўқув машғулоти, ўқувчи-талабаларнинг юқори даражадаги қизиқишлари, ақлий фаолликлари ва муваффақиятларга эришувига қаратилади;

- дарс ва ўқув машғулоти, педагогиканинг умумумий ва хусусий методологик асосларидан келиб чиқиб амалга оширилади;

- дарс ва ўқув машғулотида бериладиган билим мазмунига кўра, турли педагогик усул ҳамда услублардан фойдаланилади;

- дарс ва ўқув машғулоти давомида, назария ҳамда амалиёт ўзаро боғлиқликда талқин этилади;

- дарс ва ўқув машғулотида, уни сифат ҳамда самадорлигини таъминловчи турли назорат турларидан фойдаланилади;

- дарс ва ўқув машғулотида вақтдан унумли ҳамда мақсадли фойдаланилади;

- дарс ва ўқув машғулоти, илм-фандаги “Мажму ёндашув” тамойили асосида амалга оширилади.

Дарс ва ўқув машғулотини замонавий тарзда ташкил қилиш учун куйидаги меъёрий ҳужжатлар тахт бўлиши шарт.

Дарс ва ўқув машғулотини бошлашдан аввал, **биринчидан**, ўқитувчи ва педагог қўлида ўз фанидан, мутахассислар томонидан тузилган ҳамда мутасадди вазирликлар тасдиғидан ўтган **намунавий ўқув дастур** бўлиши керак. **Иккинчидан**, шу дастурдан келиб чиққан ҳолда ҳамда ўқув муассасасининг йўналиши, моддий техника базаси ва ўқитувчининг шахсий имкониятларидан келиб чиқиб, **ишчи ўқув дастури** тузилган бўлиши шарт. **Учинчидан**, мазкур фанни ўқитиш учун берилган соатлар ва тузилган ўқув жадвалидан келиб чиқиб, **таквимий ўқув режа** тузилган бўлиши лозим. **Тўртинчидан**, ушбу ўқув фанидан ўтилаётган ҳар бир дарс учун **конспект ёки маърузалар матни** ёки педагогик технология тамойиллари асосида **дарснинг лойиҳаси** тузиб чиқилган бўлиши шарт. Педтехнология асосида дарснинг лойиҳаси тузилган бўлса, технологик харита талаб қилинмайди. Чунки у лойиҳанинг ичига киритилган бўлади. Айтилган меъёрий ҳужжатларга яна **кўргазма қурооллар, тарқатма материаллар ва бошқа бир қатор дидактик материаллар** талаб қилинади. Шунингдек, **талабаларнинг мустақил иш мавзулари, консультация ва қолдирилган дарсларни қайта топшириш жадвали, баҳолаш мезонлари ва тест саволларни жамулжам** бўлиши шарт.

Булар болаларга билим бериш мақсадида дарс ва ўқув машғулотига кириш учун зарур бўлган меъёрий ҳужжатлар саналади. Уларга

қўшимча қилиб, ўтиладиган фан бўйича энг охиригидасрлик ва бир қатор методик қўлланмалар ҳам тайёрлаб қўйилган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Методик қўлланмаларда мазкур фаннинг назарий ва амалий машғулотларни олиб бориш методикаси, курс ишларини бажариш йўриқномаси ва бошқалар ҳам бўлиши мумкин.

Намунавий ўқув дастури педагогик илмий тадқиқот институтларида ёки ўқув муассасаларидаги йирик олимлар томонидан ишлаб чиқилади. У ўқув муассасасини битирувчиларга қўйилладиган талаблардан келиб чиқиб, 100 фоиз Давлат таълим стандарти асосида тузилади. Уни тузишда дидактиканинг барча тамойилларидан фойдаланилади. У фаннинг ўқитилишидан кўзланган асосий мақсадга мос бўлади. Педагогнинг ўқув услубий мажмуасининг асосий унсурларидан бири намунавий ўқув дастуридир.

Ишчи ўқув дастур — намунавий дастурдан келиб чиқиб, муайян ўқув муассасасининг йўналиши ҳамда ушбу фанни ўқийдиган педагогнинг имкониятидан келиб чиққан ҳолда, педагог томонидан тузилади ва аввал ўқув муассасасининг илмий-услубий кенгашидан, сўнг тармоқ вазиригидан тастиғидан ўтади. Агар педагог, ўқув машғулотини педагогик технология тамойиллари асосида лойиҳалаб туриб ўтмоқчи бўлса, ишчи дастур кенга йтирилган тарзда, яъни ўқув материални модулларга бўлиб, уларни мақсадларини аниқланиб туриб тузилади. Бу педагогнинг дарсга олиб кирадиган иккинчи меъёрий ҳужжатидир.

Тақвимий ўқув режа ўқув муассасасида тузилган жадвал ва ишчи дастурда кўрсатилган мавзулар асосида тузилиб, педагогнинг дарс ўтиши ёки маъруза ўқиш ҳамда амалий машғулотларни олиб боришнинг ой ва кунлар бўйича тартибини кўрсатади.

Конспект ё маърузалар матни, ёки дарс лойиҳаси. Гарчи дарс ва ўқув машғулоти янги билимларни бериш учун аънавий оғзаки услубда олиб боришга мўлжалланган бўлса, педагогнинг қўлида дарс ишланмалари ёки конспект, ёки маърузалар матни, ё ўқув машғулот сценарийси бўлишлиги талаб қилинади. Бу ўқув методик мажмуанинг асосий унсурларидан бири. Агар дарс ва ўқув машғулоти педагогик технология асосида олиб борилса, педагогнинг қўлида шу дарснинг лойиҳаси бўлиши шарт. Ўқув машғулотлар, педагогик технология тамойиллари асосида лойиҳаларни тузиш ўқув қўлланмамизнинг 4.2. бўлимида батафсил тушунтирилади.

Дарс ва ўқув машғулоти ишланмаси. Агар дарс ва ўқув машғулоти педагогик технология асосида олиб борилмайдиган бўлса, педагогнинг қўлида конспект ёки маърузалар матнидан ташқари, дарснинг ишланмаси бўлишлиги талаб қилинади. Дарс ва ўқув машғулоти иш-

ланмасига – мавзунинг номи, даре ва ўқув машғулотининг мақсади, кутилаётган натижа, асосий ғоя, таянч тушунчалар, машғулотнинг жиҳозлари ва унинг режасига анъанавий тарзда – ташкилий қисм, аввалги машғулотда эгалланган билимларни мустаҳкамлаш ҳамда бугунги бериладиган билимларга кўприк ўрнатиш мақсадида такрорлаш, янги дарс мазмунини тушунтириш, гуруҳларда ишлаш, мусобақалар ташкил қилиш, дарсни яқунлаш ва уйга вазифа бериш деган унсурларни киритиш лозим. Шунинг ичига технологик харита ҳам киради.

Технологик харита жадвал шаклида бўлиб, унинг биринчи устунда мавзунинг номи, ўқув жараёнининг мазмуни, ўқув жараёнини амалга оширишда қўлланиладиган усуллар ва уларнинг тизими, кутиладиган натижалар ўз ифодасини топиши керак. Иккинчи устунда биринчи устунда кўйилган саволларга жавоблар берилади.

Ўқитувчи ва педагоглар кўлида бўлиши талаб қилинадиган меъёрий ҳужжатлар ичида талабаларнинг мустақил иш мавзулари, консультация жадвали ҳам бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Дарслик – юқори малакали ва тажрибали олим ҳамда педагоглар томонидан тузилиб, юз фоиз намунавий дастурдаги ғоялар ҳамда дидактика тамойилларидан келиб чиқиб яратилади. Дарслик ўқитувчи ва педагоглар ҳамда талабалар учун асосий ўқув қуроли ҳисобланиб, у оддий ва ҳаммага тушунарли адабий тилда ёзилади. Дарслик барчага умумий ёки олий ўқув муассасасининг хусусиятларидан келиб чиқиб махсус бўлиши мумкин.

Ўқув қўлланма – дарсликнинг ҳали кенг педагогик жамотчилигининг тажрибасидан ўтмаган кўриниши бўлиши ёки муайян бир мавзу бўйича, тажрибали педагоглар томонидан ёзилган, дарс ва ўқув машғулот ишланмалари, у ўқитувчи ва педагогларга қўшимча ўқув қуроли бўлиб хизмат қилади.

Дидактик материаллар дарс ва ўқув машғулот мазмунини тўла ифодалаш ва ўқувчи-талабалар дарс мазмунига яхши тушуниб етишлари учун хизмат қилади. Буларга ҳар турли кўргазмали қуроллар, таркатма материаллар, турли муаммоли вазиятларни яратувчи мосламалар, тарбияловчи ўйинлар ва ҳоказолар киради. Дидактик материаллар ҳам дидактиканинг барча қонун, қоида ва тамойилларига мос равишда яратилади. Шунинг эътиборга олиш зарурки, дидактик материаллар ҳажми ҳаддан зиёд кўп бўлмаслиги лозим. Улар ўқувчи ва талабаларни эътиборини чалғитишга эмас, фақат ўқув машғулот мазмунини ёритишга хизмат қилишлари керак. Баъзилар кўргазма материалларга катта эътибор бериб, уларни кўпайтириб юборадилар. Бундай қилиш нотўғри.

2) Ўқувчи ва талабалар бажаришлари шарт бўлган қондалар

Умумтаълим ўрта мактаблардаги дарс ва академик лицей, касб-хунар коллежлари ҳамда олий ўқув юртларидаги ўқув машғулотига келган ўқувчи-талабалар қуйидаги талаб ва қондаларга риоя қилишлари шарт.

Ўқувчи-талабаларга қўйиладиган асосий талаб. Ўқувчи-талабалар дарс ва ўқув машғулотига кечикмай, уст-боши саромжон-саришта ҳолда билим эгаллаш иштиёқи билан келишлари шарт. Чунки ҳар қандай билимни эгаллаш учун анчагина руҳий ва ақлий қувват сарфлаш талаб этилади. Агар киши, ўқув машғулотига тайёр-гарлик кўрмай, уст-боши тўзиган, санитария ҳолати коникарсиз бўлса ва дарсга кеч қолиб келса, демакки унинг руҳи энг нозик ва покиза нарса ҳисобланган билим эгаллашга тайёр эмас. Шунингдек, ўқувчи-талабанинг билим олишга иштиёқи бўлмаса, унда билим эгаллаш учун керакли қувват пайдо бўлмайди. Иштиёқ ва унинг натижасида келиб чиқувчи қувват ўқувчи-талабаларда бўлмаса, дарс ва ўқув машғулотлари жараёнида эгалланиши шарт бўлган билимларни улар ололмайдилар, демакки, дарс ва ўқув машғулотлари олдида қўйилган мақсадга етолмай, руҳий азоб чекадилар. Бу дегани ўқувчи-талабаларни асаби бузилиб, уларда ўринсиз чарчоқ ҳосил бўлади. Натижада уларнинг 45 ёки 90 дақиқалик умри зое кетиб, умрининг шу қисми увол бўлади. Умрни увол қилиш эса, қатта гуноҳлардан ҳисобланади. Чунки зое кетган умрни қайтариб бўлмайди.

Дарс ва ўқув машғулотига тайёргарлик кўриш деганда – эргарок туриб, дарс жадвалига қараб, бугунги бўладиган дарс ва ўқув машғулотларни аниқлаб оладилар. Шундан сўнг, бўладиган ўқув машғулотларга керак бўладиган китоб ва дафтарларни ҳамда ручка, қалам ва бошқа зарур ўқув анжомларини папкага солиб қўядилар. Бугун ўтилиши режалаштирилган дарс ва ўқув машғулотларнинг аввали машғулотларида нималар ўтилганини эслаб, уйга берилган вазифаларни кўздан кечириб қўядилар, эсдан чиққан жойлари бўлса, уни қайтариш орқали эслаб оладилар. Шундагина, улар дарс ва ўқув машғулотига тайёр деб ҳисобланадилар.

Ўқувчи-талабалар бажариши шарт бўлган қондалар:

Биринчи қонда. Ўқув муассасасига билим олиш мақсадида келадиган ўқувчи-талабалар ўқитувчи-педагогнинг сўзларига диққат қилиб, бутун вужудини билим эгаллашга тайёрлашни ўрганишлари талаб қилинади. Диққат қилиш билим эгаллашнинг асосий қондаси. “Диққат билим эгаллашнинг эшигидир” деган эди буюк рус педагоги

Константин Димитриевич Ушинский. Дикқат қилмасдан туриб, киши, билим эгаллашдек эзгу мақсадига эриша олмайди.

Унутмаслик лозимки, узоқ муддат, яъни 2–3 дақиқа дикқат қилиб ўтириш анча мураккаб. Киши қанча хоҳламасин, 1 – 1,5 дақиқадан сўнг уни дикқати тарқаб кетаверади, бу табиий хол. Шунинг учун ўқувчи- талабалар ҳар дақиқада, ўзини мажбурлаб туриб, ўқитувчи-педагогнинг сўзларига дикқатини қайтариб туриши талаб қилинади. Бу анча қийин иш, аммо уни бажармаса, ўқувчи-талаба дикқат қилиш амалини бажара олмаган бўлади. Натижада, ўқитувчи-педагог тушунтираётган билимларни анғалаб етмай, шу соатда кўзланган мақсадига эришмайди.

Иккинчи қоида. Ўқувчи-талабалар, ўқитувчи-педагогнинг дикқат билан эшитиб, сўзларини муҳим жойлари ҳамда ажратиб берадиган таянч тушунчаларни ёзиб боришлари шарт. Дарс ва ўқув машғулоти жараёнида саволлар пайдо бўлиб қолса, конспект дафтарини бир четига ушбу саволларни ёзиб қўйиши лозим.

Учинчи қоида. Ўқувчи-талабалар дарс ва ўқув машғулоти жараёнида англаб етилган билимларни, ўзларининг кўникмасига айлантириш мақсадида, уларни дарсдан ташқари пайтларда, уйда қайта-қайта такрорлашлари ҳамда уйга берилган вазифаларни тўлиқ бажаришлари шарт. Киши қанчалик эгаллаган билимларини қайтариб турса, улар шунчалик унинг кўникмасига айланади. Қайтарилиб турмаган билим, эсдан чиқиб кетади. Бу табиий қонун.

Тўртинчи қоида. Уйга берилган вазифани – у машқми, қайтаришми, амалий иш бажаришми, ўтган дарсни таҳлил қилишми ёки адабиётлар билан ишлашми, қатъи назар, бу вазифаларни у шу кунни ўзида бажариши лозим. Эртага бажараман деган ўқувчи ва талабанинг бугун эгаллаган билимлари эртага юз фоиз эсдан чиқиб кетади, бу қатъий қоида, унга амал қилиш лозим.

Бешинчи қоида. Ўқувчи-талаба амалий машғулотларда, албатта фаол қатнашиб, назарий машғулотларда эгалланган ва уй вазифасини бажариш жараёнида уларни ўзининг кўникмасига айлантириб улгурган билимларини бошланғич малакага айлантириб қўйиши шарт. Акс ҳолда эгаллаган ва кўникмага айлантириб олинган билимлар оралик ва якуний назоратларгача эсдан чиқиб кетади.

3) Ўқитувчи-педагогнинг касбий компетентлик даражаси

Ўз олдида ёш авлодга таълим бериш ва уларни тарбиялашдек масъулиятли вазифани мақсад қилиб олган кишининг ижтимоий моҳияти, яъни ўқитувчи-педагогларнинг ижтимоий сифатлари қандай бўлади? деган саволга қуйидагича жавоб қайтариш мумкин.

Ўқитувчи-педагогларнинг шахсий ижтимоий сифатларига азал-азалдан эътибор қаратиб келинган ва ҳар бир замон талабидан келиб чиқиб, педагогга қўйиладиган талаблар такомиллашиб, мураккаблашиб бораверган.

Зардўшт таълимотида, “муаллим – қоҳинларнинг бурчлари болаларга билимларни яхшилик йўсинда ўргатиб, уларни яхши билан ёмонни ажратадиган қилиб тарбиялаш ва тўғри йўлга ҳидоят этишдир” дейилган. Авестонинг “яшт”ларида ақлу фаросат билан ёмонликка қарши курашни амалга ошириб, болалар руҳиятига рост сўз, пок ақида, ҳалол ниятни сингдирадиган устоз-муаллимлар пешвоси мадҳ қилинади.

Шунингдек, унинг “яшт”арида танбаллиги, бекфарклиги, масъулиятсизлиги, лоқайдлиги, фаросатсизлиги, укувсизлиги, билими ва малакасини такомиллаштирмаслиги оқибатида болалар зехнини, уларнинг мустақил тафаккурини ўтмаслаштирадиган, айни чоғда, ёшларнинг ақлини занглатадиган, ҳаётга, меҳнатга муносабатларини сусайтирадиган, имон-эътиқодини заифлаштириб, маънавий жиҳатдан кашшоқлаштирадиган “ёмон устозлар” каттик қораланади.

Зардўштнинг Олий Тангри Ахурамазда билан мулоқотида ҳам яхши ва ёмон устозлар ҳақида шундай дейилади: “Ношуд, ёмон муаллим ўқувчи қалбидан хунармандчиликни йўқотар экан. Эй Яздон, ёмон устоздан ўзинг асра”.

Талабаларга билим бериш ўқитувчининг масъулиятли бурчидир, деб **Ибн Сино** ўқитувчининг шахсияти қандай бўлиши кераклиги ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган:

- болалар билан муомалада босиқ, жиддий бўлиш;
- бериладиган билимни талабалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериш;
- таълимда турли усул ва шакллардан фойдаланиш;
- талабанинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларини билиш;
- фанга қизиқтира олиш;
- берилган билимларнинг энг муҳимини ажратиб ўқитиш;
- билимларни талабаларнинг ёши, ақлий даражасига мос равишда бериш;
- ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиш зарур.

Мирзо Улуғбек даврида илм-фан, адабиёт ва санъат, маърифатчилик жадал таракқий этган. Шунингдек, ўқитишнинг синф тизимлари,

болаларни ёши бўйича табақалаштириб ўқитиш, ўқув-тарбия ишларининг аниқ бир муддатини белгилаб қўйиш каби ғоялар илгари сурилган ва маълум даражада амалга оширилган. Шу билан бирга Мирзо Улуғбек ўқитувчи ва мударрисларнинг инсоний хислатларига, билими ва маҳоратига катта аҳамият берган. Уларнинг моддий эҳтиёжлари давлат таъминотидан қондирилишини йўлга қўйган, энг маҳоратли устозларни эъзозлаган. Айни пайтда, у мударрисларнинг дарс беришдан ташқари илмий тадқиқотларда иштирок этишларини талаб қилган.

Шунга ўхшаш фикрларни Ғарб педагоглари ҳам айтиб кетишган. Жумладан, Дистерверг: “Яхши ўқитувчи ўзининг тарбия тамойилларидан ҳеч қачон қайтмайди. Ўқитувчи ўз устида доимо мустақил ишлаши лозим. Ём он ўқитувчи ҳақиқатни айтиб қўя қолади, яхши ўқитувчи эса болаларни ҳақиқатни топишга ўргатади” деган.

Ўтган Шарқ алломаларию, Ғарб педагогларининг фикри ҳамда кўп йиллар давомида олиб борилган тадқиқотлар ўқитувчи ва педагог, яъни ўзига ёш авлодни тарбиялашни касб қилиб олган инсон қуйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлиши шарт эканини кўрсатди.

Биринчидан, ўқитувчи-педагог фалсафани яхши билиши шарт. Чунки фалсафа одамга абстракт фикр юритишни ўргатади. Ўқитувчи-педагог синф ёки аудиторияга кирганда, унда абстракт тафаккур сустривожланган бўлса, ўзини йўқотиб қўяди. Синф ва аудиториядагилар диққатини ўзига қаратиб олиши учун, кишида абстракт тафаккур яхши ривожланган бўлиши керак.

Ундан ташқари, фалсафа дарс пайтида кечадиган билиш жараёнини ўргатади. Билиш жараёнининг қонуниятларини, яъни гнесологияни билмаган ўқитувчи ҳамда педагог дарс ва ўқув машғулотини олиб боришда бир қатор қийинчиликларга дуч келиб, дарс ва ўқув машғулотини амалга ошира олмайди, оширганда ҳам нотўғри амалга оширади.

Шу билан бир қаторда фалсафанинг асосий қонунлари инсоннинг барча амалий фаолиятида, шу жумладан, педагогик фаолиятида ҳам умумий методологик асос вазифасини ўташлигини юқоридаги бўлимдан билдик.

Юқорида бир неча бор такидланганидек, замон талабига жавоб берадиган мутахассис бўлишлик учун, у объектив борлиқга “Мажму ёндашув тамойили”ни тўлиқ эгаллаган бўлиши шарт, Буни эса мутахассисга, шу жумладан педагогга ҳам, фалсафа ўргатади.

Иккинчидан, ўқитувчи-педагог ёшларни таълим-тарбияси билан шуғулланишни ўзига касб қилиб олган экан, педагогиканинг жамият ҳаётидаги ўрнини, унинг пайдо бўлиш тарихини яхши билиши керак.

Педагогика тарихини ўрганиш жараёнида киши педагогик фаолиятнинг инсоният ҳаётидаги ўрнини, педагогикадаги асосий қонун-қоида ва тамойиллари ҳамда асосий тушунчаларнинг шаклланиш тарихини билиб олади.

Умрини ўқитувчиликка бағишлаган киши, педагогика назариясини, яъни **дидактикани** жуда яхши билиши керак. Чунки дидактика ўқитувчини педагогиканинг назарий асослари билан қуроллантириб, билим бериш ва уни ҳаётда қўллашга ўргатиш жараёнини амалга оширишнинг асосий тамойилларига амал қилишликни илмий томондан асослаб беради. Шунингдек, педагогиканинг назарияси, ўқитувчилик касбида қўлланиладиган асосий тушунчаларнинг ишлатилиш ўрни, қондаси, яъни категориал апаратини тушунтириб беради.

Шу билан бир қаторда, педагогик касбни танлаган киши, дидактика тамойилларидан келиб чиқувчи умумий педагогиканинг тадқиқот объекти, предмети ва мақс адини кўрсатиб берувчи ҳамда педагогикага оид барча умумий масалаларни ечиб берувчи **“Умумий педагогика”**ни яхши билиши шарт. Ҳар қандай ўқитувчи-педагог дидактика тамойилларига суянувчи ва умумий педагогиканинг барча қонун-қоидаларидан келиб чиқувчи **хусусий педагогиканинг** ўзига хосликлари ҳамда дидактика тамойилларини ўзи танлаб олган хусусий фанда қўллашни тўлиқ билиши керак.

Болаларга билим бермокчи бўлган ўқитувчи дарс бериш **усулларининг** мажмуини ва тартибга келтирилган дарс бериш **йўли** (методика)ни мукамал эгаллаб олган бўлиши лозим. Дарс бериш усул ва услубларини билмаган педагог дарс ўтолмайди. У дидактиканинг барча тамойилларига суянган ҳолда, умумий педагогиканинг қонун-қоидаларини ўзи ўтаётган фанда қўллашни яхши билиши, педагогикада мавжуд усуллар ичидан ўзига мосларини танлаб олиши, дарс жараёнида ўз ўрнига қўя олиш йўли билан ўз услубини туза оладиган киши бўлиши керак.

Учинчидан, ўқитувчи ва педагог, ўқувчи ва талабаларга ўргатаман деб, танлаган фан билимларини, ўзи пухта эгаллаган бўлиши шарт. Ўз фани бўйича билимларни яхши ўзлаштирмаган киши, педагогика назарияси ва амалиётини қанчалик эгаллаб олган бўлмасин болаларга тўлиқ билим бера олмайди. Ўқитувчи ўқитаётган ўқув фанини ва унинг назариясини чуқур билиши, уни қизиқарли қилиб ўқувчи ва талабаларга етказа олиши уларнинг шу ўқув фанига бўлган қизиқишини оширади. Бу эса ўқитувчи обрўсини кўтаради.

Тўртинчидан, ўқитувчи ва педагог болаларга билим беришни амалга ошираётганда, муайян ёшдаги болалар вужудида содир

бўлаётган физиологик ва рухий ходисаларни яхши билиши лозим. Акс ҳолда, ўзини ҳам, болаларни ҳам қийнаб, дарс олдига қўйилган мақсадига ета олмайди. Бунинг учун педагог **болалар анатомияси ва физиологиясини ҳамда психология** фанларидан тўлиқ билимга эга бўлиши керак. Бундай билимга эга бўлмаган педагог болаларнинг асаби бузилишига сабабчи бўлиши мумкин. Мактабда учраб турадиган бу каби ходисалар, ўқитувчиларнинг бола физиологиясини ёки ёш психологиясини яхши билмаганидан кетиб чиқади.

Бешинчидан, Ўзбекистон Конституциясига кўра дин давлат ишларига аралашмайди, шунга қарамай, у ижтимоий ҳаётдан четлатилган эмас. Дин кундалик ҳаётимизда муҳим роль ўйнаб келмоқда. Динни яхши билмаган ёшлар баъзан диний таълимотга зид бўлган, оила-си ҳамда жамият тинчлигини бузувчи турли диний оқимларга кириб қолмоқдалар. Уларни бу йўлдан қайтариб, тўғри йўлга солиб юбориш учун ўқитувчининг ўзи ислом динини яхши билиши шарт. Шунинг учун ҳам, ўқитувчи-педагог ислом динининг асл мақсади, унинг қонун-қоидаларини батафсил билмоғи, бунинг учун эса у **диншунослик** фанини ўқиган бўлмоғи лозим.

Олтинчидан, ўқитувчи болаларга ўз фанидан билим бериш жараёнида, уларни муайян жамият ва унда олиб борилаётган сиёсат билан таништириб бориши шарт. Шу сабабли ўқитувчи ва педагоглар **сиёсатшунослик** билимларини пухта эгаллаб, уларни ҳаётда қўллай олишлари керак.

Еттинчидан, педагог муайян жамиятда тарихан шаклланган ижтимоий гуруҳлардан ҳам талабаларни хабардор этмоғи лозим. Бунинг учун ўқитувчи-педагог **социология** билимларидан хабардор бўлиб, улардан педагогик амалиётида фойдалана олиши керак. Шунинг учун ўқитувчи социология фанини пухта эгаллаган бўлиши шарт.

Шу билан бир қаторда, ўқитувчи болаларга маданият тўғрисида бошланғич тушунчалар бериб, уларда маданият унсурларини шакллантириб бориши лозим. Бунинг учун ўқитувчининг ўзи **маданиятшунослик** билимларини эгаллаган ва уларни педагогик амалиётида қўллай оладиган бўлиши керак.

Саккизинчидан, педагог ёш авлодга муайян фан билимлари билан бир қаторда ахлоқ ва одоб қоидаларини ҳам ўргатиши шарт. Бу ўқитувчи-педагогларнинг бурч ва масъулиятига қиради. Бунинг учун, аввало, ўқитувчининг ўзи ахлоқий тарбияланган бўлиши лозим. Ўқитувчининг юксак маънавияти, унинг теран билим доираси, айниқса, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг халқимиз тарихи, маданияти ва урф-одатларини чуқур билиши таълим-тарбия ишларининг муваффақиятли

кечишига ёрдам беради. Ҳозирги замон ўқитувчиси, айниқса, гуруҳ мураббийси миллий кадриятларимизни билибгина қолмай, кенг ота-оналар жамоатчилиги ичидан, синфда унинг оташин тарғиботчиси ҳам бўлиши лозим.

Тўққизинчидан. Ўқитувчининг асл фазилатларидан яна бири, у кимни, қандай одамни шакллантираётганлигини тўлиқ билиши ва ўқитаётган боласи шундай ижтимоий сифатларга, албатта эга бўлишига чин дилдан ишониши керак. Ушбу фазилатларга эга, имони мустаҳкам ўқитувчилар болаларни халқ педагогикаси дурдоналари билан таништириб, уларни миллий кадриятларимиз асосида тарбиялаши керак. Шунингдек, уларнинг нутқи раван, тили бой, ифода усули ва тасвир воситалари адабий тил меъёрларидан четга чиқмаган бўлиши лозим.

Ўқитувчилик касбига хос бўлган бундай фазилатларни ундаги педагогик одоб шакллантиради. Педагогик одоб бу ўқитувчининг юксак касбий фазилатидир. У ўқитувчига саботли бўлиш, ўз ҳиссиётини идора қила олиш, болаларга педагогик таъсир ўтказиш восита ва меъёрини белгилаш, аниқлашда ёрдам берадиган фазилат ҳисобланади. Юксак педагогик одобга эга бўлган ўқитувчигина синфда мўътадил психологик муҳит ўрнатиб, болалар калбига тез йўл топа олади.

Ўнинчидан. Ўз хизмати хусусиятига кўра ўқитувчи-педагоглар ташкилотчилик фазилатига ҳам эга бўлмоғи лозим. Бунинг учун улар ташаббускорлик ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиб, ҳар доим соғлом ва тетик, ғайратли, ўз кучи ва имкониятига ишонган бўлиши керак. Ташаббускор ва ғайратли ўқитувчигина болаларни ўз ортидан эргаштира олади, ўқувч илар эса унга эргашадилар.

Ўқитувчилик касби жуда катта руҳий ва жисмоний куч талаб этади, шунинг учун ўқитувчи-педагогнинг саломатлигига ҳам маълум талаблар қўйилади. Ўқитувчи-педагогнинг овоз пайчалари ривожланган, кўриш қобилияти яхши бўлиши керак, узок вақт тикка тура олиш, кўп юриш, эпчил ҳаракат қилиш каби ижтимоий сифатларга эга бўлмоғи шарт.

Ўн биринчидан, таълим-тарбия билан шуғулланувчи инсон, сўзсиз, эстетик тарбияланган бўлиши лозим. Эстетик тарбиянинг жамият таракқиётида нақадар муҳим роль ўйнаши ҳаммага маълум. Эстетик тарбия маънавий тарбиянинг муҳим ва таркибий қисми эканини унутмаслик керак. Эстетик диднинг пастлиги ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига салбий таъсир ўтказди. Жумладан, баъзи ёш оилаларда иқтисодий камчилик туфайли эмас, балки маънавий, асосан, эстетик диднинг пастлигидан бузилиб кетиш ҳоллари кам эмас. Туйғуларнинг пастлиги, қашшоқлиги, гўзалликни сеза билмаслик, кадрлай олмаслик каби омиллар эр-хотин ўртасидаги муносабатларга путур етказмоқда.

Эстетик дид деганда ихчам, нафис, чиройли кийинишга ўрганиш, уй-жойни саранжон-саришта ва озода тутиш, ҳаётдаги гўзалликларни, санъатдаги нафосатни тез илғаб олиш ва унга интилиш, ундан таъсирланиш, юксак, соф туйғуларга тўлиб-тошиб яшаш тушунилади.

Эстетик диднинг шаклланиши давр характери билан боғлиқ. Ҳар бир давр эстетикага қўядиган талабига мос ҳолда эстетик диднинг янги-янги мезонларини вужудга келтиради. Бу янги мезонлар барча кишилар томонидан ўзлаштирилгунча анча вақт ўтади. Бизнинг давримиз ҳам бу жиҳатдан ўз хусусиятларига эга. Давримиз мураккаб, шунга кўра, эстетик тарбиянинг ҳам шаклланиши силлиқ ва осон кечмайди.

Жамият таракқиётида маънавий ва иқтисодий томонлар ҳамма вақт ҳам бир ҳилда шаклланиб бормайди. Баъзан маънавий томон, баъзан иқтисодий томон ўзиб кетади. Ўзбек халқи ўтмишида иқтисодий томонга нисбатан маънавий томонларнинг кўпроқ шаклланиб кетган даврлари кўп бўлган. Жамият аъзоларининг маънавий тарбияланганлик даражасига ўқитувчи-педагоглар масъулдир.

Эстетик камолот маънавий ҳаётнинг энг нозик, шу билан бирга, мураккаб кўринишларидан бири. Инсон шахсиятида эстетик диднинг шаклланиши аста-секин давом этадиган узок жараёндир. Эстетик кўникмалар инсон вужудига сингиб, унинг эътиқодига айлана бориши зарур. Бу борада маълум тадбир асосида иш кўрилмаса, эстетик тарбия соҳасидаги барча ҳаракатлар зое кетади.

Гўзаллик билан яхшилик қондош эгизак, улар доим бир-бирини тақозо этган, бир-бирини тўлдирган. Қадимги юнонларда бу икки тushунча бир бутуннинг икки томони сифатида қаралган. Ҳозирги пайтда ҳам этика билан эстетиканинг бирлиги кишилар ҳаёти учун муҳим аҳамият қасб этмоқда. Чин инсоний ахлоқ меъёрларини ривожлантириш чин эстетик дидни шакллантиришни талаб этади. Фақат одобга эга, ахлоқли, виждонли кишини етук инсон деб бўлмайди. Одоб-ахлоқли кишида эстетик дид шаклланган бўлса, у ҳар томондан ривожланган шахс ҳисобланади. Ўқитувчи-педагог фақат ҳар жиҳатдан ривожланган шахс бўлиши керак.

Юқорида тавсифлаб ўтилган билимларнинг асосий ўн бир турини ўзида жамлаб, уларни кўникма ва малака босқичларидан ўтказиб, маънавиятига айлантириб улгурган кишигина ўқитувчилик ва педагоглик амалиёти билан шуғулланишга ҳақли.

Ўқитувчининг касбий шаклланиши олий ўқув юрти даргоҳида касбий таълим олиш жараёнида бошланади. Педагогика олий ўқув юртларининг ўқув-режа ва фанлар бўйича дастурларида бўлажак ўқитувчиларга шу касбнинг сир-асрорларини ўргатиш, илмий билим-

лар бериш, ўқитувчи касби ҳақида маълумот бериш ва кўникма ҳосил қилиш назарда тутилади.

Таълим жараёнида фанлар бўйича амалга ошириладиган семинар, амалий ва лаборатория машғулоти назарий билимларни мустаҳкамлашга ҳамда уларни кўникмага айлантиришгагина эмас, балки уларни амалий иш жараёнида қўллашга ҳам имкон беради. Бундай машғулотлар танлаган касби тўғри эканига ишонч ҳиссини уйғотади.

Олий ўқув юртидан кейинги даврдаги ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёнида мактаб раҳбарияти, айниқса, илмий мудир ҳамда педагогик жамоатчилик катта роль ўйнайди. Ёш ўқитувчиларга тажрибали ўқитувчиларни бириктириб қўйиш, уларнинг дарсларини кузатиш, услубий ишларга жалб этиш мактаб раҳбариятининг асосий вазифаларидан бири. Ўқитувчи ўз касбини секин-аста ўзлаштириб бориши билан бирга ота-оналар ўртасида педагогик билимларни тарғиб этади. Шу йўл орқали ҳам касбий шаклланиши такомиллашиб боради.

Ўқитувчилик касби ва педагогик маҳоратни эгаллаш, мактаб ўқитувчилар жамоасига киришиб, унда ўз ўрнини топиб кета олиши ёш ўқитувчининг ўзига боғлиқ. Жамоанинг ёрдамидан юз ўгирмаслик, қийинчиликларга дуч келганда руҳан тушқунликка тушмай, ўз хатоларини кўра билиш ва уни бартараф этиш учун ҳаракат қилиш унинг ўқитувчи бўлиб шаклланишидан дарак беради.

Шу билан бирга, ўқитувчининг касбий шаклланиши ўз-ўзини тарбиялаб бориши, ўз устида тинмай ишлаши ва ўз вақтида малакасини ошириб боришига узвий боғлиқ. Буларнинг ҳаммаси касбий фазилатларнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

4) Ўқув жараёнида иштирок этадиган техник воситалар

Юқорида дарс ва ўқув машғулоти мажму сифатида кўриб, унинг унсурларидан бири ўқув жараёнида иштирок этадиган техник воситалар мажмуини қайд қилган эди. Дарс ва ўқув машғулоти шу ном билан аталиши учун уларда қуйидаги техник воситалар мавжуд бўлиши лозим. Авваламбор, техник воситаларга инсон тафаккури ва жисмоний ҳаракатлари натижасида бунёд бўлган сунъий моддий нарсалар киришини маълум қилиб қўяйлик. Шу нуқтаи назардан келиб чиққанда, энг асосий техник восита бу ўқув биноси ва унинг ичидаги ўқув хоналари – синф, аудитория ё лаборатория ёки устахона. Кейинги зарурий техник воситалар – ўқувчи-талабаларнинг партаси ёки стол-стуллари, ёзув доскаси, ёзув бўри, ўқитувчининг иш столи ва стули, минбари, лаборатория ҳамда устахоналарда олиб бориладиган дарс ва ўқув

машғулотлари учун уларнинг жиҳозлари ҳисобланади. Булар ўзаро функционал боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақозо этади. Чунончи, синфхонаси бўлмаса дарс ижро бўлмайди. Синфхонаси бўлсаю, унда парта, стол ва стуллар бўлмаса, дарс ўтиб бўлмайди. Авваламбор, синфхона керакли техник воситалар билан жиҳозланмаган бўлса, у синфхона деб ҳисобланмайди ҳам. У бўш хона дейилади, синфхонаси, стол-стул, ўқитувчининг иш жойидаги стол-стуллар билан жиҳозланган бўлсаю хонада ёзув доскаси бўлмаса, дарс ва ўқув машғулотни тўлақонли ўтмайди. Доска бўлсаю, унда ёзиш учун бўр бўлмаса, досканинг бор бўлгани бекор. Дарс ва ўқув машғулотни яна тўлақонли ўтмайди ва хоказо.

Авваллари, техник воситалар деганда фақат ўқитишнинг техник воситалари тушунилар эди. Эндиликда мажмулар назарияси таълим-тарбия жараёнига кириб келгандан кейин, техник воситалар деганда дарсни ташкил қилиш учун зарур бўлган барча сунъий моддий нарсалар тушунилмоқда. Авваллари ўқитишнинг техник воситалари деб номланган нарсалар, шу кунда ахборот-коммуникация технологиялари дейилмоқда.

Дарс ва ўқув машғулотигадики техник воситаларнинг ажралмас қисми, ўқув машғулотлар учун мўлжалланган ахборот-коммуникация технологиялари ҳисобланади. Уларга эпидоскоп, кодоскоп, компьютер мажму-си, электрон доска, мультимедиа ва хоказолар қиради.

5) Ўқув машғулотига қўлланиладиган педагогик усуллар

Дарс ва ўқув машғулот жараёни фақат педагогик усул ва услублар орқали амалга оширилиб, дарс ва ўқув машғулотининг ажралмас қисми ҳисобланади. Ўқитувчи ва педагогсиз ҳамда ўқувчи ва талабаларсиз, шунингдек, ўқув дастур ва режасиз дарс билан ўқув машғулотини ўтиб бўлмагани каби, педагогик усулларсиз дарс ва ўқув машғулотини амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун, дарс ва ўқув машғулотига керак бўладиган комплекс хужжатлар қаторига дарс ва ўқув машғулотини ўтиш усуллар тизими қўшилса, айни муддао бўлади. Бу усуллар тўплами ўқитувчи-педагоглар учун катта қулайлик яратади. Дарс ва ўқув машғулотига тайёргарлик кўриш жараёнида, қайси усулни қўлласам экан, деб ўйлаб ўтирмай, тайёр усуллар тизими ичидан танлаб олишлари мумкин.

Таълим-тарбия усуллари ўқув ахборотни мантикий ўзлаштириш, уни англаш ва ташкил қилишни кўзда тутлади. Билимни узатиш ва уни кўникмага айлантириш усулларида ташқари, ўқув фаолиятини

рағбатлантириш ҳамда таълимда бурч ва масъулиятни асослаш усуллари ҳам бор.

Шу билан бир қаторда, таълим-тарбия жараёнини назорат қилиш ва бошқариш усуллари ҳам мавжуд бўлиб, уларсиз таълим-тарбияни амалга ошириб бўлмайди.

Ва ниҳоят, ўқитувчи ва педагоглар томонидан етказиб берилган билимлар, ўқувчи ҳамда талабаларнинг қанчалик ўзлаштириб олганлигини аниқловчи усуллари бўлиб, уларни қўлланмамининг кейинги саҳифаларида батафсил кўриб чиқамиз.

Усул ва услубларнинг фалсафий таърифи билан китобимизнинг биринчи қисмида танишган эдик. Энди бу категорияларнинг педагогикада қўлланиши ва педагогик усуллар тизимини, шу жумладан, технологиялаштирилган вариант ини ҳам кўриб чиқамиз.

Педагогикада ўқитиш усули деб, таълимий мақсадларга эришишда қўлланиладиган педагогик чора-тадбирлар йиғиндисига айтилади. Чора-тадбирлар йиғиндиси эса, услуб деб номланишини биламиз.

Педагогикада яна методика деган тушунча мавжуд. Бу тушунча, таълимий мақсадга эришишда қўлланиладиган педагогик чора-тадбир ва усулларни қўллаш йўриқномаси сифатида тушунилади.

Педагогикада усул атамаси устида бошқа тушунчалар ҳам мавжуд. Чунончи, усулларни педагог қўллайдиган бўлса – ўқитиш усули, талаба қўллайдиган бўлса – ўрганиш усули дейилади. Ўқитувчи ва талабаларнинг билим эгаллаш мақсадида биргаликда қўллайдиган усулларни – маърифий усуллар дейилади. Усул ва услублар юзасидан бошқача фикрлар ҳам бор.

Таълимий усул – мураккаб, кўп поғонали, кўп киррали диссептив, очик, қайтарилувчан марказлашган мажму бўлиб, дарс жараёнини амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Педагогик усулларда, таълим жараёнида объектив мавжуд бўлган қонуниятлар, таълим мақсади, мазмуни, тамойиллари ва таълим беришнинг шакллари ўз ифодасини топган бўлади. Таълим-тарбия усулларида дидактиканинг барча тамойиллари ўз ифодасини топган экан, улар ўзаро функционал боглик бўлиб, таълим усуллари ўзгариши билан дидактика тамойиллари ҳам такомиллаша боради ва бутун узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг такомиллига ўз таъсирини ўтказида.

Педагогик усулларнинг **объектив ва субъектив** услублар деган қисмлари мавжуд. Педагогик усулнинг таркибидаги объектив услубларга, ҳамма усулларда истисносиз ва доимий равишда ҳукм сурадиган қонуниятлар, қонун ва қоидалар ҳамда таълимий мақсад, мазмун ва шаклидан келиб чиқувчи услублар киради. Субъективларига ўқитувчи-педагогнинг шахсий сифатларидан, ўқувчи-талабаларнинг ҳамда ўқув

жараёнининг ўзига хос хусусияти ва шароитидан келиб чиқувчи услублар кирради.

Ҳар қандай педагогик усулни шакллантиришда, албатта, объектив услубларга суянилади. Ҳеч қачон субъектив услубларга кенг ўрин берилмаслиги керак. Объектив услублар билан субъективларининг орасидаги муносабатларни оптималлаштириш устида доимий тортушувлар бўлган ва бўлиб келмоқда. Педагогик усулларни ривожлантириш учун, албатта, субъектив услублар билан бойитиб борилиши керак, аммо бу ҳаракат меъеридан ошиб кетмаслиги лозим. Айнан, субъектив услубларни яратиш ва улардан педагогик амалиётда фойдаланиш педагогининг ўз касбининг моҳир устаси бўлиб етишганининг белгиси ҳисобланади.

Объектив услублар билан субъективлари орасидаги нисбатни мувозанатда ушлаш жуда қийин. Чунки педагогик усул ўқитувчи-педагогларнинг дарс беришдаги асосий қуроли бўлиб, ўқитувчи режалаштирган мақсадни, мақсадга эришиш чора-тадбирларини, қўйилган мақсаддан келиб чиқувчи ҳамда ечилиши шарт бўлган масалалар тизimini, таълим-тарбия жараёнининг мантигини, ахборот манбаларини, ўқитувчининг маҳоратини ва бошқа кўплаб нарсаларни ўзида ифодалаши керак.

Кўриб турганимиздек, педагогик усул кўп қиррали ижтимоий борлиқ бўлиб, унга таъриф берганда, унинг ҳамма томонларини ифодалаш қийин. Шунинг учун унга қуйидагича қисқа таъриф бериш мумкин. **Педагогик усул – бу таълимий мақсадга эришиш йўлидаги ўқитувчи ва талабаларнинг биргаликда қиладиган ҳаракатларининг тартиби.**

Педагогик усул кўп қиррали бўлгани учун ҳам уни гуруҳлаштириганда истаган жабҳасини асос қилиб олса бўлади. Шунинг учун ҳам педагогик усулларнинг таснифи жуда кўп. Педагог-ўқитувчилар учун усулларни турларга ажратганда, албатта, педагогик амалиёт талабларидан келиб чиқишлик тўғри бўлади.

Қуйида педагогик усуллар таснифларининг баъзи бирларига эътиборингизни қаратамиз.

1. Анъанавий тасниф ўзининг илдизи билан қадимий фалсафий ва таълимий тизимларга бориб тақалади. Шу кунда бу таснифнинг замон талабидан келиб чиқиб, такомиллашган варианты мавжуд. Бу типдаги тасниф ўзига асос қилиб билим манбаларини олган. Билим манбаларига қуйидагилар киритилган: амалиёт ва кўргазмалар (эмперик билимлар манбаи); оғзаки сўз ва китоб (назарий билимлар манбаи), ахборот технологиялари – видео, телевизор, компьютер ва интернет

тармоқлари (ҳам кўргазмали, ҳам назарий, ҳам эмперик билимлар манбаи). Бу тасниф орқали усуллар беш тоифага ажратилган: амалий, кўргазмали, оғзаки, китоб билан ишлаш ва виртуал (видео, компьютер, интернет).

Бу усулларнинг ҳар бирининг ўзини намоён этиш услублари бор (4-расмга қаранг).

Амалий	Кўргазмали	Оғзаки	Китоб билан ишлаш	Виртуал
Тажриба, амалий машқ, ўқув-ишлаб чиқариш меҳнати	Иллюстрация, намойиш, кузатиш	Айтиб бериш, Тушунтириш, Ҳикоя, Сужбат, Кўрсатма бериш, Маъруза, Баҳс, Мунозора	Уқиш, Урганиш, Реферат ёзиш, Кўриб чиқиш, Баён қилиш, Режа тузиш, Конспект тузиш	Кўриш, Таълим олиш, Машқ қилиш, Назорат

4-расм.

2. Белгиланган мақсадга қараб таснифлаш. Бунда, даре босқичларининг кетма-кетлиги умумий асос қилиб олинган. Уларда қуйидаги усуллар ажратилган: билим эгаллаш; кўникма ва малакалар ҳосил қилиш; билимни амалиётда қўллаш; ижодий фаолият; мустақкамлаш; билим, кўникма ва малакаларни текшириш.

3. Билим фаолиятининг типига қараб усуллар қуйидагиларга ажралади: ахборотли – рецептив ёки иллюстратив тушунтириш; репродуктив; муаммоли баён; эвристик ёки ярим тадқиқот ва тадқиқот. Бу типдаги усуллар билиш фаолиятининг кучланишига қараб гуруҳлаштирилган. Бунда усул, ўқувчи – ўқитувчи ҳамкорлигида билим олиш жараёнидаги фаолиятида тафаккурини қанчалик ишлатиши билан изоҳланади.

Агар ўқитувчи-педагог томонидан ташкил қилинган билиш фаолияти, унинг берган билимларини эслаб қолиш ва уларни қайта айтиб бериш билан боғлиқ бўлса, унда ўқувчи-талабалар ақлини фаол ишлатмай, хотирасини ишга солиб ёд олиш билан чекланадилар. Бундай усул репродуктив усул дейилади. Агар ўқитувчи-педагог ўқувчи ҳамда талабалар тафаккурини юкори куч билан ишлашга мажбур қиладиган усулларни қўлласа, улар ярим тадқиқот ва тадқиқот усуллари дейилади.

Ахборотли – рецептив усуллар қуйидаги белгилар билан изоҳланади:

1) ўқувчи-талабаларга билимлар тайёр ҳолда берилади;

2) ўқитувчи-педагог турли услублар билан бу билимларни ўқувчи ҳамда талабалар томонидан қабул қилиб олишни таъминлайди;

3) ўқувчи-талабалар бу билимларни ўзлаштириб (рецепция), уларни тафаккуридан ўтказиб, хотирасида сақлайди.

Бундай усулларни қўллаганда барча ахборот манбаларидан фойдаланилади (сўз, кўргазматилик ва ҳоказо). Баён қилиш жараёнида мантиқнинг индуктив йўли билан бир қаторда дедуктив йўлидан ҳам фойдаланилади.

Репродуктив усулнинг қуйидаги белгилари мавжуд:

1) ўқувчи-талабаларга билим тайёр ҳолда берилади;

2) ўқитувчи-педагог билимни берибгина қолмайди тушунтириб беради;

3) ўқувчи-талабалар тушунган ҳолда билимларни ўзлаштирадилар ҳамда хотираларида сақлайдилар. Уларнинг ўзлаштирганлик даражаси, берилган маълумотларни тўғри айтиб бериши репродуктив билан изоҳланади;

4) пухта ўзлаштиришига кўп маротаба қайтариш йўли билан эришилади.

Бу ва бундан олдинги айтилган ахборотли-рецептив усулларнинг афзаллиги ва кенг қўлланишининг сабаби, уларнинг тежамкорлиги билан белгиланади. Бу усуллар орқали кам вақт ичида кам куч сарфлаб, кўп билим бериш мумкин.

Инсон фаолияти ё репродуктив (билган йўлдан оғишмай уни айнаан қайтариш) ёки ижодий (максадга етиш йўлини ўзи излаб топади) бўлади. Бу ерда шуни айтиб ўтиш жоизки, ҳар қандай ижодий ҳаракатдан олдин репродуктив ҳаракатлар бўлади. Шунинг учун бу усулни менсимаслик жоиз эмас. Аммо, уни қўллашга ҳам қаттиқ берилиб кетмаслик лозим. Энг яхшиси, репродуктив усул билан бир қаторда бошқа усуллардан ҳам бирдай фойдаланиш яхши самара беради.

Муаммоли баён усули оралик усул ҳисобланиб, кўр қорилардек ёд олиш ва уни айтиб беришдан, мустақил фикр юритишга ўтиш учун хизмат қилади. Болалар, ривожланишнинг маълум бир босқичида, мустақил фикр юрита олмайдилар. Ўқитувчи-педагог талаба ёшлар олдига муаммони қўйиб, уни ечиш йўллариини ўзи баён қилиб беради. Шунда ўқувчи-талабалар муаммони ечишда иштирок этмасалар ҳам, ўқитувчининг гуруҳ олдига қўйилган муаммони моҳирона ечишини кузатиб, илҳомланадилар ва муаммони ўзлари ечишни истаб қоладилар.

Эвристик ёки ярим тадқиқот усули қуйидаги белгилари билан характерланади:

1) ўқувчи-талабаларга **Билим тайёр** ҳолда берилмай, у мустақил равишда топилади;

2) ўқувчи-талабалар турли воситалар ёрдамида, мустақил равишда билим олишни ташкил қиладилар;

3) ўқувчи-талабалар ўқитувчи ёки педагог ёрдамида мустақил фикр юритишга ва шу орқали янги билимларни топишга ўрганадилар. Улар мустақил равишда муаммоларни ечиш йўлларини излайдилар. Топилган натижаларни таҳлил қиладилар, таққослайдилар, умумлаштирадидлар ва яқун ясайдилар.

Бу усулнинг ярим тадқиқот деб ном олганлигининг сабаби, ўқувчи-талабалар аввал **ҳеч** қачон мустақил равишда билим олишмаган бўлишса, бу вазифани бажаришга қийналадилар. Шунинг учун ўқитувчи-педагоглар уларга ёрдам берадилар. Бу усул кўлланганда ўқитувчи – ўқувчи – ўқитувчи – ўқувчи схемаси бўйича амалга оширилади. Шунда билимнинг бир қисмини педагог айтиб, қолганини топиш талабаларга қўйиб берилади.

Ўқитишнинг тадқиқот усули моҳияти эса куйидагича:

1) ўқитувчи-педагог ўқувчи-талабалар билан бирга муаммони шакллантиради ва уни ҳал қилиш учун ўқувчи-талабаларга муддат берилади;

2) ўқувчи-талабаларга билим айтилмайди. Уни талабаларнинг ўзлари мустақил равишда излаб топадилар. Шунда, бу билимнинг топиш чора-тадбирларини ҳам ўқувчи-талабаларнинг ўзлари белгилайдилар.

3) ўқитувчи-педагогнинг фаолияти, ўқувчи ҳамда талабалар ижодий изланишини бошқаришдан иборат бўлади;

4) бу усулда ўқув жараёни ўта жадал ва юқори қизиқиш орқали кечиши ҳамда топилган билимлар чуқур, таъсирчан ва инчунин болалар хотирасида узоқ сақланиши билан бошқа усуллардан ажралиб туради. Бу усулнинг камчилиги, унга кўп вақт ҳамда талаба ва педагоглардан анчагина куч сарфланишини талаб қилади.

4. Дидактик мақсадларга кўра усуллар икки гуруҳга ажралади:

1) билимларнинг бирламчи ўзлаштирилишига хизмат қилувчи усуллар;

2) эгалланган билимларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришга йўналтирилган усуллар.

Биринчи гуруҳга: ахборотли – ривожлантирувчи усуллар (оғзаки баён, суҳбат, китоб билан ишлаш); эвристик (изланувчан) усуллар (эвристик суҳбат, мунозара, лаборатория ишлари); тадқиқот усуллари киради.

Иккинчи гуруҳга: машқ (нусахага қараб кўчириш, шарҳланган машқлар, вариантли машқлар ва ҳоказо) ва амалий машғулотлар киради.

5. Бир неча бор, бинар ва ярим бинар усулларни яратишга уришиб кўрилган. Бунда усуллар икки ва ундан ортик белгиларига қараб гуруҳлаштирилади. Масалан, билим бериш усуллари билан билим олиш усулларининг бирикувидан ҳосил бўлган усуллар ва ҳоказо.

6. Дидактикада кенг тарқалган усуллар гуруҳи, бу академик Ю. К. Бабанскийнинг таклиф қилган таснифидир. Бунда уч йирик педагогик усуллар гуруҳи ажратилган:

1. Ўқиш-ўрганиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш усуллари.

2. Ўқиш-ўрганиш фаолиятини рағбатлантириш ва мотивациялаш.

3. Ўқиш-ўрганиш фаолиятининг самарадорлигини текшириш ва ўзини-ўзи назорат қилиш усуллари.

Ўқиш-ўрганиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш усуллари, ўз навбатида, тўрт гуруҳга бўлинади:

1) манбалар жиҳатидан – оғзаки, кўргазмали ва амалий;

2) мантиқи жиҳатидан – индуктив ва дедуктив;

3) фикр юритиши бўйича – репродуктив ва муаммоли изланиш;

4) бошқарилиши жиҳатидан – мустақил ишлаш ва ўқитувчи раҳбарлигида ишлаш усуллари.

Ўқиш-ўрганиш фаолиятини рағбатлантириш ва мотивациялаш усуллари икки гуруҳдан иборат:

1) ўқишга қизиқишни асослаш ва уни рағбатлантириш;

2) ўқишга бўлган масъулиятни асослаш ва рағбатлантириш.

Ўқиш-ўрганиш фаолиятининг самарадорлигини текшириш ва ўзини-ўзи назорат қилиш усуллари, ўз навбатида уч бўлақдан иборат.

1) оғзаки текшириш ва ўзини-ўзи назорат қилиш дарслари;

2) ёзма равишда текшириш ва ўзини-ўзи назорат қилиш усуллари;

3) лаборатория ва амалий машғулотлар орқали текшириш ҳамда ўзини-ўзи назорат қилиш усуллари.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, усуллар, асосан куйидаги вазифаларни бажаради: ўқитиш, ривожлантириш, тарбиялаш, ўқишга қизиқишни рағбатлантириш, назорат қилиш ва тузатиш. Педагогик усуллар ёрдамида маорифий мақсадга эришилади.

7. Ўқувчи-талабаларнинг таълим билан тарбия олганлигини назорат қилиш усуллари. Ўқувчи-талабаларнинг билимини, ақлий камолотларини назорат қилиш ва баҳолаш давлат микёсидаги муҳим масала ҳисобланади. Шу билан бирга, назорат ва баҳолаш жараёни

ўқувчи-талабалар билимини бойитишга, улар шахсини ривожлантириш ҳамда тарбиясига қатъи таъсир кўрсатади.

Баҳолаш мезонлари, ўқувчи-талабалар билимларни ўзлаштирганлик даражасини назорат қилишда қўйиладиган балл ва баҳолаш ўқувчи ҳамда талабаларда қандай таассурот қолдирганини, ўртоқларининг ўқишидаги ютуқ ва камчиликларига қандай муносабатда бўлишларини доим кузатиб бориш учун керак. Ўқувчи-талабалар билимини назорат қилиш ҳамда баҳолаш ўқув йил давомида ҳар доим ва мунтазам амалга оширилиши учун рейтинг тизими жорий қилиниб, тартибли ва доимий баҳолаш учун имкониятлар очиб берилди.

Педагогика илми билимларни ўз вақтида назорат қилиш ва баҳолашнинг учта вазифаси борлигини кўрсатади:

1. Ўзлаштиришни назорат қилиш ва баҳолаш натижаларига қараб Давлат таълим стандартлари қандай бажарилаётганини назорат қилиш, таҳлил этиш ва вазифаларни белгилаш.

2. Билимларни назорат қилиш ҳамда баҳолаш натижасида ўқувчи ва талабаларда билимлар янада кенгайди. Бу билан ўқув юртлиари олдида турган таълимий мақсад бажарилади.

3. Таълим соҳасидаги яхши натижалар ёшлар тарбиясига ҳам таъсир кўрсатади. Уларда кўтаринки рух, ўз кучига бўлган ишонч ва кизиқишлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам ўзлаштиришни назорат қилиш таълим тизимининг ажралмас қисмидир. Назорат жараёнида ёзма, оғзаки ва амалий усуллар қўлланилади.

Бу жараёнда оғзаки сўраш орқали ўзлаштиришни назорат қилиш, айниқса, мактабларда кенг тарқалган. Бу, асосан, савол-жавоблар орқали олиб борилади. Бунда яққа ва фронтал сўраш каби турлардан фойдаланилади.

Бу турдаги назорат усули жуда кўп вақт талаб қилганлиги сабабли, назорат жараёнини фаоллаштиришда кам вақт ичида кўп сонли талабаларни назорат қилиш мақсадида бир қанча рационал усуллар, жумладан, техник воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Чет эл тажрибалари ва ўзимиздаги кўплаб тажрибалар натижасида рейтинг усули бугунги куннинг назорат мезони деб қабул қилинган.

Рейтинг — баҳолаш, тартибга келтириш, таснифлаш, бирор ҳодисани олдиндан белгиланган шкала бўйича баҳолаш. Рейтинг ёрдамида ўқувчи-талабаларни улар учун умумий бўлган хусусиятларнинг ёрқин даражасига қараб дастлабки таснифлаш амалга оширилади.

Шкалалаш — аниқ жараёнларни рақамлар тизими ёрдамида моделлаштириш. Улар турли — сифат, тавсиф миқдорий услубларидан иборат. Рейтинг назоратида тест ҳам самарали қўлланилади.

Тест деганда, аниқ вазифанинг такомиллашганлик даражасини аниқлашда сифат ва миқдорий ўлчамларини белгилаш имконини берадиган, фаолликнинг бирон шакли, бирон аниқ топшириқ шаклидаги синов қуроли тушунилади.

Тестнинг афзаллиги қуйидагилардан иборат:

- назорат учун кам вақт сарфланади;
- назарий ва амалий билимлар даражасини объектив шароитда аниқлаш имконини беради;
- кўп сонли талабалар билан бир вақтнинг ўзида назорат олиб бориш мумкин;
- билим натижалари ўқитувчи томонидан тезкорлик билан текширилади;
- барча талабаларга бир хил қийинликдаги саволлар берилиб, бир хил синов ўтказилади.

Ҳозирги кунда узлуксиз таълимнинг умумий таълим, ўрта махсус, касб-хуна ва олий таълим босқичларида ўқувчи-талабалар билими рейтинг тизимида баҳоланади. Баҳолашнинг бундай шакли ўқувчи-талабаларнинг бутун ўқиш давомида ўз билимларини ошириш учун мунтазам ишлашни ҳамда ўз ижодий фаолиятини такомиллаштиришни рағбатлантириш ғоясига асосланади.

Рейтинг назорат тизими асосида ўқув режасига киритилган ҳар бир фан бўйича талаба ўзлаштиришининг сифат кўрсаткичларини баллар билан баҳолаш ётади.

Ҳар бир чорак ва семестрдаги фанлардан тўпланган баллар йиғиндиси талабанинг синф ва курс рейтингини ташкил этади.

Ҳар бир фан бўйича ўқувчи-талабанинг ўзлаштиришини баҳолаш чорак ва семестр давомида мунтазам равишда олиб борилади ҳамда қуйидаги назорат турлари орқали баҳоланади: жорий назорат, оралик назорат ва якуний назорат.

Жорий назорат – бу ўрганилаётган мавзуларнинг ўқувчи-талабалар томонидан қандай ўзлаштирилаётганлигини мунтазам равишда дарс жараёнида назорат қилишдан иборат. Бу назорат ўқитувчи томонидан ўтказилиб, талабанинг билим даражасини шу фаннинг ҳар бир мавзуси бўйича аниқланиб боришини англатади. Бу эса, ўқувчи-талабанинг узлуксиз билим олиши ҳамда натижасини муттасил назорат қилиб боришни назарда туттади.

Оралик назорат – бу мазкур фан бўйича ўтилган бир неча мавзуларни ўз ичига олган бўлим ёки қисмга кўра ўқувчи-талабанинг билимини аниқлаш демак. Оралик назорат дарсдан ташқари вақтда ўтказилади ҳамда ўқувчи-талабаларга ўзлаштириш кўрсаткичларини ошириш имконини беради.

Якуний назорат – бу назорат ўқув чораги ва семестр учун белгиланган мавзулар тўлиқ ўқитилиб бўлингач, ўтилган мавзулар бўйича олинади. Ўқув чораги ва семестрдаги рейтинг баҳоси жорий, оралик ва якуний назоратларда тўпланган баллар бўйича аниқланади.

Ҳар бир ўқув фани бўйича максимал рейтинг бали шу ўқув фани учун ўқув режасида ажратилган умумий дарс соатлари миқдорига тенг деб ҳисобланади.

Максимал баллнинг 70 фоизда жорий ва оралик назорат жараёнида, 30 фоизи якуний назоратда тўпланиши тавсия этилади.

Ўқув чораги ҳамда семестр давомида мазкур фан бўйича тўпланган баллар ўқувчи-талаба билимига нисбатан қуйидагича баҳоланади:

86 – 100% – “аъло”; 71 – 85% – “яхши”; 56 – 70% – “қоникарли”; 50 ва ундан ками “қоникарсиз”.

Ўқув жараёнини амалга оширишнинг асосий тамойилидан келиб чиқиб, педагогик усулларни қуйидаги уч тоифага ажратиш мумкин.

Биринчиси “Анъанавий усуллар” деб номланиб, талабаларга билимларни “**етказиб бериш**” тамойилига асосланади. Уларга: юқорида айтилганидек – “айтиб бериш”, “кўрсатиб бериш”, “намоиш”, “маъруза тақдироти”, “савол-жавоб” ва “тўрт поғонали усул”лар киради.

Иккинчиси “Интерфаол усул”лар дейилиб, талаба-ёшлар билим эгаллашларида “**фаоллаштириш**” тамойилидан келиб чиқадилар. Уларга: “муаммоли дарс”, “фикрий хужм”, “давра суҳбати”, “кластер усули”, “қора кути”, “бешинчиси ортиқча”, “ишбоб ўйин”, “расм ўйин”, “баҳс-мунозара” ва бошқа кўплаб усуллар киради.

Учинчиси “Илгор ёки замонавий ёхуд ноанъанавий усуллар” дейилиб, таълим-тарбия жараёнини “**жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш**” тамойилига суянадилар. Уларга: “лойиҳа усули”, “йўналтирилган матн”, “программалаштириш”, “модулли ўқитиш”, “технологик харита усули” ва ниҳоят барча усулларнинг яхши томонларини ўзида мужассамлаштирган “педагогик технология усули” киради.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. Дарс ва ўқув машғулотларини амалга ошириш шакли қандай? 2. Дарс ва ўқув машғулотини мажму сифатида англаш деганда нимани тушунамиз? 3. Дарс ва ўқув машғулотининг таркибига кирувчи унсурларни санаб беринг? 4. “Замонавий дарс ва ўқув машғулоти” тушунчасининг моҳиятини очиб беринг? 5. Ўқитувчи-педагогларга зарур бўлган меъёрий хужжатларга нималар киради? 6. Ўқувчи-талабалар ўқув машғулоти давомида амал қилишлари шарт бўлган қоидаларни санаб беринг? 7. Педагогнинг компетентлик даражаси қандай ўлчанади? 8.

Ўқув жараёнида иштирок этадиган техник воситаларни санаб беринг? 9. Педагогик усулларни гуруҳлаштириб, уларни ҳар бирини шарҳлаб беринг? 10. Анъанавий усулларга қайсилар қиради? 11. Интерфаол усулларнинг негизида қандай тамойил ётади? 12. Ноанъанавий ва замонавий усулларга қайсилар қиради? 13. Ўқитишнинг энг замонавий усули нима деб номланган? 14. “Таълим технология” ва “Педагогик технология” орасида нима фарқ бор?

4.2. Ўқитишнинг замонавий усули “Педагогик технология” – яратилиш тарихи ва унга юклатилган вазифалар

Шу вақтгача инсоният яратган педагогик усулларнинг биронтаси ҳам камчиликлардан холи эмас. Шунинг учун усуллар назарияси тинимсиз тараққий этиб барча ўқитувчи-педагоглар талабига бирдай жавоб берувчи усуллар изланган. Шу изланишлар натижаси ўларок ўқув жараёнининг технологиялашган усули вужудга келди.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да, кўп маротаба хорижий мамлакалардаги илғор педагогик технологияларни ўрганиб, уларни ўқув муассасаларига олиб кириш зарурлиги уқтирилган.

Кейинги ўн йиллар ичида яратилган, педагогикага бағишланган адабиётларда “Таълим технологиялари”, “Педагогик технология”, “Янги педагогик технология”, “Илғор педагогик технология”, “Прогрессив педагогик технология” каби тушунчалар кўп учраб тургани билан уларнинг рус ва ўзбек тилидаги маромига етган таърифи ҳали тузилмаган.

Республикаимизнинг педагогик олим ва амалиётчилари илмий асосланган ҳамда Ўзбекистоннинг ижтимоий-педагогик шароитига мослашган миллий таълим технологиясини яратиш ва уни таълим-тарбия амалиётида қўллашга интиломқдалар.

Бу ерда, нима учун бугунги кунда педагогик технологиянинг миллий назарий асосини яратиш ва амалиётга татбиқ этиш зарурати туғилди? деган савол пайдо бўлиши мумкин. Жамиятимизга қанчадан-қанча билимли кадрларни ва юқори малакали олимларни етиштириб келган кўпгина педагогика усуллари мавжуд-ку, уларнинг эскириб, талабга жавоб бермай қолган ҳамда мафқуралаштирилган жойларини ўзгартириб, уларга миллий тус бериб, фойдаланаверса бўлмайдими? – деган мулоҳазалар ҳам йўқ эмас. Ўзбекистоннинг шу кундаги педагогик жамоатчилигининг аксарияти, айнан шу йўлдан бормоқда. Бу йўл иложсизликдан излаб топилган бўлиб, қисқа муддат хизмат қилиши мумкин. Мустақилликни қўлга киритган ва буюк

келажак сари интилаётган жамиятга бу йўл узок хизмат қилолмайди.
Чунки:

биринчидан, жамиятимиз, тараққий этган мамлакатлар каторида муносиб ўрнини сақлаб туриши учун, ўсиб келаётган авлоднинг таълим-тарбиясини жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш мақсадида дунёдаги энг илгор педагогик усуллардан фойдаланиш зарурлиги;

иккинчидан, анъанавий ўқитиш тизими ёзма ва оғзаки сўзларга таяниб иш кўриши туфайли “Ахборотли ўқитиш” сифатида тавсифланиб, ўқитувчи ва педагоглар фаолияти биргина ўқув жараёнининг ташкилотчиси сифатида эмас, балки нуфузли билимлар манбаига айланиб қолганлиги;

учинчидан, фан-техника тараққийнинг ўта ривожланганлиги натижасида ахборотларнинг кескин кўпайиб бораётганлиги ва уларни ёшларга билдириш учун вақтнинг чегараланганлиги;

тўртинчидан, кишиллик жамияти ўз тараққийнинг шу кундаги босқичида назарий ва эмперик билимларга асосланган тафаккурдан тобора фойдали натижага эга бўлган, аниқ яқунга асосланган техник тафаккурга ўтиб бораётганлиги;

бешинчидан, ёшларни ҳаётга мукамал тайёрлаш талаби уларга энг илгор билим бериш усули ҳисобланган объектив борлиққа “Мажму ёндашув” тамойилидан фойдаланишни талаб қилишидадир.

Педагогик технология юқорида санаб ўтилган бешта сабабий шартларнинг барча талаблари га жавоб берадиган педагогик усулдир.

Шу кундаги ижтимоий тараққий ишлаб чиқаришнинг кўп сонли тармоқлари билан бир каторда, маърифат ва маданият соҳаларига, шу жумладан, ижтимоий – гуманитар билимлар доирасига ҳам янги технологияни жорий этишни тақозо этмоқда.

Педагогик технологияни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш илмий муаммо сифатида махсус тадқиқотлар олиб боришни кўзда тутлади. Бунда, энг аввало, қуйидагиларни аниқлаш лозим:

- педагогик технологияни илмий ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш учун ижтимоий – педагогик асослар мавжудлигини аниқлаш;

- таълим-тарбия жараёни мажму сифатида нимани англатишини ва қандай таркибий қисмлардан ташкил топганлигини белгилаш;

- педагогик технологиянинг функционал мажмуи жараён сифатида нималардан иборатлигини аниқлаш;

- педагогик технология Кадрлар тайёрлаш миллий дастури мақсадларига қай даражада тўғри келиши ва уни баҳолаш мумкинлигини кўрсатиб бериш;

- педагогик технологиянинг “Мажмулар назарияси”нинг асосий

конуниятларига мослигини назоратда тутиб туриш йўл-йўригини ишлаб чиқиш.

Жамиятимиз жадаллик билан тараққий этиб, иктисодий ва сиёсий мавқеи кундан-кунга ортиб бормоқда. Аммо ижтимоий соҳада, айниқса, таълим-тарбияда депсиниш ва умумий тараққиётдан орқада қолиш сезилмоқда. Бундай нохуш вазиятдан чиқиб кетиш йўлларидан бири таълим-тарбия жараёнини қабул қилинган давлат стандартлари асосида технологиялаштиришдир.

Маърифатли ва ривожланган мамлакатларда муваффақият билан қўлланиб келинаётган педагогик технологияларни ўрганиб, халқимизнинг миллий педагогика анъаналаридан, уларнинг педагогик менталитетидан ҳамда таълим соҳасининг шу кундаги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистоннинг миллий педагогик технологиясини яратиш лозим эканлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Педагогик технологиянинг том маъносини билиш ва унинг худудимизга мос турини яратиш учун мажмулар назариясини тўла эгаллаб олиш зарур. Чунки педагогик технология мажмулар назариясининг конуниятларига 100 фоиз суянган бўлиб, янгича фалсафий тафаккурни, янгича дунёқарашни ифода этади.

Технология ҳар доим зарурий воситалар ва шароитлардан фойдаланиб, объектга йўналтирилган мақсадли амалларни муайян кетма-кетликда қатъий бажаришни кўзда тутади.

Ушбу тушунчаларни ўқув жараёнига кўчирадиган бўлсак, ўқитувчи ва педагогнинг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчи-талабаларга муайян шароитларда кўрсатган тартибли таъсири натижасида уларда жамият учун зарур бўлган ҳамда олдиндан белгиланган ижтимоий сифатларни интенсив тарзда шакллантирувчи ижтимоий ҳодиса, деб таърифлаш мумкин. Таърифлар назарияси бўйича бундай ижтимоий ҳодисани “Педагогик технология” деса бўлади.

Педагогик технология ижтимоий зарурият бўлганлигидан даставвал АҚШда 70-йилларда фалсафанинг бихивиоризм оқими заминида юзага келиб, бошқа ривожланган мамлакатларга тез тарқалди.

Ер юзи мамлакатлари икки қарама-қарши лагерга бўлиниб, совуқ уруш авжига чиққан даврда социализм тарафдорлари бу ижтимоий ҳодисани мафкура нуқтаи назаридан тан олмай, кўп йиллар давомида уни кўр-кўрона инкор қилиб келишди.

XX аср 90-йилларнинг бошида социализм нураб, унга аъзо бўлган давлатлар бирин-кетин мустақил бўлганидан кейин, улар учун, шу жумладан Ўзбекистон учун ҳам, ҳар жиҳатдан тараққий этган хорижий мамлакатларга кенг йўл очилди.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон олимлари хорижий мамлакатлар билан иктисодий, ижтимоий, сиёсий ва илмий-маърифий алоқалар ўрната бошладилар. Натижада юртимизга илғор ва самарали технологиялар кириб кела бошлади. Шулар қаторида жаҳондаги “Прогрессив педагогик технология” деган тушунчалар ҳам кириб, педагогик жамоатчилигимиз фикрини чулғаб олди.

Охирги йилларда Россия билан Ўзбекистонда педагогик технологияни ўрганиш йўлида анча ишлар қилинди. Педагогик технологиянинг ҳудудга мос вариантини яратишга кўл урган Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ)нинг пешқадам педагог олимларига тасаннолар айтиш билан бирга, улар йўл кўяётган баъзи камчиликларни айтиб, уларни тузатиб ўтгишни лозим кўрдик. Чунки бу камчиликлар педагогик технологиянинг мазмун ва моҳиятини тўғри тушунишга ҳалал бермоқда. Бунинг учун биз, МДХда шу йўналишда фаолият кўрсатаётган педагог олимларнинг “Педагогик технология” тушунчасига берган таърифларини ҳамда улар педагогик технология асосида тузиб чиққан дарс лойиҳаларини таҳлил қилиб чиқдик.

Педагогик технологияни ўқув жараёнига олиб кириш зарурлигини МДХга кирувчи мамлакатлар ичида биринчилар қаторида ҳар томонлама илмий асослаб берган россиялик олим В.П. Беспальконинг фикрича, **“ПТ – бу ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда педагогик мувафакциятни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсини шакллантириш жараёни лойиҳасидир.”**³⁴

Россия олимларидан В. М. Монахов: **“ПТ – аввалдан режалаштирилган натижаларга олиб боровчи ва бажарилиши шарт бўлган тартибли амаллар тизимидир”**, деган қисқача таърифни бера туриб, унинг асосий хусусиятларига эътиборни қаратади.

“ПТ – ўқув жараёнини технологиялаштириб, унинг қайта тикланувчанлигини ҳамда педагогик жараён турғунлигини ошириб, бу жараён ижрочисининг субъектив хусусиятларидан уни озод қилади”³⁵, дейди.

М. В. Кларин фикрича, **ПТ – ўқув жараёнига технологик ёндашган ҳолда, олдиндан белгилаб олинган мақсад кўрсаткичларидан келиб чиқиб, ўқув жараёнини лойиҳалашдир.**³⁶

³⁴Беспалько В. П., Слагаеме педагогической технологии. М., Педагогика, 1989. с.192.

³⁵Монахов В. М., Аксиоматический подход к проектированию пед. технологии. – М., Педагогика. 1997, № 6 с.26.

³⁶Кларин М. В., Педагогическая технология в учебном процессе, М., Знание. 1989. с.75.

И. Я. Ларнернинг фикрига кўра, ПТ – ўқувчилар ҳаракатларида акс этган ўқитиш натижалари орқали ишончли англаб олинмаган мақсадни ифодалайди.³⁷

В. П. Беспальконинг ўзбекистонлик шогирдларидан Нурали Сайдахмедов ва Абдурахмон Очиловларнинг фикрича, ПТ – бу ўқитувчи (тарбиячи)нинг ўқитиш (тарбия) воситалари ёрдамида ўқувчи (талаба)ларга муайян шароитда таъсир кўрсатиши ва бу фаолият маҳсули сифатида уларда олдиндан белгиланган шахс сифатларини интенсив шакллантириш жараёнидир.³⁸

Ўзбекистонлик педагог олим Б. Л. Фарберман педагогик технологияга қуйидагича таъриф беради: ПТ – таълим жараёнига янгича ёндашув бўлиб, педагогикада ижтимоий – муҳандислик онг ифодасидир. У педагогик жараёни техника имкониятлари ва инсоннинг техникавий тафаккури асосида стандарт ҳолга солиб, унинг оптимал лойиҳасини тузиб чиқиш билан боғлиқ ижтимоий ҳодисадир.³⁹

Бу таърифларни узоқ хорижда берилган таърифлар билан солиштириб кўриш учун япон педагог олими Т. Сакомото берган таърифни келтирамиз. “ПТ, - дейди Сакомото, - бу мажмули фикр юритиш усулини педагогикага сингдириш, бошқача қилиб айтганда, педагогик жараёни муайян бир мажмуга келтиришдир”.⁴⁰

Бирлашган миллатлар ташкилотининг нуфузли идораларидан ЮНЕСКОнинг таърифи бўйича, “ПТ – бу билим бериш ва уни эгаллашда техника ва инсон ресурсларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолда кўриб, бутун таълим жараёнини лойиҳалаш ва амалда қўллашда “Мажму ёндашув” усулидан фойдаланишдир”.⁴¹ АҚШ ва Германия олимларининг педагогик технологияга берган таърифи ЮНЕСКО берган таърифга яқин келади.

Келтирилган таърифларни илмий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қиладиган бўлсак, узоқ хорижда берилган таърифлар билан МДХ мамлакатлари олимларининг берган таърифлари бир-бирига яқин келса-да, фарқи ҳам анча тигини кўрамиз. Жумладан, Сакомото,

³⁷Ларнер И. Я., Внимание о технологии обучения // Сов. Педагогика. 1990. №3. с. 139.

³⁸Сайдахмедов Н., Очилов А., Янги педагогик технология моҳияти ва замонавий лойиҳаси. Т., 1999, 7–8-бетлар.

³⁹Фарберман Б. Л., Илғор педагогик технологиялар. Т., 1999, 4-бет.

⁴⁰Юзвичене П. А., Теория и практика модульного обучения. Каунас, 1989. с. 126.

⁴¹Фарберман Б. М., Илғор педагогик технологиялар. 8 – 9 апрель, илмий-назарий семинар. Т., 1993, 3-бет.

ЮНЕСКО ва бошқа узок хорижий мамлакатларда берилган таърифларда “Мажму ёндашув там ойили”га алоҳида урғу берилган. МДХ олимларининг ПТга берган таърифларида “Мажму ёндашув тамойили” эслагиб ўтилмаган ҳам.

Ҳақиқатда эса, объектив борлиққа мажму ёндашув тамойилини яхши билган кишига, Сакомото айтганидек, “ПТ – ўқув жараёнини муайян бир мажмуга келтиришдир”, деган тушунча кифоя қилади. Бу тушунча орқали ПТнинг бошқа ҳамма хусусиятларини, яъни мақсадга йўналтирилганини, бир неча ўзаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлиги ва бошқаларни англаб олса бўлади. Чунки бу хусусиятларнинг ҳаммаси, мажмулар назариясига биноан. “Мажму” деб ном олган нарса ва ҳодисаларнинг ажралмас сифатларидир.

Педагогик технологиянинг асосий тушунчаси, сўзсиз, ўқув жараёнига мажму сифатида ёндашишдир. Бунда таълим-тарбияда иштирок этувчи барча нарса ва ҳодисалар ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни, яъни педагогик жараён мажмуини ташкил қилади. Педагогик жараён мажмуининг муайян бир вақт мобайнида босқичма-босқич амалга оширилиши педагогик технология дейилади.

Педагогик технологиянинг анъанавий усуллардан асосий фарқи, унинг тўла-тўқис “Мажмулар назарияси” қонуниятларидан келиб чиққанлигидадир.

Педагогик технологиянинг аввалги усуллардан фарқи, у таълим жараёнини бир бутунликда кўриб, таълим мақсади, унинг мазмуни, билим бериш усуллари ва воситалари ҳамда таълим олувчи ва таълим берувчиларни мажмуга келтириб, таълим босқичларини лойиҳалаш, шунингдек, таълим жараёнини назорат қилиш, таълим натижаларини баҳолаш каби қисмларини ўзаро узвий боғлаб мажмуга келтириб туриб, унинг лойиҳасини тузишидадир.

Унинг анъавий усуллардан яна бир фарқи, у талабаларнинг ўзларига берилган билимни ёдлаб олиб айтиб беришига эмас, балки таълим ва тарбия жараёнининг якунида амалий ишларни бажаришига йўналтирилганлигидадир.

Педагогик технологиянинг бошқа таълим усулларидан навбатдаги фарқи, унинг ёрдамида ўқув жараёни ташкил этилганда, дарс натижаси билим берувчининг педагогик маҳоратига боғлиқ эмаслигидадир. Илмий асосланиб, яхши лойиҳалаштирилган педагогик технология бўйича ҳар қандай ўқитувчи ҳам, аъло бўлмаса-да яхши дарс ўтади. Чунки педагогик технологияни педагог олим, методист ёки илғор тажрибали ўқитувчилар тузади, шу боис уларнинг педагогик маҳорати педагогик жараён лойиҳасида ўз ифодасини топган бўлади.

Аввалгидек, “дарсдан кўзланган мақсадга объектив сабабларга биноан етиб бўлмади” ёки “кутилмаган омилларга биноан дарс бузилди” ва шунга ўхшаш гапларга педагогик технологияда ўрин қолмайди.

Педагогик технологиянинг юқорида қайд этилган хусусиятлари ва мажмулар назариясининг қонуниятларидан келиб чиқиб, унга қуйидаги кенгайтирилган таърифни берамиз. ПТ – бу Давлат таълим стандарти белгилаб берган билимларни ва жамият эҳтиёжидан келиб чиқиб олдиндан белгиланган киши фазилатларини самарали шакллантирувчи ҳамда аниқ мақсадга йўналтирилган ўқув жараёнини мажму сифатида қўриб, уни ташкил қилувчи унсурлари бўлган “Ўқитувчи ёки педагог”нинг ўқитиш воситалари ёрдамида “Ўқувчи ёки талаба”ларга маълум бир шароитда муайян кетма-кетликда кўрсатган таъсирини назоратда тутувчи ва таълим натижасини баҳолаб берувчи технологиялашган таълимий тадбирдир.

Жаҳон педагогик тафаккурида таълим-тарбияга бундай ёндашув янги эмас. XVIII асрдаёқ, “Буюк дидактика”нинг муаллифи Ян Амос Коменский таълим жараёнини “унда ҳар бир усул ва нарсалар вақт жиҳатидан шундай жойлаштирилиши керак эдики, бутун педагогик жараён яхши созланган соат каби беҳаго юриши керак” бўлган шаклга солмоқчи бўлганди. Буюк педагог Коменский етмаган орзуларга XX аср педагоглари етди. Бу ижтимоий ходиса. баъзи мамлакатларда “Таълим технологияси”, баъзиларида “Педагогик технология” номини олиб, бутун дунё ўқитувчи ва педагогларига дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Педагогик назария ва амалиётлар тажрибасининг йиғиндиси ҳисобланган Педагогикада катта ҳажмда назарий ва амалий билимлар тўпланган бўлишига қарамай, XX аср иккинчи ярмигача машҳур педагогларнинг биронтаси қайта тикланадиган, яъни издошлари томонидан улар ўтган юқори самарали дарсларни ўзларига ўхшаб ўтиш имконини берадиган педагогик жараён андозасини ишлаб чиқишмаган. Бунинг боиси, машҳур педагоглар усули таркибида ўзларининг шахсий сифатлари етакчи ўринни эгаллаганлигидадир. Маълумки, жамият таркибида машҳурликка даъвогар буюк шахслар жуда ҳам оз. Бизга эса, улар ҳар бир мактабда, ҳар бир лицей ва коллежда, ҳар бир олий ўқув юртида, ҳар бир синф ва дарс хоналарида керак. Бунга етишишнинг бирдан-бир йўли – машҳур педагогларнинг дарсини педагогик технология таъминлаши асосида лойиҳасини тузиш ва кўпайтиришдир.

Технологик ёндашув ишлаб чиқаришдан олинган бўлиб, унда минглаб технологик жараёнлар лойиҳалаштирилган. Улар ишлаб чиқаришда керакли натижаларга эришиш гарови ҳисобланади. Бу технологияларни қўллаш вақтида ҳудуд ва уларнинг ижрочиси ўзгарса

хам, керакли маҳсулот чиқаверади. Таълим-тарбия жараёнида ҳам шунга эришиш учун педагогик технология ишлаб чиқилди.

Бу иш, биринчи бор АҚШ олимлари Б. Блум, Д. Кратвиль, Н. Гранлунд, Дж. Керолла, Дж. Блок, Л. Андерсон ва бошқалар ҳаракати натижасида амалга ошди.

Педагогик технология, даставвал, репродуктив дарс беришга асосланган бўлиб, ундаги ўқув жараёни ўқувчи-талабаларга типик ҳолатлардаги ҳаракатларни эгаллашга йўналтирилган бўлган.

Педагогик технологиядаги репродуктив билим бериш жараёнида дарс аниқ бўлакларга бўлиниб, ҳар бир бўлагиде ўқувчи ёки талабалар билиши шарт бўлган натижалар кўрсатилади. Ўқув материаллар дарс мақсадидан келиб чиқиб, модулларга бўлинган бўлади. Ҳар қайси модулдаги таянч тушунчалар аниқланиб, улар асосида тест саволлари тузилади. Ўқув жараёни аниқ саволларга конкрет жавоблар топишга қурилган бўлиб, савол-жавоблар ўзаро узвий боғлиқликда бўлиши натижасида бир бутунликни, яъни мажмуни ташкил қиладилар.

Кейинги вақтда, педагогик технология такомиллаша бориб, ўзида “Муаммоли дарс”, “Ярим тадқиқот” ва “Тадқиқот” усулларини қамраб олди.

Мустақил Ўзбекистоннинг эркин фуқароларини шакллантиришда халқ хўжалиги учун зарур бўлган маълум билим ҳажмига эга мутахассис ҳамда турли муаммоларга дуч келганда, мустақил изланиб, уларни ҳал қилиб кетадиган тадбиркор кишиларни тарбиялашда типик ҳаракатларга, репродуктив ва ностандарт вазиятлардан йўл топиб, чиқиб кетишга ўргатувчи “Муаммоли педагогик усул”лар мос тушади.

Ўқув жараёнининг педагогик технология тамойиллари асосида тузилган лойиҳасини, алоҳида олинган битта дарс, битта мавзу ёки ўқув предметининг бир қисми ва бутун ўқув предмети учун яратиш мумкин.

Ушбу мавзу бўйича назорат саволлари: 1. “Педагогик технология” усулининг яратилишининг тарихий зарурият эканлигини исботланг? 2. “Педагогик технология” усулини яратилишининг шарт-шароитларини санаб беринг? 3. “Педагогик технология” замонамизнинг қайси тамойили асосида яратилган? 4. “Педагогик технология” усулига Россия олимлари берган таърифлар билан узок хорижда берилган таърифлар орасидаги фарқни кўрсатиб беринг? 5. “Педагогик технология” усулига илмий асосланган таърифни келтиринг? 6. “Педагогик технология” усулининг аввалги усуллардан фарқли томонларини айтиб беринг. 7. “Педагогик технология” усулига қандай вазифа юклатилган?

1) Педагогик технологиянинг Ўзбек модели ва унинг тамойиллари

Мазкур ўқув қўлланманинг муаллифи, Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш марказининг олимлари билан ҳамкорликда, Ўзбекистон ҳукуматининг таълим-тарбия соҳасига қўяётган ижтимоий буюртмаси ҳамда ҳудудимиз ўқитувчи ва педагогларининг менталитетидан келиб чиқиб, “Педагогик технология”нинг Ўзбекистонга мос миллий моделини ишлаб чиқди ва амалиётда синаб кўрди. Шундан сўнг, бу модел педагогика фанлари доктори Мамаражаб Тожиевнинг саъй-ҳаракати билан, Ўзбекистоннинг бир қатор Олий ўқув юртлири ва коллежларида ўз тасдиғини топди.

Педагогик технологиянинг муайян инновацион модели бошқа барча хорижий педагогик технологиялардан жўнлиги ва юқори самарадорлиги билан ажралиб туради. У бошқа таълим технологиялар каби, ўқув жараёнининг сифатини педагогнинг шахсий фазилатлари ва касбий маҳоратидан озод қилади. Таълим-тарбия жараёни фақат яхши ҳамда аъло даражада бўлишлигини кафолатлаш и билан бирга, уни қайта тиклаш имконини яратади.

Педагогик технологиянинг мазкур инновацион модели куйидаги тамойилларга асосланади:

1. Ўқув машғулот лойиҳасини аввалдан тузиб олиш тамойили. Бунда, “Ўқув фан”и ҳажм ва мазмуни жиҳатидан иерархияга асосланган – “Мезо”, “Макро” ва “Мезо” модулларга ажратилиб, бу модулларнинг олдида қўйилган таълимий ва тарбиявий мақсадлари ҳамда уларга ажратилган вақт белгиланади. Сўнг, ҳар бир “Мезо” модул ичидан “Микро” модуллар ажратилиб, бу модуллар орқали бериладиган билимлар орасидан таянч тушунчалар аниқланиб, улар асосида назорат саволлари тузилади. Микро модуллар орқали бериладиган билимларни қайси ўқув машғулоти типини ва уларда қўлланиладиган педагогик усуллар, ахборот-коммуникация технология ва дидактик материалларнинг тури ҳамда қўлланиш ўринлари кўрсатилади.

2. Мажму ёндашувга амал қилиш тамойили. Дарс ва ўқув машғулотини лойиҳалаш ва тузилган лойиҳа асосида ўқув машғулотини амалга оширишда замона илм-фанининг объектив борлиққа энг илғор илмий ёндашувини бўлган “мажму ёндашув”нинг барча қонун ва қоидаларига риоя қилиш. Зеро, ўқитишнинг “Педагогик технология” усули 100 фоиз мажму ёндашув тамойили асосида яратилган.

3. Дидактиканинг тамойиллари, қонун ва қоидаларига амал қилиш тамойили. Бунда, таълим-тарбия жараёнини лойиҳалашда

дидактиканинг барча тамойиллари, қонун ва қоидаларидан келиб чиқилади. Бунинг учун дарс ва ўқув машғулот лойиҳасини тузувчи ва тузилган лойиҳа асосида дарс ва ўқув машғулотини амалга оширувчи шахс дидактикани яхши билиши ва педагогик амалиётда ундан фойдалана олиши шарт.

4. Ўқув машғулоти ни таркибий қисмларини ўзаро функционал алоқадорликда кўриш тамойили. Дарс ва ўқув машғулотини лойиҳасини тузганда, “Мажму ёндашув тамойили”га амал қилган ҳолда, унинг таркибий қисмлари – “модулларнинг мақсадлари ва уларга ажратилган вақт”, “таянч тушунчалар ва улар асосида тузилган назорат саволлари”, “дарс тури ва типи”, “педагогик усуллар”, “ахборот-коммуникация технологиялар ва дидактик материаллар” ўзаро функционал боғлиқликда амалга оширилади. Бу тамойил бўйича, агар дарс ва ўқув машғулотининг унсурларидан биронтасига ўзгаришлар киритилса, бошқа барча унсурларини ҳам шунга мос равишда ўзгартирилиши зарурлигини тақозо этади. Чунки, бу унсурлар ўзаро функционал боғлиқдирлар.

5. Ўқувчи-талабалар эгаллашлари шарт бўлган билимларни ўзлари мустақил равишда топишларига эришиш тамойили. Дарс ва ўқув жараёнини лойиҳасини тузиш ва ундан амалиётда фойдаланишда, таълим олувчилар эгаллашлари шарт бўлган билимларни ўзлари мустақил равишда топишларига ургу берилади. Яъни ўқитувчи ва педагог муайян ўқув машғулотида таълим олувчилар эгаллашлари шарт бўлган билимларни талабалар фаол фикр юритиб, ўзлари топишларига эришиши лозим.

6. Эгалланадиган билимларни ўқувчи-талабалар англашлари, хотирасида сақлашлари ва амалиётда қўллай олишларини бир вақтнинг ўзида олиб бориш тамойили. Бу тамойил, дарс ва ўқув машғулотини лойиҳалаш ҳамда шу лойиҳа асосида уни амалга оширишда, эгалланадиган билимларни таълим олувчилар англашлари, хотирасида сақлашлари ва амалиётда қўллай олишларини бир вақтнинг ўзида олиб боришликни тақозо этади.

7. Ўқувчи-талабалар бажариши шарт бўлган иш-ҳаракатларни аввалдан белгилаш тамойили. Бунинг учун, дарс ва ўқув машғулот ичидаги ҳар бир “Микро” модул якунида ўқувчи-талабалар бажариши шарт бўлган иш-ҳаракатлар аввалдан аниқланади.

8. Таянч тушунчаларни ажратиш ва улар асосида назорат саволларини тузиш тамойили. Дарс ва ўқув машғулотини лойиҳалашда, ҳар бир “Микро” модуллар орқали бериладиган билимлар ичидан таянч тушунчалар аниқланиб, улар асосида назорат саволлари тузилади ҳамда назорат тури белгиланиб олинади.

9. Ўқувчи-талабалар билимларни ўзлаштириб олганлик даражасини аниқлаш тамойили. Дарс ва ўқув машғулотининг якунида, олдиндан шу машғулот учун аниқланган назорат саволлари ва баҳолашнинг тур ҳамда мезонлари асосида, барча таълим олувчиларнинг, шу соатда берилган билимларни ўзлаштириб олганлик даражаси аниқланиб, рейтинг баҳолари чиқариб қўйилади.

Ушбу тамойилларга амал қилгандагина, дарс ва ўқув машғулотларининг лойиҳалари тўғри тузилган дарс ва ўқув машғулоти замон талабига жавоб берадиган тарзда амалга оширилган деб ҳисобланади.

Назорат саволлари: 1. "Педагогик технология" усулининг Ўзбек миллий модели каерда ва ким томонидан яратилган? 2. "Педагогик технология"нинг биринчи тамойилида нима дейилган? 3. "Педагогик технология"нинг иккинчи тамойили нимани такозо этади? 4. "Педагогик технология"нинг тамойиллари нечта? 5. "Педагогик технология"нинг охириги тамойилида нима дейилган?

2) Ўқув машғулотининг лойиҳасини тузиш алгоритми

Юқорида келтирилган тамойиллардан келиб чиқиб, дарс ва ўқув машғулот лойиҳасини тузишда бажариладиган иш-ҳаракатлар қуйидаги тартибда амалга оширилади. У дарс ва ўқув машғулот лойиҳасини тузиш алгоритми дейилади.

Дарс ва ўқув машғулотлари лойиҳаларини тузиш учун бажариладиган биринчи вазифа – ўқув фанининг ишчи дастурини тузиш. Бунинг учун, "Педагогик технология" тамойилларига амал қилган ҳолда қуйидаги ишлар бажарилади.

Биринчи қилинадиган иш – қўлга намунавий ўқув дастури олиниб, у яхлит бир бутунлик сифатида кўрилади ва "МеҒо" модул (ўта катга бўлак) деб қабул қилинади. Давомидан, ишчи дастур тузиш қондаси бўйича, ўқув фани олдида қўйилган умумтаълимий ва тарбиявий мақсадлар аниқланади. Бу мақсадлар, шу ўқув фани учун белгиланган Давлат таълим стандарти ва мустақил Ўзбекистон мамлакатининг ўз фуқароларида кўришни истайдиган фазилатлар тизимига мос келиши шарт. Бундай фазилатлар тизими қўлланмамининг 3.4 қисмида ифодаланган. Сўнг, талабаларнинг ўқув фани бўйича билим, кўникма ва малакаларига қўйилган талаблар, мазкур ўқув фанининг бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги, уни ишлаб чиқаришдаги ўрни кўрсатилган, асосий қисмга ўтилади.

Иккинчи қилинадиган иш – ишчи дастурни асосий қисмини ёзиш. "Асосий қисм" деб сарлавҳа қўйилиб, муайян ўқув фани, яъни "МеҒо" модул ичидаги билимларнинг ҳажми, мантиқий боғлиқлиги ва фикрнинг тугалланганлигидан келиб чиқиб, ўқув материали "Макро"

(кагта) модулларга ажратилади ва уларнинг ҳам таълимий ва тарбиявий мақсадлари аниқланиб, уларга ажратилган соатлар белгиланади. Улар намунавий дастурда “бўлим” тарихида кўрсатилган бўлади.

Учинчи қилинадиган иш – ҳар бир “Макро” модул ичидан мантиқан боғлиқ бўлган, шу билан баробар (агарда бу дастур умумтаълим ўрта мактабники бўлса) битта дарсга, (касб-хунар коллеж, академик лицей ва олий ўқув юртиниқи бўлса) бир ўқув машғулоти жараёнида ўқувчи ёки талабалар онгига етказилиши лозим бўлган билимлар ажратилади ва уларга “Мезо” (ўрта) модул деб ном берилади ва уларнинг ҳам таълимий ва тарбиявий мақсадлари ҳамда ўқув машғулотнинг тури аниқланади.

Тўртинчи қилинадиган иш – ҳар бир ўқув машғулоти, яъни ҳар бир “Мезо” модулини “Микро” модулларга ажратиб чиқишдир. Бунинг учун, ҳар бир дарс ва ўқув машғулоти ичидан материалнинг ҳажми, фикрни тугалланганлиги ҳамда “Мезо” модул олдиға кўйилган мақсаддан келиб чиқиб, бир нечта “Микро” модуллар ажратилади, сўнг уларнинг олдиға кўйилган таълимий ва тарбиявий мақсадлари белгиланади. Шу билан ўқув фанининг ишчи дастури тузилган бўлади.

Бажариладиган иккинчи вазифа – ҳар бир дарс ёки ўқув машғулоти лойиҳалаш. Бунинг учун:

Биринчи қилинадиган иш, рўпараға шу фан бўйича Давлат таълим стандартларида белгиланган талаблар билан тарбиявий мақсадни ифода этувчи мустақил Ўзбекистон фуқаросининг фазилатлар тизими ҳамда дидактика билан педагогик технология тамойиллари ёзилган қоғозлар илиб кўйилади ва қўлга ишчи дастурни олиб, ундаги “Мезо” модулларға эътибор қаратилади. Мақсад, ҳар бир “Мезо” модулниг учтадан жадвалларини тузишдир. Бунинг учун оқ қоғоз, чизғич ва қаламни олиб 1 “Мезо” модулдаги “Микро” модулларнинг тартиб рақамлари, уларнинг мақсадлари, уларға ажратилган дақиқалар ҳамда ўқувчи ёки талабалар бажариши лозим бўлган иш-ҳаракатларни ифода этадиган 1-жадвал тузилади.

Иккинчи қилинадиган иш, ҳар бир дарс ёки ўқув машғулоти таркибидаги микро модуллар орқали бериладиган билимлар ичидан таянч тушунчалар ажратилиб, улар асосида назорат саволлари тузилади ва назоратнинг турлари аниқланган 2-жадвал тузилади.

Учинчи қилинадиган иш, дарс ёки ўқув машғулотининг ҳар бир микро модулида қўлланиладиган ўқув машғулотининг типи ва педагогик усуллар ҳамда муайян ўқув муассасасида мавжуд ахборот-коммуникация технологияларидан келиб чиқиб, машғулотни амалға оширишда фойдаланиладиган ахборот-коммуникация технология ва дидактик материалларнинг тури ва жойи белгиланган 3-жадвал тузилади.

Бажариладиган учинчи вазифа – ҳар бир дарс ёки ўқув машғулотининг сценарийсини ёзишдир. Бунинг учун, ҳар бир дарс ва ўқув машғулотининг жадвалларида кўрсатилган микро модулар тартиби бўйича ва уларда белгиланган мақсадлардан келиб чиқиб, шу модулар орқали эгалланадиган билимлар ифодаланади. Бу билимларни таълим олувчиларга етказишда қўлланиладиган педагогик усуллар, ахборот-коммуникация технология ва дидактик материалларнинг тури ва қўлланиш жойлари кўрсатилган дарс ёки ўқув машғулот сценарийси ёзилади. Сценарий “педагог – талаба” диалоги майлида ёзилади.

Назорат саволлари: 1. “Педагогик технология” тамойиллари асосида ўқув машғулот лойиҳасини тузиш тартиби қандай? 2. Ўқув машғулот лойиҳасини тузишда бажариладиган биринчи вазифа нимадан иборат? 3. Ўқув машғулот лойиҳасини тузишда бажариладиган иккинчи вазифани айтиб беринг? 4. Ўқув машғулотини лойиҳалашда бажариладиган учинчи вазифа қанақа? 5. Ўқув машғулотлари лойиҳаси қандай ҳужжатларга қараб тузилади?

3) Лойиҳа тузиш амалиёти

Юқорида дарс ва ўқув машғулотларининг лойиҳаларини тузиш пайтида, лойиҳаловчи таяниши лозим бўлган педагогик технологиянинг Ўзбек миллий модели тамойиллари ва лойиҳа тузиш алгоритми қайд қилинган. Қўлланмамининг мазкур қисмида, Олий таълимнинг магистратура босқичида ўқитиладиган “**Педагогик технология ва педагогик маҳорат**” ўқув фани мисолида, ўқув машғулотини лойиҳалаш амалиёти билан касбдош ва талабаларни хабардор қиламиз. Бу лойиҳада биз, мазкур ўқув фани учун тасдиқланган намунавий дастур асосида, янги кўринишга эга, яъни инновацион ишчи дастурни тузиб чиқдик. Сўнг, мисол тариқасида, I “Мезо” модулни назарий машғулоти лойиҳасини яратдик.

Келтирилган ушбу мисолдан келиб чиқиб, барча ўқитувчи-педагоглар ўзларининг ўқув фани бўйича дарс ва ўқув машғулотлар лойиҳаларини туза оладилар. Қуйида шу мисол келтирилган.

“Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фани бўйича битта ўқув машғулотининг лойиҳасини тузишимиз учун:

Биринчи навбатда, шу фаннинг намунавий дастури ҳамда ушбу фан бўйича ёзилган дарслик ёки ўқув қўлланмани тахт қилиб қўйдик.

Иккинчи навбатда, умумий методологик асоснинг биринчи қисми бўлиб хизмат қиладиган диалектиканинг “Қарама-қарши томонлар бирлиги ва кураши”, “Миқдорни сифатга ва сифатни миқдорга ўтиши”, “Инкорни – инкор” деган уч қонунини алоҳида қоғозга йирик харфлар

билан ёзиб, рўпарамизга илиб кўйдик. Давомидан, ушбу кўлланманинг 3.4. қисмида қайд қилинган, ёш авлод ва мустақил Ўзбекистон фуқаросида шакллантирилиши лозим бўлган 13 фазилат ифодаланган қоғозни ҳам рўпарамизга илдик. Бу бизга умумий методологик асоснинг иккинчи қисми сифатида хизмат қилади.

Учинчи навбатда, ўқув машғулоти лойиҳалаш жараёнида хусусий методологик асос бўлиб хизмат қиладиган, дидактика (таълим назарияси)нинг қонунлари, принциплари ва қоидалари йирик қилиб ёзилган қоғозларни ҳам рўпарага илдик.

Тўртинчи навбатда, лойиҳа тузишимиз учун йўл-йўриқ, яъни методика вазифасини ўтайдиган, педагогик технология тамойиллари ва лойиҳа тузиш алгоритми ёзилган қоғозларни ҳам рўпарамизга илиб кўйдик.

Бешинчи навбатда, лойиҳа тузиш учун керак бўладиган А4 форматли бир қанча оқ қоғоз, чизгич, қалам, ручка, ўчиргич каби ёрдамчи нарсаларни ҳам тахт қилиб кўйдик. Натижада лойиҳа тузишга керак бўладиган асослар мужассамланди ва лойиҳа тузиш алгоритми (тартиби) бўйича лойиҳа тузишни бошладик.

Лойиҳани тузиш учун бажарган биринчи ишимиз – ўқув фанининг инновацион (янги ч) ишчи дастури тузиш бўлди.

Ишчи дастурни тузишда, намунавий дастур билан дарслик ёки ўқув кўлланмани яхшилаб ўқиб чиқиб уларнинг орасида бир-бирига мос тушмайдиган жойларини аниқлаб, бир-бирига мослаштирдик ва ёнимизга кўйиб кўйдик. Сўнг рўпарамизга илинган қоғозларга қараб туриб, ўқув фанини бир бутунликда “Мего” модул деб, ичидаги бўлимларини “Макро” модул, сўнг ҳар бир “Макро” модул ичидан бир нечтадан “Мезо” ва унинг таркибидаги “Микро” модулларни ажратдик ва ҳар бирини олдига кўйилган мақсадларни белгиладик. Модулларни ажратиш ва уларнинг мақсадларини белгилашда, шундай диққат билан рўпарамизга илиб кўйилган қоғозлардан кўз узмай, уларнинг барча қисми, қоида ва тамойилларидан келиб чиқдик. Қуйида шу дастур келтирилган.

“Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фанининг инновацион ишчи дастури

Қирриш

Таълим-тарбия тизими орқали замон талабига жавоб берувчи соғлом ва барқамол авлодни вояга етказиш, кўп жиҳатдан ўқув фани ўқитувчи ва педагогларнинг касбий маҳоратига ва ўқув машғулотларни педагогик технология тамойиллари асосида лойиҳалаб, бу лойиҳалардан ўзининг педагогик амалиётида самарали фойдалана олишларига боғлиқдир.

Ўқув фанининг мақсад ва вазифалари

Ушбу ўқув фанидан, магистрантларга, билим беришдан мақсад – келгусида педагогик фаолият билан шуғулланишни аҳду паймон килганларни узлуксиз таълим тизимидаги ўқув фанлар машғулотларини олиб бориш усулининг энг замонавийси ҳисобланган “Педагогик технология” усули билимлари билан қуроллантириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш йўли орқали уларни маҳоратли педагог кадр этиб етиштириш.

Ўқув фанининг **вазифаси** – бўлажак педагогларни “Педагогик технология”нинг назарий асосларига оид билимлар билан қуроллантириб, уларда таълим-тарбия жараёнини педагогик технология тамойиллари асосида лойиҳасини тузиб, назарий ва амалий ўқув машғулотларни технология даражасида ташкил этиш кўникма ва малакаларини пайдо қилиш; жаҳондаги мавжуд педагогик технологияларнинг ғояларидан келиб чиққан “Педагогик технологиянинг Ўзбек миллий модели”нинг моҳиятини талабаларга етказиш ва уларда бу моделни амалиётда кенг доирада қўллаш олиш кўникма ҳамда малакасини ҳосил килдириш орқали уларни маҳоратли педагог мақомига эга қилиш.

Магистрантларнинг ушбу фан бўйича билими, кўникма ва малакаларига қўйилган талаблар

“Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган вазифалар доирасида магистр:

1) Таълим соҳасида жамият талабидан келиб чиққан Давлат сиёсатининг асосий йўналишларини, “Педагогик технология” ва “Педагогик маҳорат” тушунчаларини ҳамда уларнинг илмий асосларини, категория ва тамойилларини, “Педагогик технология”нинг бошқа педагогик усуллардан фарқи ва афзалликларини билиши зарур.

2) Мустақил Ўзбекистон фуқаросининг шахсига қўйилган фазилатларни ўзаро ўзвий алоқадорликда кўриб, ёш авлодда уларни фаол шакллантириши; таълим-тарбия жараёнини ўзаро функционал боғлиқликда бўлган унсурлардан ташкил топган бир бутунлик сифатида англаши; “Педагогик технология” тамойилларидан ўқув машғулотлар лойиҳасини тузишда ва бу лойиҳалардан ўзининг педагогик амалиётида фойдаланиши; ўқув жараёнини модулларга ажратиш, уларнинг олдиға аниқ мақсад қўйиши; таълим-тарбия жараёнини амалга оширишда пайдо бўлиши мумкин бўлган қийинчиликларни бартараф қилиш йўллари олдидан кўриб, уларни ўқув машғулот лойиҳасида акс эттириши; ўқув машғулотининг ҳар бир “Микро” модулидаги билимлар ичидан таянч тушунчаларни ажратиш, улар асо-

сида назорат саволларини тузиши; муайян таълим-тарбия жараёни учун қабул қилинган талабалар билим ва кўникмаларини баҳолаш тур ва мезонларини белгилаши; ҳар бир микро модул учун қабул қилинадиган дарс тури ва типини аниқлаши; ўқув машғулотини “жонли”, ижодий ташкил этишга имкон яратадиган ўқитишнинг “Интерфаол” усулларидан фойдаланиши; ўқув жараёнида кўлланиладиган ахборот-коммуникация технологияларидан унумли фойдалана олиши; таълим олувчиларнинг билиш фаолиятини бошқариш усулларини кўллаши; талабаларни таълим стандарти талаблари ва уларнинг эҳтиёжлари билан мувофиқ ҳолда ўқита олиш малакасига эга бўлиши; дарс ва ўқув машғулотларининг лойиҳасини талабга жавоб берадиган тарзда амалга ошириши учун, тинмай ўзининг педагогик маҳорати устида ишлай олиши шарт.

3) Педагогика ва психологияга оид адабиётлар билан ишлаши; педагогика ўқув фанининг замонавий ютуқлари ҳамда илғор педагогик тажрибалардан шахсий педагогик амалиётида фойдаланиши; тинимсиз ўз устида ишлаб, касбий малакалари ва ахлоқий фазилатларини такомиллаштира бориши; мулоқотда очик ва ҳамдард бўлиши; мустакил фикрловчи ҳамда соғлом ва баркамол шахсни шакллантириш учун тарбиявий ишларни режалаштириши ва амалга ошириши; талабаларнинг шахси ва ёшини ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг гуруҳи билан психологик асосли мулоқот ҳамда ўзаро ҳаракатни ташкил этиш маҳоратига эга бўлиши керак.

“Педагогик технология” ўқув фанининг бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги

“Педагогик технология” ўқув фани бўйича ўқув машғулотларни амалга оширишда ўқув режасидаги гуманитар (Ўзбекистон тарихи, фалсафа, маънавият асослари, миллий ғоя ва маданиятшунослик), математика (информатика, ахборот-коммуникация технологиялари), умумкасбий (ёш физиологияси ва гигиена, ёш психологияси, педагогика назарияси) ва ихтисослик фанидан олинган билимлар база бўлиб хизмат қилади.

Ўқув фанининг назарий ва амалий машғулотлар лойиҳалари “Мажму ёндашув” тамойилининг қоидалари асосида тузилиб, барча турдаги модуллари бир-биридан келиб чиқиб, мантикий боғлиқ ҳолда эканлиги кузда тутилади.

Ўқув фанининг ишлаб чиқаришдаги ўрни

Таълим-тарбияни технологиялаштириш ва ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратини ошириш педагогик жараёни жадаллаштириб, самардорлигини оширишнинг муҳим шартидир. Шунинг учун ҳам, моҳир

педагоглар томонидан, педагогик технология асосида ташкил қилинган ўқув машғулотлари, ўқув муассасаларида фаолият кўрсатаётган оддий педагогларнинг касбий маҳорати ва шахсий фазилатларига боғлиқ бўлмаган ҳолда, таълим олувчиларнинг, яъни бўлажак педагогларнинг билим, кўникма ҳамда малакаларини шакллантириш жараёнини тезлаштириб, самарадорлигини оширади, уларнинг дунёқарашини кенгайтириб, соғлом ва баркамол авлодни вояга етказишга хизмат қилади. Бу билан, халқ хўжалигининг барча соҳаларига, шу жумладан таълим-тарбия соҳасига ҳам, юқори малакали мутахассислар етказиб беришнинг пийдевори яратилади.

Асосий қисм

“Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фани олдига қўйилган умумий таълим-тарбиявий мақсадлар

Магистратурада ўқитиладиган “Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фани учун режада 58 соат (24 назарий, 26 амалий ва 8 соат мустақил ишга) вақт ажратилган.

Фанимиз олдига қўйилган таълимий мақсад. Мазкур ўқув фанини ўқитишда, меҳнат фаолияти килиб, ўзига ўқитувчиликни касб килиб танлаган магистрантларга, ҳар қандай ўқув фани назарий ва амалий машғулотларини “Педагогик технология”нинг ўзбек модели тамойиллари асосида лойиҳалаш билимларини ва маҳоратли педагог бўлиш сирларини етказиб бериб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш. Шу йўл билан, уларни замон талабига жавоб берадиган олий маълумотли педагог этиб шакллантириш.

Фанимиз олдига қўйилган тарбиявий мақсад. Аждодларимиздан бизга мерос бўлиб келаётган ва Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш маркази олимлари билан мазкур ўқув қўлланманинг муаллифи кўп йиллар мобайнида тадқиқотлар олиб бориб аниқлаган, жамиятнинг шу кун кишисини ижтимоий сифатларига қўяётган талаби: “мустақил фикр юритувчи ва билимли”, “имон ва эътиқодли”, “меҳр ва муҳаббатли”, “ахлоқ ва одобли”, “мулкий муносабатга эга”, “уддабурон ва тадбиркор”, “меҳнатсевар ва шижоатли”, “хуқуқий ва экологик маданият билан бурч ҳиссига эга”, “соғлом ва эзгу ниятли”, “миллий ғурури бор ва Ватанпарвар”, “толерант ва инсонпарвар”, “мард ва жасур”, “сабр-канотли ва саховатли” деган фазилатларни магистрантларда шакллантириш ва ривожлантириш.

1 Макро модуль

Педагогик технологиянинг қисқача тарихи ва таърифи – 8 соат

Модулнинг таълимий ва тарбиявий мақсадлари. Ер юзида мавжуд дидактик тизимлар таҳлили асосида “Педагогик технология”

усулининг яратилишининг тарихий зарурият эканлигини магистрантлар онгига етказиш ва уларга педагогик технологиянинг шаклланиш боскичлари, илмий асосланган таърифи тўғрисидаги билимларни бериб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш. Шу билан бир каторда, уларни мустақил фикр юритишга, севиш ва севилишга, инсонпарварликка ўргатиб, уларда “мустақил фикр юритувчи ва билимли”, “меҳр ва муҳаббатли”, “толерант ва инсонпарвар” туйғуларини пайдо қилиш.

1.1 Мезо модуль – назарий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Жаҳондаги дидактик тизимларнинг асосийларини қисқача таҳлили

1 Микро модуль

1.1.1. Талабалар билан танишиш ва уларни мазкур фан билимларини ўрганиши жараёнида амал қилишлари лозим бўлган тартиб ва қоидалар билан таништириб, конспект дафтарларининг биринчи бетига ёздириб қўйиш.

2 Микро модуль

1.1.2. Я. А. Коменский ва И. Г. Пестолоций дидактик тизимлардаги асосий ғоялар, уларнинг ўзаро ўхшашлик ва фарқли томонларини, магистрантлар билан ҳамкорликда очиб бериш.

3 Микро модуль

1.1.3. Роберт Оуэн ва И. Ф. Гербарт дидактик тизимларининг янги ғоялари ва уларнинг жаҳон таълим-тарбия соҳасини ривождаги ўрнини, магистрантларнинг фаол иштирокида кўрсатиб бериш.

4 Микро модуль

1.1.4. Ўқув машғулотини хулосалаб, магистрантлар билимларни ўзлаштирганлик даражасини аниқлаш ва уйга берилган вазифани тунтириб бериш.

1.2 Мезо модуль – амалий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Жаҳондаги йирик дидактик тизимларнинг таҳлили

1 Микро модуль

1.2.1. Магистрантлардан мустақил таълим учун берилган вазифаларни текшириб, рейтинг баҳоларини чиқариш ва бўлғуси амалий машғулот режаси билан таништириш.

2 Микро модул

1.2.2. Ян Амос Коменский ва И. Г. Пестолоций дидактик тизимларини, магистрантлар билан таҳлил қилиш.

3 Микро модул

1.2.3. Роберт Оуэн ва И. Ф. Гербарт дидактикаларидаги янги гояларнинг таҳлили ва бу дидактик тизимларни жаҳондаги таълим-тарбия соҳасини ривожланишидаги ўрнини магистрантларга айттириш.

4 Микро модул

1.2.4. Амалий машғулотга хулоса ясаб, магистрантлар билим ва кўникмаларини ҳосил бўлганлик даражасини аниқлаш.

1.3 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат **МАНВЗУ: Таълим-тарбия жараёнини технологиялаштиришнинг тарихий зарурлиги**

1 Микро модул

1.3.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиш ва аввалги машғулотларда ўтилган материални фронтал сўраш йўли билан мустаҳкамлаш ва янги мавзунини эълон қилиш.

2 Микро модул

1.3.2. АҚШ олимлари илғари сурган дидактик тизимлар, шу жумладан, “Янги дидактика”нинг асосий гоялари ва таълим-тарбия жараёнини технологиялаштириш зарурлигининг шарт-шароитларини, магистрантлар билан ҳамкорликда аниқлаш.

3 Микро модул

1.3.3. Таълим технологиясига юклатилган вазифаларни, магистрантлар ёрдамида белгилаш.

4 Микро модул

1.3.4. Назарий машғулотни яқунлаб, магистрантлар билим ва кўникмаларини аниқлаш ҳамда уйга берилган вазифани тушунтириб бериш.

1.4 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат **МАНВЗУ: Таълим-тарбия жараёнини технологиялаштиришнинг зарурлиги**

1 Микро модул

1.4.1. Амалий машғулотни ташкил қилиб, аввалги ўқув машғулотида

мустақил таълим учун берилган вазифаларни текшириш йўли билан магистрантлар томонидан эгалланган билимларни мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

1.4.2. Америка олимлари кашф қилган дидактика тизимлари ва охирида яратган “Янги дидактика”нинг асосий ғоялари ҳамда таълим-тарбия жараёнини технологиялаштиришнинг зарурлигини магистрантларга айтириш йўли билан, бу билимларни уларнинг кўнгилма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модул

1.4.3. Таълим технологиянинг олдида қўйилган вазифаларни магистрантлар айтиб бериб, назарий машғулотда эгаллаган билимларини кўникмаларига айлантириш.

4 Микро модул

1.4.4. Амалий машғулотни хулосалаб, магистрантлар эгаллаган билимларни кўникмаларига айлантирганлик даражасини баҳолаш, рейтинг баҳоларини чиқариш.

2 Макро модул

Педагогик технологиянинг методологик асослари – 8 соат.

Модулнинг таълимий ва тарбиявий мақсадлари. Магистрантларга атроф олам унсурларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолда бўлган мажмулар сифатида идрок қилишни тафаккурларига етказиб, бу билимларга уларда кўникма ва малака ҳосил қилдириш ҳамда уларни таълим-тарбия соҳасида “Мажму ёндашув” тамойилини қўллашга ўргатиш. Шу билан бир қаторда, уларда бутун олам яхлит бутунлик эканини ҳис қилдириш асосида “соғлом ва эзгу ниятли”, “толерант ва инсонпарварлик”, “меҳр ва муҳаббатлилик” туйғулари билан “ҳуқуқий ва экологик маданият ҳамда бурч ҳиссасини” шакллантириш.

2.1 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Атроф олам унсурларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолдаги мажмулар сифатида идрок қилиш ва умуммажмулар назарияси

1 Микро модул

2.1.1. Ўқув жараёнини ташкил қилиш ва аввалги машғулотларда эгалланган билимларни такрорлаш ва янги “2 Макро модул” бошланганлигини эълон қилиб, мазкур дарс мавзусини доскага ёзиб қўйиш.

2 Микро модул

2.0.2. Квант назарияси ва синергетикани пайдо бўлиш сабабларини магистрантлар ёрдамида аниқлаш.

3 Микро модул

2.1.3. Атроф олам унсурларига мажму сифатида ёндашиш ва умуммажмулар назариясини келиб чиқишнинг илмий асосларини магистрантлар иштирокида, уларнинг онгига етказиш.

4 Микро модул

2.1.4. Ўқув машғулотида яқун ясаб, магистрантлар билимларни ўзлаштирганлик даражасини аниқлаш ва мустақил таълим саволларини белгилаб, уйга вазифа бериш.

2.2 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Оламини ўзаро узвий боғлиқ бўлган мажмулар сифатида идрок қилиш ва умуммажмулар назариясининг таҳлили

1 Микро модул

2.2.1. Амалий машғулотни ташкил қилиб, аввалги ўқув машғулоти охирида мустақил таълим учун берилган саволларга жавоб олиш йўли билан назарий машғулотда эгалланган билимларни мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

2.2.2. Квант назарияси асосида ташкил топган квант механикаси ва фалсафадаги синергетик дунёқарашни пайдо бўлиш сабабларини магистрантларга айттириб, назарий машғулотда эгаллаган билимларига уларда кўникма ва малака ҳосил қилдириш.

3 Микро модул

2.2.3. Атроф олам унсурларини ўзаро узвий боғлиқликда бўлган мажмулар сифатида англаш ва умуммажмулар назариясини таркиб топишини магистрантлардан эшитиб, уларда бу билимларга кўникма ҳосил қилдириш.

4 Микро модул

2.2.4. Амалий машғулотни яқунлаб, магистрантлар эгаллаган билимларини кўникмаларига айланттирганлик даражасини баҳолаш ва рейтинг босқичдан чиқариш ҳамда мустақил таълим учун уйга вазифа бериш.

2.3. Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат

2.3. МАВЗУ: Таълим-тарбия соҳасида мажму ёндашув тамойлини қўллаш

1 Микро модул

2.3.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиш ва аввалги машғулотда мустақил таълим учун берилган саволлар ечимини текшириш орқали магистрантлар эгаллаган билимларни мустаҳкамлаш ва уларни баҳолаш.

2 Микро модул

2.3.2. Ўқув йилини бир бутунлик, яъни мажму сифатида идрок қилиб, уни ташкил қилувчи ва ўзаро функционал боғлиқликда бўлган қисмларини, магистрантлар ёрдамида аниқлаш.

3 Микро модул

2.3.3. Муайян ўқув фанини “Мега”, яъни ўта катта модул сифатида англаб, уни ташкил қилувчи ва ўзаро функционал боғлиқликда бўлган қисмларини макро (катта) модул деб идрок қилишни магистрантларга ўргатиш.

4 Микро модул

2.3.4. Ҳар бир макро модул ичидан бир жуфт соатлик машғулот – мезо (ўрта) модулларни ажратиш йўл-йўриқларини магистрантларга кўрсатиб бериш.

5 Микро модул

2.3.5. Ҳар бир мезо модулларнинг ичидан “Микро” (кичик) модулларни ажратишни магистрантларнинг фаол иштирокида аниқлаш.

6 Микро модул

2.2.6. Ўқув жараёнини бирламчи асоси бўлган “дарс” ва “ўқув машғулотини мажму сифатида англаб, улардаги унсурларни магистрантлар ёрдамида аниқлаш.

7 Микро модул

2.2.7. Ўқув машғулотига яқун ясаб, магистрантлар билимларни ўзлаштирганлик даражасини баҳолаш ва мустақил таълимнинг вазифаларини белгилаш.

2.4 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат

МАВЗУ: Таълим-тарбия жараёнига мажму ёндашув тамойлини қўллаш

1 Микро модул

2.4.1. Амалий машғулотни ташкил қилиш ва аввалги ўқув

машғулотида эгалланган билимларни савол-жавоб орқали магистрантлар онгида мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

2.4.2. Таълим-тарбия соҳасига мажму ёндашув тамойилини қўллашни магистрантлар кўрасиб беришлари орқали, улардаги бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модул

2.4.3. Магистрантлар, ўқув фанини модулларга ажратишда, мажму ёндашув тамойилидан фойдаланиш йўларини кўрсатиб беришлари ёрдамида бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

4 Микро модул

2.4.4. Ўқув жараёнини бирламчи асоси бўлган бир жуфт соатлик ўқув машғулотини мажму сифатида англаш йўлини магистрантлар кўрсатиб беришларига эришиш.

5 Микро модул

2.4.5. Амалий машғулотга яқун ясаб, магистрантлар билим ва кўникмаларини кўрсатувчи рейтинг балларини чиқариш.

3 Макро модул

Педагогик технологиянинг назарий ва амалий асослари –24 соат

Модулнинг таълимий ва тарбиявий мақсадлари. Магистрантларга, педагогик фаолият уч турли бўлишлигини, шу сабабдан уларнинг фаолият объектлари, предметлари ва мақсадлари уч турли эканлигини, магистрантларнинг ўзини ёрдамида эслаб, “Педагогик технология”нинг Ўзбекистонга мос инновацион моделининг тамойиллари, улар асосида ўқув машғулот лойиҳасини тузишда бажариладиган ишлар тартибини кўрсатиб бериш ва улар бу билимларга кўнгикма ва малака ҳосил қилишларига эришиш. Шу билан, уларда педагогик фаолиятга меҳр уйғотиб “меҳр ва муҳаббатли”, “ахлоқ ва одобли”, “соғлом ва эзгу нијатли”, “меҳнатсевар ва шижоатли” фазилатларини шакллантириш.

3.1 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат

МАНВУ: “Педагогик технология”нинг тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва вазифалари

1 Микро модул

3.1.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиш ва магистрантлардан аввалги машғулотда мустақил таълим учун берилган саволларга жавоб олиш орқали, ўтган машғулотда олинган билимларни мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

3.1.2. “Педагогик технология” илмининг тадқиқот объекти ва предмети, магистрантлар ёрдамида аниқлаш.

3 Микро модул

3.1.3. “Педагогик технология” илмининг тадқиқот ўтказишдан мақсади ва ечиши шарт бўлган масалаларини, магистрантлар ҳамкорлигида белгилаш.

4 Микро модул

3.1.4. “Педагогик технология” ўқув фанининг фаолият объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини, магистрантлар, ўзлари мустақил равишда аниқлашларига эришиш.

5. Микро модул

3.1.5. “Педагогик технология”нинг амалий фаолиятини объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини ҳам, магистрантлар ўзлари топишларига эришиш.

6. Микро модул

3.1.6. Ўқув машғулотига яқун ясаб, магистрантлар мустақил таълими учун саволларни бериш.

3.2 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат **МABЗУ: “Педагогик технология”нинг объекти, предмети,** **мақсад ва вазифалари**

1 Микро модул

3.2.1. Амалий машғулотни ташкил қилиш ва аввалги ўқув машғулотида мустақил таълим учун берилган саволларга жавоблар олиш орқали ўтган ўқув машғулотида эгалланган билимларни эслаш йўли билан хотирада мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

3.2.2. “Педагогик технология” илмининг тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини магистрантларга айттириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модул

3.2.3. “Педагогик технология” ўқув фанининг фаолият объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини магистрантларнинг ўзларига айттириб, бу билимларга уларда кўникма ва малака ҳосил бўлишлигига эришиш.

4 Микро модул

3.2.4. “Педагогик технология”нинг амалий фаолиятининг объекти,

предмети, мақсад ва вазифаларини магистрантлар айтиб ёзув доскаси-га чизиб кўрсатиб беришлари орқали, бу билимларга, уларда кўникама ва малака ҳосил бўлишлигига эришиш.

5 Микро модул

3.2.5. Амалий машғулотга яқун ясалгач, магистрантлар билимларни эгаллаб кўникмаларига айлантириб улгурганлик даражасини аниқлаш ва рейтинг балларини чиқариш.

3.3 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат **МАВЗУ: “Педагогик технология”нинг биринчи** **иккита тамойили**

1 Микро модул

3.3.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиб, янги мавзунини эълон қилиш ва унинг моҳиятини ҳамда ечилиши лозим бўлган саволларни тушунтириш.

2 Микро модул

3.3.2. Назарий ва амалий машғулотларни лойиҳалаш ва улардан амалиётда фойдаланишда доимо мажмулар назариясининг қоидаларига риоя қилиш тамойилини жонли мисоллар билан, магистрантларни фаол иштирокида, таълим олувчилар онгига етказиш.

3 Микро модул

1.1.3. Ўқув фанининг назарий ва амалий машғулотларини лойиҳасини тузиш ва улардан амалиётда фойдаланишда дидактиканинг қонун, принцип ва қоидаларига амал қилиш тамойилини амалиётда ишлашнинг магистрантлар билан биргаликда кўрсатиб бериш.

4 Микро модул

3.0.1. Ўқув машғулотини хулосалаб, талабаларнинг шу машғулотда эгаллаган билимларни англаб етканликларини ва қисман уларни ўз кўникмаларига айлантириб улгурганликларини аниқлаш ҳамда уйга вазифа бериш.

3.4 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат **МАВЗУ: Педагогик технологиянинг биринчи** **иккита тамойили**

1 Микро модул

3.4.1. Амалий машғулотни ташкил қилиб, аввалги назарий машғулотда мустақил таълим учун берилган вазифаларни текшириш орқали, эгалланган билимларни магистрантлар хотирасида мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

3.4.2. Назарий ва амалий машғулотларни лойиҳалаш ҳамда улар-

дан амалиётда фойдаланишда мажмулар назариясининг қоидаларига риоя қилиш тамойилига, ўқув машғулотлар лойиҳасини тузишда, амал қилишликни магистрантлар кўрсатиб бериш йўли орқали бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модул

3.4.3. Назарий ва амалий машғулотларнинг лойиҳасини тузиш ҳамда улардан амалиётда фойдаланганда дидактиканинг қонун, принцип ва қоидаларига амал қилишни, магистрантлар жонли мисоллар билан кўрсатиб беришларига эришиш.

4 Микро модул

3.4.4. Амалий машғулотни яқунлаб, магистрантлар бу машғулотда англаб етган билимларини кўникмаларига айлантириб улгурганлик даражасини аниқлаш ва рейтинг баҳоларини чиқариш.

3.5 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат **МАНЗУ: Педагогик технологиянинг иккинчи** **иккита тамойили**

1 Микро модул

3.5.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиш ва аввалги ўқув машғулоти давомида эгалланган билимларни, талабалардан фронтал сўраш орқали мустакамлаш ва янги машғулотнинг мавзусини эълон қилиш.

2 Микро модул

3.5.2. Назарий ва амалий машғулотларни лойиҳалаш ҳамда улардан амалда фойдаланиш жараёнида иштирок этадиган барча унсурларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолда кўриш тамойилини магистрантлар ҳамкорлигида тушунтириб кўрсатиб бериш.

3 Микро модул

3.5.3. Ўқув жараёнини лойиҳалаш ва ундан амалиётда фойдаланишда магистрантлар билимларни мустақил топишларига ургу бериш тамойилига амал қилишни интерфаол усуллар орқали тушунтириш.

4 Микро модул

3.5.4. Ўқув машғулотида яқун ясаб, магистрантлар мустақил таълими учун уйга вазифа бериш.

3.6 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат **МАНЗУ: Педагогик технологиянинг иккинчи** **иккита тамойили**

1 Микро модул

3.6.1. Амалий машғулотни ташкил қилиб, фронтал сўраш усули

орқали аввалги назарий машғулот давомида эгалланган билимларни эслаш ва мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

3.6.2. Назарий ва амалий машғулотларни лойиҳасини тузиш ҳамда улардан амалиётда фойдаланиш жараёнида иштирок этувчи барча ун-сурларни ўзаро узвий боғлиқлигини, магистрантлар амалда кўрсатиб беришларига эришиш.

3 Микро модул

3.6.3. Ўқув машғулотларини лойиҳасини тузиш ва улардан амалиётда фойдаланишда талабалар билимларни мустақил топишларига ургу бериш тамойилини магистрантлар ўзлари айтиб кўрсатиб беришлари орқали, назарий машғулотда эгалланган билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлангириш.

4 Микро модул

3.6.4. Амалий машғулотни яқунлаб, талабалар билимларни кўникмаларига айлантирганлик даражасини тест синовини ўтказиш орқали баҳолаш ва рейтингларини чиқариш.

3. 7 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат МАНЗУ: Педагогик технологиянинг охири иккита тамойили

1 Микро модул

3.7.1. Назарий машғулотини ташкил қилиб, аввалги ўқув машғулотида талабаларга мустақил таълим учун берилган саволларга жавоб олиш йўли билан бу билимларни талабалар онгида мустаҳкамлаш ва янги мавзунини эълон қилиб саволларини ёздириш.

2 Микро модул

3.7.2. Талабалар билимларни эгаллашлари, хотирасида сақлашлари ва амалда қўллай олишларини бир вақтнинг ўзида олиб бориш тамойили, магистрантлар иштирокида, уларга тушунтириб кўрсатиб бериш.

3 Микро модул

3.7.3. Ўқув машғулотларнинг якуни феллар шаклида бўлишлик тамойилдан ўқув машғулотлар лойиҳасини тузишда амал қилиш йўллари ни магистрантларнинг фаол иштирокида кўрсатиб бериш.

4 Микро модул

3.7.4. Ўқув машғулотини яқунлаб, фронтал сўраш усули билан магистрантлар билимларни англаб етганлик даражасини аниқлаш ва уйга вазифа бериш.

3. 8 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат
МАНЗУ: Педагогик технологиянинг охириги учта тамойили
1 Микро модул

3.8.1. Амалий машғулотни ташкил қилиб, магистрантлардан аввалги ўқув машғулотда мустақил таълим учун берилган вазифаларни бажарилишини текшириш йўли билан эгалланган билимларни мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

3.8.2. Ўқув жараёнини лойиҳалаш ва улардан амалиётда фойдаланишда талабалар билимларни эгаллашлари, хотирасида сақлашлари ва амалда қўллай олишларини бир вақтнинг ўзида олиб бориш тамойилини ишлашини, магистрантларни ишлатиб, амалда синаб кўриш.

3 Микро модел

3.8.3. Машғулотлар яқуни феллар шаклида бўлишлик тамойилини амалиётда, магистрантларни ўзлари кўрсатиб беришларига эришиш.

4 Микро модул

3.8.4. Амалий машғулотга яқун ясаб, мустақил таълим учун “Педагогик технология”нинг юқоридаги икки тамойилини чуқур ўрганиб келишликни уйга вазифа қилиб бериш.

3.9 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат
МАНЗУ: Педагогик технология тамойиллари асосида назарий
ва амалий машғулотларни лойиҳалашда амалга ошириладиган
вазифалар

1 Микро модул

3.9.1. Амалий машғулотни ташкил қилиш ва аввалги ўқув машғулотни яқунида магистрантларнинг мустақил таълими учун берилган вазифаларни текшириш йўли билан, ўша машғулотда эгалланган билимларни эслаш.

2 Микро модул

3.9.2. Магистрантлар, ўқув фанини бир бутун – “Мего” модул сифатида қабул қилиб, ундаги ўқув материални “Макро”, “Мезо” ва “Микро” модулларга ажратиш ва уларнинг мақсадларини белгилай олишларига амалда эришиш.

3 Микро модул

3.9.3. Ҳар бир микро модул ичидан таянч тушунчаларни аниқлаб, улар асосида назорат саволларини тузиш ва талабалар билим ҳамда кўникмаларини баҳолаш тур ҳамда мезонларини белгилашни магистрантлар мустақил равишда бажаришларига эришиш.

4 Микро модул

3.9.4. Ҳар бир микро модулда қўлланиладиган дарс тури ва типини ҳамда шу модулларда қўлланиладиган педагогик услубларни белгилашни магистрантлар ўзлари баъжаришларини таъминлаш.

5 Микро модул

3.9.5. Ҳар бир микро модулда қўлланиши зарур бўлган ахборот технология турлари ва дидактик материалларни қўлланиш жойларини белгилашни магистрантлар мустақил равишда амалга оширишларига эришиш.

6 Микро модул

3.9.6. Магистрантларга ўқув машғулот сценарийсини ёздиритиш.

7 Микро модул

3.9.7. Амалий машғулотнинг яқунлаш ва магистрантлар билим ҳамда кўникмаларини баҳолаш, рейтингларини чиқариш.

3.10 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат

МABЗУ: Назарий ва амалий машғулотларнинг сценарийсини ёзиш

1 Микро модул

3.10.1. Назарий ёки амалий ўқув машғулотни ташкил этиш ва янги мавзунини эълон қилиш сценарийсини ёзишда ўқув стандарти ва талабалар хоҳиши эътиборга олинити лозимлигини кўрсатиб бериш.

2 Микро модул

3.10.2. Назарий ёки амалий ўқув машғулоти асосий қисмининг “2 Микро” модулидаги билимларини талабалар томонидан эгаллашларини ташкил қилиш сценарийсини ёзишда дидактиканиннг “илмийлик”, “тизимлилик ва изчиллик”, “онглилик ва фаоллик”, “тушунарлилик”, “таълимни ҳаёт билан боғлиқлик” тамойилларидан келиб чиқитиш йўллари ни ўргатиш.

3 Микро модул

3.10.3. Назарий ва амалий ўқув машғулотининг асосий қисмидаги 3,4 ва ҳоказо Микро модулларидаги билимларни талабалар томонидан эгаллаб олишларини ташкил қилиш сценарийсини ёзишда дидактиканиннг барча қонун, принцип ва қоидаларидан келиб чиқитиш йўллари ни магистрантларга кўрсатиб бериш.

4 Микро модул

3.10.4. Назарий ёки амалий ўқув машғулотларининг яқуний қисмини сценарийсини ёзишда “Мажму ёндашув тамойили”нинг барча қоидалари билан дидактиканиннг қонун, принцип ва қоидаларига риоя қилишни магистрантларга ўргатиш.

5 Микро модул

3.10.5. Ўқув машғулотиغا яқун ясаб, магистрантлар саволларига жавоб бериб, мустақил таълимлари учун саволларни ёздириш.

4 Макро модул

Педагогик маҳорат – 14 соат

4.1 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат

МАВЗУ: Педагогик маҳоратнинг метадилогик асослари

1 Микро модул

4.1.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиб, янги йирик мавзунини бошланганлигини эълон қилиш ва бу мавзуда ечиладиган масалалар тизими билан магистрантларни хабардор этиш.

2 Микро модул

4.1.2. Диалектика қонунлари билан ёш авлодда шакллантирилиши лозим бўлган мустақил Ўзбекистон фуқаросининг 13 фазилати ўқитувчи ва педагоглар учун методдилогик асос эканлигини магистрантлар тафаккурини етказиш ва бу билимларни уларнинг кўникмаларига айлантириш йўллари кўрсатиб бериш.

3 Микро модул

4.1.3. Ўқитувчи ва педагогларнинг ижтимоий сифатларини бирмабир айтиб тушунтириб бериш ва бу сифатларнинг педагогик амалиётдаги ўрнини кўрсатиб бериш.

4 Микро модул

4.1.4. Назарий машғулотни яқунлаб, магистрантлар билимларни ўзлаштирганлик даражасини анқлаш ва уйга вазифа бериш.

4.2 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат

МАВЗУ: Ўқитувчи ва педагогларга зарур бўлган билим ва фазилатлар

1 Микро модул

4.2.1. Амалий машғулотни ташкил қилиш ва аввалги назарий машғулотда эгалланган билимларни савол-жавоб орқали эслаб мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

4.2.2. Диалектика қонунларини ўқув жараёнида ишлашини магистрантларнинг ўзларига айтириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модул

4.2.3. Ўқитувчи ва педагогларга зарур бўлган билимлар мажмуи-

ни магистрантларнинг ўзларига айттириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

4 Микро модул

4.2.4. Ўқувчи ва талабаларда шакллантирилиши шарт бўлган фазилатлар, авваламбор, ўқигувчи ва педагогларга шаклланган бўлишлигини магистрантларнинг ўзига айттириб, бу фазилатларни ўзида пайдо қилиш йўлларини кўрсатиб бериш.

5 Микро модул

4.2.5. Амалий машғулотга яқун ясаб, магистрантлар эгаллаган билимларини кўникмаларига айлантириб улгурганлик даражасини баҳолаш.

1.3 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Педагогик маҳоратнинг назарий асослари

1 Микро модул

4.3.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиб, янги манзу бошланганлигини эълон қилиш ва манзуда ечиладиган масалалар билан магистрантларни таништириш.

2 Микро модул

4.3.2. Педагогиканинг категориялари ва миллий педагогика асосларини магистрантларнинг ўзини фаол қатнаштириб, айтиб бериш ва уларни ўз кўникмаларига айлантириш йўлларини кўрсатиш.

3 Микро модул

4.3.3. Дидактика, унинг тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини интерфаол усуллар орқали магистрантлар онгига етказиш.

4 Микро модул

4.3.4. Дидактика қонун ва қоидалари ҳамда тамойилларини магистрантларнинг фаол иштирокида айтиб бериш.

5 Микро модул

4.3.5. Ўқув машғулотини яқунлаб, магистрантлар билимларни эгаллаганлик даражасини, фронтал сўров ўтказаш йўли билан аниқлаш ва уйга вазифа бериш.

4.4 Мезо модул – амалий машғулот – 2 соат

МАНЗУ: Педагогика категориялари ва дидактиканинг тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва вазифалари

1 Микро модул

4.4.1. Амалий машғулотни ташкил қилиш, ўтган назарий машғулот-

да эгалланган билимларни фронтал сўров ўтказиш йўли орқали эслаб мастаҳкамлаш.

2 Микро модул

4.4.2. Педагогика категорияларини магистрантларга айтириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

3 Микро модул

4.4.3. Дидактика ва унинг тадқиқот объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини, магистрантлар ўзаро баҳс-мунозараларда аниқлай олишлари орқали, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантиришга эришиш.

4 Микро модул

4.4.4. Дидактиканинг қонун ва қоидалари ҳамда тамойилларини магистрантларнинг ўзларига айтириб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантириш.

5 Микро модул

4.4.5. Амалий машғулотни яқунлаб, магистрантлар билимларини кўникмаларига айлантириб улгурганлик даражасини баҳолаш.

4.5 Мезо модул – назарий машғулот – 2 соат **МАНЗУ: Педагогик таъсир йўллари, педагогик маҳорат** **кўрсаткичлари**

1 Микро модул

4.5.1. Ўқув машғулотини ташкил қилиб, янги мавзунини эълон қилиш ва янги мавзуда ечилиши лозим бўлган саволлар билан магистрантларни таништириш.

2 Микро модул

4.5.2. Педагогик техника моҳияти. Педагогик техника унсурлари. Педагогнинг профессионал позицияси, педагогик мулоқот услубларини магистрантлар онгига етказиш.

3 Микро модул

4.5.3. Магистрантларга педагогик маҳорат даражасини аниқлаш ҳамда уларга нутқ кўникмаларини ҳосил қилиш йўллари кўрсатиб бериш.

4 Микро модул

4.5.4. Ахборотни қабул қилишни қийинлаштирувчи омиллар билан нутқ қобилиятларини ўстиришда қўлланиладиган машикларни магистрантларга ўргатиш. Мимик ва пантомимик ифодалилик каби тушунчаларнинг том маъносини тушунтириш.

5 Микро модул

4.5.5. Ўқитувчининг педагогик такти ҳамда такт ва тактика деган тушунчаларни том маъносидан магистрантларни хабардор қилиш.

6 Микро модул

4.5.6. Ўқув машғулотини яқунлаб, магистрантлар билимларни ўзлаштириб олганлик даражасини аниқлаш ва уйга вазифа бериш.

4.6. Мезо модул – амалий машғулот – 4 соат МАВЗУ: Педагогик таъсир йўллари, педагогик маҳорат кўрсаткичлари

1 Микро модул

4.6.1. Амалий машғулотни ташкил қилиш ва аввалги назарий машғулотда эгаланган билимларни сўров орқали эслаб мустаҳкамлаш.

2 Микро модул

4.6.2. Педагогик техника моҳияти. Педагогик техника унсурлари. Педагогнинг профессионал позицияси, педагогик мулоқот услубларини магистрантларнинг ўзларига аниқтириб, бу билимларни уларнинг кўникмасига айлантириш.

3 Микро модул

4.6.3. Педагогик маҳорат даражаси ва нутқ кўникмаларини аниқлаш йўллари магистрантлардан сўраб, бу билимларни уларнинг кўникма ва малакаларига айлантиришга эришиш.

4 Микро модул

4.6.4. Ахборотни қабул қилишни қийинлаштирувчи омиллар билан нутқ қобилиятларини ўстиришда қўлланиладиган машикларни магистрантлар ўзаро баҳс-мунозара усули орқали бу билимларни ўзларининг кўникма ва малакаларига айлантириш.

5 Микро модул

4.6.5. Ўқитувчининг педагогик такти, такт ва тактика деган тушунчаларни магистрантлардан эшитиб, бу билимларни уларнинг кўникмаларига айлантириш.

6 Микро модул

4.6.6. Амалий машғулотни яқунлаб, магистрантлар билим ва кўникмаларини баҳолаш ва рейтинг баҳоларини чиқариш.

Мустақил таълим – 8 соат

Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакл ва мазмуни
Магистрант “Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фанидан мустақил таълимни ташкил этишда муайян фаннинг хусусият-

ларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- дарслик ёки ўқув кўлланмалар бўйича фанлар боблари ва мазмунларини ўрганиб, модулларга бўлиш;
- тарқатма дидактик материалларни тайёрлаш;
- махсус ёки илмий адабиётлар (монография, мақолалар) бўйича фанлар бўлимлари ёки мавзулар устида ишлаш;
- фаол ўқитиш усуллари асосида дарс сценариясини ёзиш;
- ҳисоб-график ишларини бажариш;
- курс лойиҳа ва курс ишларини бажариш;
- тажриба ва амалий машғулотларга тайёргарлик кўришни ўрганиш;
- семинар машғулотларига тайёргарлик кўриш;
- маъруза ва бошқа ўқув материални ўрганиш;
- ўқув фанларидаги алоҳида бўлимларни мустақил ўрганиш;
- ўқитувчи берган вазифалар бўйича машқ ва масалалар ечиш;
- ўқув фани мавзулари бўйича рефератларни ёзиб тайёрлаш;
- даврий ва илмий адабиётларни ўрганиш;
- компьютер техникаси ва дастурлардан фойдаланиш кўникмаларини ривожлантириш;
- амалиёт турларига асосан материал йиғиш ва ҳисоботлар тайёрлаш:
- амалиётдаги мавжуд муаммоларнинг ечимини топиш;
- семинар машғулотларига тайёрланиш орқали маданий-интеллектуал даражани ривожлантириш;
- илмий семинар ва анжуманларга маърузалар тайёрлаш ва иштирок этиш;
- кафедраларнинг илмий тадқиқот ишида иштирок этиш, мақола ва маърузалар тайёрлаш;
- жорий, оралик ва якуний назоратларга тайёргарлик кўриш;
- магистрлик диссертациясини ҳимояга тайёрлаш;
- иждодий лаборатория ишларини такомиллаштириш;
- масофавий (дистанцион) таълим асосида машғулотларни ташкил этиш бўйича методик кўрсатмалар.

Мустақил иш. Педагогик фаолиятнинг жамиятимиз ривожланишида тутган ўрни. Педагогик маҳорат моҳияти. Педагогик таъсир йўллари, педагогик маҳорат кўрсаткичлари. Педагогик технология ва педагогик маҳоратнинг психологик асослари. Педагогик технология илмий асослари. Замонавий педагогик технологиянинг таснифи. Таълим фаолиятини фаоллаштириш ва интенсификациялашга асосланган таълим технологияси. Аналитик тафаккурни ривожлантириш усулида таълим бериш асослари. Ўқув материални дидактик тако-

миллаштириш ва реконструкциялаш асосидаги таълим технологияси. Ўқув машғулотларини лойиҳалаштириш. Дастурлаштирилган таълимни ўрганиш. Ахборот таълим технологиялари. Машғулотларда интерфаол усуллардан фойдаланиш. “Таълим технологияси” назариясининг шаклланиш босқичи ва таълим тизимига педагогик технологияни самарали жорий этиш йўлидаги муаммолар. Педагогик технология тushunchasi, унинг моҳияти ва педагогик ёндашув тамойиллари, турлари ва ишлаб чиқиш босқичлари. Таълимни ташкил қилиш технологияси. Таълимни ташкил этишга нисбатан инновацион ёндашувлар мазмуни. Педагогик технологияни қўллаш усул ва воситалари. Мустақил таълимни ташкил қилиш технологияси.

Лойиҳа тузишда бажарган иккинчи ишимиз – 1 “Мезо” модулнинг лойиҳасини тузиш бўлди.

Бунинг учун, қўлимизга ишчи дастур (МеҒо модул)ни олиб, у 3 “Макро” модулга ажратилганлигини ва уларнинг мақсадлари белгиланганлигини, шунингдек, ҳар бир “Макро” модул 6, 4, 14 “Мезо” модулларга, уларнинг ҳар бири бир нечтадан “Микро” модуллари ажратилганлигини ва ҳар бир “Микро” модулнинг мақсадлари белгиланганлигини кўрдик. Сўнг эътиборимизни 1 “Мезо” модулга қаратиб, унинг назарий машғулоти 4 “Микро” модулларга ажратилганлигини ҳам билдик.

1 “Мезо” модулнинг назарий машғулотининг лойиҳасини тузиш учун, юкорида келтирилган алгоритм бўйича, қиладиган иккинчи ишимиз, унинг учта жадвалини тузиш ҳисобланади. Бунинг учун қўлга ишчи дастур, бир нечта А4 форматли оқ қоғоз, чизгич ва қаламни олиб, рўпарамизга илинган қоғозлардан кўзимизни узмай ва улардан келиб чиқиб, 1 “Мезо” модулнинг 1-, 2-, 3-жадвалларини чиздик ва уларни мазмун билан тўлдирдик. Қуйида бу жадваллар келтирилган.

1-жадвал

Микро Модул. т/р	Микро модулларнинг олдига қўйилган мақсадлар	Ажрат. вақт	Магистрантлар бажариши лозим бўлган иш- ҳаракатлар
1	Магистрантлар билан танишиш ва уларга фан билимларини эгаллаш жарёнида амал қилишлари лозим бўлган қондалар ва тавсия этиладиган адабиётларни ёздирдиш	20 дақиқа	Диққат қилиб эшитиш ва ёзиб олиш

2	Марказий Осиёдаги маърифатпарварларнинг таълим-тарбия тўғрисидаги фикрлари ҳамда Европанинг Я. А. Коменский, И. Г. Пестолоций, Роберт Оуэн, Гербарт, Шунингдек, Россия педагогларининг ғоялари билан магистрантларни таништириш. ШУ билан уларда “меҳр ва муҳаббат”, “толерант ва инсонпарвар”, “Миллий ғурур ва Ватанпарвар”лик фазилатларини тарбиялаш.	25 дақиқа	Диққат қилиб эшитиб ёзиб олиш ва ўртага ташланадиган саволларга фаол қатнашиб жавоб қайтариш
3	АҚШ олими Джон Дью дидактик тизими ва бошқа олимларнинг таълиф этган “Янги дидактика” ғоялари билан магистрантларни таништириб, таълим-тарбия жараёнини технологиялаштиришнинг тарихий зарурият эканлигини исботлаб бериш. Шунингдек, уларда “толерант ва инсонпарвар”, “Миллий ғурур ва Ватанпарварлик” фазилатларини шакллантириш.	30 дақиқа	Диққат қилиб эшитиб ёзиб олиш ва педагог томонидан бериладиган саволларга фаол қатнашиб жавоб бериш
4	Ўқув машғулотини хулосалаб, магистрантлардан тушган саволларга жавоб бериб, оғзаки савол-жавоб орқали ўтган билимларни ўзлаштириб олганлик даражасини аниқлаш ва уйга вазифа бериш.	15 дақиқа	Берилган саволларга жавоб бериш ва уй вазифасини ёзиб олиш

2-жадвал

Микро модул. т/р	Микро модуллардаги таянч тушунчалар	Назорат саволлари	Баҳолашнинг тури
1	“Тартиб, ҳар қандай ишни муваффақиятли бўлшининг гарови”, “уй вазифасини шу куннинг ўзида бажариш”, “энг яхши хотира, бу дафтарга ёзилган фикр”.	1. Иш яхши бўлиши учун нима қилмоқ керак? 2. Уй вазифасини қайси маҳалда бажарган яхши? 3. Энг яхши хотира нима?	Савол-жавоб орқали рейтингини чиқариш
2	“Тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши”, “ҳамма умумтаълим олишини”, “Дидактика принциплари”, “меҳнат одамни тарбиялаш ва ўстиришнинг энг муҳим воситаси”, “элементар таълим назарияси”, “ижтимоий муҳитнинг тарбиядаги ўрни”, “одам ўз характери ни ҳеч қачон ўзи яратган эмас”, “тарбияловчи таълим”, “таълим босқичлари”, “каггалар обрўйига сўзсиз бўйсунуш”.	1. Тарбияни табиатга уйғун бўлиши нима дегани? 2. Дидактик принциплар нимага асосланади? 3. “Меҳнат одамни тарбиялаш ва ўстиришнинг энг муҳим воситаси” деб ким айтган? 4. Элементар назарияси нима? 5. Ижтимоий муҳитнинг тарбиядаги ўрнини ким кўрсатиб берган?	Савол-жавоб орқали рейтинг баҳосини чиқариш

3	“Талабаларнинг шахсий фаоллиги”, “тўлик фикр юритиш жараёни”, “ахборотларни қўпайиши”, “ижтимоий ҳаётни жадаллашуви”, “дарс сифатини педагогнинг шахсий фазилатлари ва педагогик маҳоратидан озод қилиш”, “ўқув жараёнини яхши бўлишлигини кафолатлаш”, “мустакил фикр юритишга ўргатиш”.	1. Қандай қилиб ўқув жараёнини жадаллаштирса бўлади? 2. Қайси йўл билан ўқув жараёни сифатини педагогнинг шахсий фазилатлари ва касбий компетентлигидан озод қилса бўлади? 3. Қандай қилиб талабаларни мустакил фикрлашга ўргатса бўлади?	Савол-жавоб орқали рейтинг баҳоларини чиқариш
4	Талабаларни фикрий фаоллаштиришнинг педагогик усуллари”.	Уйда, мустакил равишда, янги интерфасл усулларни ёзиб келинг.	Умумий рейтинг баҳосини чиқариш

3-жадвал

Микро модул. т/р	Қабул қилинган ўқув машғулотининг типи	Қўлланиладиган Педагогик усуллар	Ахборот-коммуникация технология ва дидактик материаллар
1	“Кириш ўқув машғулоти”	“ганишув”, “аклий хужум”, “айтиб бериш”, “ёздириш”	Ёзув доскаси. Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати
2	“Янги билимларни эгаллаш”	“бахс-мунозара”, “блиц сўров”, “мулоқот”.	Ёзув доскаси, компьютер, жадвал
3	“Янги билимларни эгаллаш”	“бахс-мунозара”, “блиц сўров”, “мулоқот”	Компьютер. ёзув доскаси, жадвал
4	Қайтариш ва мустаҳкамлаш	“мулоқот”, “фронтал сўраш”	Ёзув доскаси

Лойиха тузиш жараёнида бажарган учинчи ишимиз – 1“Мезо” модулнинг назарий ўқув машғулотини сценарийсини ёзиш бўлди (Матндаги қалин ва курсив ҳарфлар билан ёзилган жойлари талабаларга ёзиб олиш учун тавсия этилади).

1 “Мезо” модул назарий ўқув машғулотининг сценарийси

1 “Микро” модул (20 дақиқа)

Салом-алиқдан сўнг, ўқув машғулоти бошланган деб ҳисобланади.

Педагог “танишув”, “ақлий хужум” ва “айтиб бериш” усулларидан ва ёзув доскасидан фойдаланиб, ўқув машғулоти куйидагича бошлайди

Педагог: Азиз магистрантлар, бугундан бошлаб сизлар “Педагогик технология ва педагогик маҳорат” ўқув фани билимларини эгаллашга киришасиз. Бу ўқув фанидаги билимларни эгаллаш учун сизларга ёрдам бериш вазифаси менга юклатилган. Менинг исми шарифим, илмий даражам ва унвоним “_____”, _____.

Бу ўқув фани билимларини эгаллаш жараёнида фаол қатнашиб, ҳар бир ўқув машғулотининг олдида қўйилган мақсадга эришиш учун астойдил ҳаракат қилсангиз, албатта кўзланган натижаларга эришасиз.

Энди, сизларни ўқув машғулоти жараёнида доимо амал қилиниши шарт бўлган бир нечта қоидалар билан таништираман. Сизлар бу қоидаларни конспект дафтарингизнинг биринчи бетига чиройли қилиб ёзиб қўйинг ва уларга доимо амал қилиб юринг.

Педагог ўқув машғулоти жараёнида талабалар амал қилиши лозим бўлган қоидалар ёзилган галакат ёнига келиб, сўзини давом эттиради.

Ёзинглар! Биринчи қоида, дарсга кеч қолмай, уст-бошингиз саронжом-сарошита бўлиши билан бирга, ўқув муассасасига билим эгаллаш иштиёқи билан келинг.

Сўз орқали: чунки, ҳар қандай билимни эгаллаш учун, анчагина ақлий қувват сарфлаш талаб этилади. Агар кишида, бу фаолиятга иштиёқ бўлмаса, бундай қувват унда пайдо бўлмайди. Иштиёқ ва унинг натижасида келиб чиқувчи қувват сизда бўлмаса, ўқув машғулоти жараёнида билим ололмайсиз, демакки ўқув машғулотининг олдида қўйилган мақсадга ҳам ета олмайсиз. Бу дегани, сизда ўринсиз чарчок ҳосил бўлиб, бир жуфт соатлик умрингиз зое кетган бўлади ва умрингизни увол бўлиб қолишига сабабчи бўлиб қоласиз. Умрни беҳуда сарф қилиш эса, катта гуноҳлардан ҳисобланади, чунки умрни қайтариб бўлмайди.

Ёзишни давом этказинг! **Иккинчи қоида.** *Ўқув муассасасига билим олиш мақсадида келар экаисиз, фикрингизни педагогнинг сўзларига жамлашни ўргангиз, яъни диққат қилиб, бутун вужудингизни билим эгаллашга тайёрланг. Диққат қилиш, билим эгаллашнинг асосий қондаси. “Диққат – билим эгаллашнинг эшигидир” деган эди буюк рус педагоги Константин Дмитриевич Ушинский.*

Сўз орқали: диққат қилмасдан туриб, билим эгаллашдек эзгу мақсадингизга ҳеч қачон эриша олмайсиз. Унутманг-ки узоқ вақт, яъни 2–3 дақиқа диққат қилиб ўтириш анча мураккаб, қанчалар хоҳламанг

1–2 дақиқадан кейин диққатингиз таркалиб кетаверади, бу табиий ҳол албатта. Шунинг учун, ҳар дақиқада диққатингизни ўқитувчининг сўзларини ўзингизни мажбурлаб қайтариб туришингиз зарур, бўлмаса диққат қилиш амалини бажара олмайсиз, инчунун, ўқув жараёнидаги билимларни эгаллай ҳам олмайсиз.

Ёзинг: *Учинчи қонда. Педагогни диққат билан эшитиб, сўзларининг муҳим жойларини конспект дафтарингизга ёзиб боришингиз лозим.*

Сўз орқали: ўқув жараёнида саволлар пайдо бўлиб қолса, уларни дафтарингизнинг бир четига, албатта ёзиб қўйинг ва қулай вақт топиб, саволларингизга жавобларни олинг.

Ёзишда давом этинг: *Тўртинчи қонда. Ўқув машғулоти жараёнида тушуниб етган билимларингизни кўникмангизга айлантириш мақсадида, уларни дарсдан ташқари пайтларда, уйда қайта ва қайта такрорлаб туринг, қанча кўп қайтарсангиз шуничалик билим вужудингизга сингиб, кўникмангизга айланиб бораверади. Агарда қайтариб турмасангиз билимингиз эсдан чиқиб кетади.*

Бешинчи қонда. *Уйга берилган вазифани ўша куннинг ўзидаёқ бажаринг. “Эртага бажараман” деган хаёлга борманг! Чунки эртаси кунги бугун эгаллаган билимларингиз тўлиқ эсдан чиқиб кетади. Бу қонуният, унга бўйсунмай иложимиз йўқ.*

Педагог, шу ўқув предмети бўйича тузилган адабиётлар рўйхати ифодаланган плакат олдига келиб, таълим олувчиларга куйидаги сўзлар билан мурожаат қилади: Эгалланган билимларни мустаҳкамлаш ва уйда мустақил ишлаш учун адабиётлар тавсия этилади.

2 “Микро” модул (25 дақиқа)

Педагог “Блиц сўров”, “Мулоқот” ва “Айтиб бериш” усулларини қўллаб ҳамда компьютер ёки ёзув доскасидан фойдаланиб, ўқув машғулотини давом эттиради:

Педагог: Азиз магистрантлар! Ўқув предметимизнинг номи “Педагогик технология ва педагогик маҳорат” деб номланиб, у “Ўқитиш методикаси” таълим йўналишлари мутахассислик фанлари туркумига кирувчи фанларни педагогик технология тамойиллари асосида ўқув машғулотларининг лойиҳаларини тузишнинг мазмунини беради, шунингдек, уни ўқитишнинг қатъий йўл-йўриғи деб тушунса ҳам бўлади. Айтингни, авваллари ҳам ўқитишнинг йўл-йўриқлари бўлганми?

Мумкин бўлган жавоблар: биринчи талаба – бўлган; иккинчи талаба – бу масала энди кўтарилган бўлса, демак бўлмаган. Бу фикрларга қўшиладиганлар борми? Биринчи фикрга ким қўшилади? Бир нечта

кўллар кўтарилди. Иккинчи фикрни ким тўғри деб ўйлайди? Яна бир неча кўллар кўтарилди. Бошқалар ҳали ўз фикрларига эга бўлишмади.

Педагог талабалар жавобини ёзув доскасига ёзиб, машғулотни давом эттиради. Кўриб турганингиздек фикрлар бўлинди, бу табиий ҳол. Аммо, иккала фикрни ҳам тўғри деса бўлади. Биринчи фикрни давом эттирсак, ўқитишнинг йўл-йўриқлари олдин ҳам бўлган, фақат улар ўқитиш усуллари деб номланган. Иккинчи фикрни давом эттирадиган бўлсак, у ҳам тўғри, ўқитиш усуллари бўлгану, ўқув жараёнини қатъий бир қолипга солувчи таълим технологияси бўлмаган.

Ёзинглари! *Педагогик технология, ўқитиш усулларининг замонавий тури бўлиб, ўқув жараёнини лойиҳалаш асосида амалга оширилади, у ўқув жараёнидаги педагог ва талабалар ҳаракатини қатъий белгилаб бериб, ўқитувчининг маҳорати ва шахсий фазилатига боғлиқ бўлмаган ҳолда, бу жараёни фақат аъло ёки яхши бўлишини таъминлайди.*

Сўз орқали: чунки педагогик технология тамойиллари асосида ўқув машғулотининг лойиҳасини тажрибали педагоглар ёки олимлар тузади. Унинг бошқа хусусиятлари ҳам бор, уни кейинроқ айтамиз.

Ҳозир сизларни Европа тарихида ўтган ва уларнинг педагогик ғоялари асосида, инсоният 300 йилга яқин давр мобайнида, аҳоли таълим-тарбиясини амалга ошириб келган буюк алломалар билан таништирамиз, чунки. уларнинг ғоялари педагогик технология усулининг яратилишига асос бўлган. Сизлар диққат билан кулоқ солиб, муҳим жойларини конспект дафттарларингизга қайд қилиб боринг.

Ёзишни давом эттиринг! *XV–XVI асрларда бўлиб ўтган, Европа “Ўйгоиши даври” ер юзига ўнлаб маориф олимларини етиштириб берди. Шуларнинг энг машҳури, педагогика назариясига салмоқли ҳисса қўшган ва 1592–1670 йилларда яшаб ўтган олим Ян Амос Коменский бўлган. У 1632 йили “Буюк дидактика” деган катта педагогик асарни ёзган. Бу асарида аллома “ўқитиш табиийликка бўйсунуши керак” деган фикрни илгари суради. Боланинг ақлий ва жисмоний ўсиши жараёни табиатдаги ўсиши жараёнига ўхшаш бўлади, дейди Коменский. Шунинг учун болани тарбиялашда, боғбон дарахтининг биологик ўсиши қонуниятини ҳисобга олгани каби, педагог ҳам боладаги табиий билиш хусусиятини ҳисобга олиши шарт.*

Коменский ўқушига ҳамма тортилишини, ҳамма умумтаълим олиши кераклигини ўқтиради. У биринчи бўлиб синф-дарс тизимини шиклаб чиқди. “Буюк дидактика” асарида ўқитишнинг дидактик принциплари берилиб, ўқув жараёнида ўқитувчи уларга суяниши

кераклигини уқтирди. Унутманг-ки ҳар қандай принцип, яъни та-
мойил негизда қандайдир қонуният ётади. У мактабда ўқув йили
кузда 1 сентябрдан бошланиши ва уни чоракларга бўлиши, чораклар
орасида таътиллар берилиши, ўқув кунини она тили мактабида
4 соат, латин мактабида 6 соат қилиб белгилаб берган. Ўқитиши
усулларига келганда, Коменский “Болаларга билимни зўрлаб бериб
бўлмайди”, деган фикрни айтган ва таълим-тарбиянинг юмшоқ
усулини маъқул деб билган. Коменский томонидан яратилган
ўқитишнинг дидактик принциплари педагогик технология ва унинг
тамойиллари асосида ўқув фанлар машғулотлари лойиҳаларини
тузишда ҳам дастуриламал бўлади.

Коменскийдан кейин Йоган Генрих Пестолоций 1746–1827 йил-
лар оралигида туғилиб ижод қилган аллома олим. У ҳам, “Ҳамма
одамлар таълим олиши ҳуқуқига эга бўлиши лозим”, дея уқтирар экан,
мактаблар жамиятнинг ижтимоий эсиҳатдан ўзгартиришнинг
муҳим воситаларидан бири эканлигини таъкидлайди. Пестоло-
цийнинг фикрича, меҳнат одами тарбиялаш ва ўстиришнинг энг
муҳим воситаси, меҳнат одамнинг эҳисмоний кучинигина эмас,
ақлиги ҳам ўстиради, унда ахлоқни ҳам таркиб топтиради.

Элементар таълим назарияси Пестолоцийнинг педагогик ти-
зимининг ўзгидир, бу назарияга кўра тарбиялаш энг оддий унсур-
лардан бошланиб, аста-секин мураккаброқ даражага кўтарилиб бо-
риши лозим. Болаларда ёзув малакасини ҳосил қилиши учун Песто-
лоций дастлаб ҳарф унсурларини, тўғри ва эгри чизиқчаларни машқ
қилишнинг биринчи бўлиб тавсия этган. Ўқитиши усулларига келганда,
Пестолоций гуманист сифатида, юмшоқ усулда ўқитишнинг тўғри
деб билган. Пестолоций томонидан таклиф этилган ўқитишнинг
усуллари таълим жараёнини замонавий педагогик технология асо-
сида ташиқил қилишда қўлланиладиган педагогик усулларнинг яра-
тилишига асос бўлган.

Пестолоцийнинг замондоши Роберт Оуэн 1771–1827 йиллар
оралигида яшаб ижод этган. У ўзининг 1813 йилда наирдан чиққан
“Жамиятга янгича қараши ёки инсонда характерни таркиб топ-
тириги тўғрисидаги тажриба” деган асарида “Кишининг харак-
тери, уни ўраб турган ижтимоий муҳит шароити билан таркиб
топади”, деб таъкидлайди. Одам, – дейди Оуэн, – ўз характери-
ни ҳеч қачон ўзи яратган эмас ва уни яратиши мумкин ҳам эмас.
Унинг фикрича, агар биз ижтимоий муҳит шароити ва тарбия-
ни ўзгартирсак, ҳар қандай характерни таркиб топтиришимиз
мумкин. У болаларга бир ёшдан бошлаб ижтимоий тарбия бериши

гоясини илгари сурган ва жаҳонда биринчи бўлиб ишчилар болалари учун мактабгача тарбия муассасасини барпо этди. Унинг таълим муассасасида ақлий ва жисмоний тарбия берилиб, болалар жамоа руҳида тарбияланар эдилар. Тарбия усулига келганда Роберт Оуэн ҳам юмшоқ усул тарафдори бўлган.

Шу даврда Иоган Фридрих Гербарт (1776–1841 йилларда яшаб ижод қилган) ўзининг “Тарбия муассасаларидан келиб чиққан умумий педагогика”, “Психология дарслиги”, “Психологияни педагогикага татбиқ қилиш нўзисидаги хатлар”, “Педагогикага доир маърузалар очерки” деган китобларида педагогика назариясига доир фикрларини баён қилиб берди. Гербарт тарбия ишида ақлий таълимга катта аҳамият берди. У педагогикага “Тарбияловчи таълим” тушунчасини киритди ва таълимсиз тарбия бўлмайти, дея эътироф этди. Гербарт таълим қизиқишларнинг хилма-хиллигига асослангани лозим деб, қизиқишларни олтига мустақил турга бўлади. У таълим босқичлари назариясини ишлаб чиқади, бу назария ҳамма мамлакатлар педагоглари орасида кенг тарқалади.

Европа ва АҚШда анъанавий ўрта мактаблар кўп эсиҳатдан Гербарт педагогикасига асосланган эди. Гербартининг болаларни бошқариш тизими кенг ёйилди. Бу тизим болалар ташаббусини бўғишга ва уларнинг катталарнинг обрўсига ҳеч сўзсиз бўйсундиришга қаратишган эди. Бу эса, ўқитишнинг каттиққўллик усули ҳисобланади.

Шулар билан бир қаторда Адольф Дистерверг 1790–1866 йилларда яшаб ижод қилган. У такомиллашиб борувчи таълим дидактикасини яратди, бу дидактиканинг асосий талабларини таълимнинг 33 қонун ва қондаси тариқасида баён қилиб берди. Дистерверг тақлиф қилган кўрсатмали таълим “Яқиндан узоққа”, “Оддийдан мураккабга”, “Маълумдан номаълумга” ўтиш керак, деган қондалар билан боғлиқ таълимдир. Дистерверг ўқитувчи ўрганиб олган нарсаларини унутиб қўймаслиги учун уни тез-тез такрорлаб туриши зарурлигини маслаҳат беради. Дистервергнинг фикрича, “Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб бера қўя қолади, яхши ўқитувчи эса ҳақиқатни топишга ўргатади”. Ўқитиш усулига келганда Дистерверг юмшоқ усулни қаттиқ усул билан аралаш қўллашни тақлиф қилган.

Азиз талабалар, биз фақат Ғарбий Европадаги “Уйғониш даври” педагог олимлари фикрларининг бир қисмини кўриб чиқдик холос. Ўша ва ундан кейинги даврдаги, шу жумладан Марказий Осиёдаги, яна қайси педагоглари биласиз?

Мумкин бўлган жавоблар: шу даврда Марказий Осиёда Абдулла Авлоний, Фитрат ва бошқа жадидчи педагог олимлар ўтган.

Педагог, баракалла, жуда тўғри жавоб, таълим-тарбия соҳасида улар қандай масалаларни кўтариб чиқишган?

Мумкин бўлган жавоблар: янги мактаб яратиш кераклигини айтишган.

Педагог, жуда тўғри, баракалла! Жадидчилар эски, диний мактабларни янгилаш тарафдори бўлганлар. Маълумки, Улуғбек давридан кейин, теурийлар авлодларининг тахт таллашиши натижасида, Марказий Осиё ҳудуди жанг майдонига айланиб қолган эди. Шунда мавжуд бўлган кўпгина мактаб ва мадрасалар ёпилиб, фақат маҳаллаларда муллалар очган хусусий мактабларгина қолган эди. Улар болаларни ўқиш ва ёзишга ўргатиб бўлганидан кейин фақат диний билимларни ёд олишга ўргатар эдилар.

Ёзинглар: *Бизнинг ҳудудни Россия босиб олганидан кейин, Туронзаминда “Уйғонши даври” бошланган. Бу даврнинг етук намоёндалари, ҳозирги талабамиз айтганидек Абдулла Авлоний, Фитрат, Маҳмудхўжа Бехбудий, уларнинг раҳнамоси Маржоний ва бошқалар бўлган. Улар маҳаллий мактабларда диний билимлар қатъири, дунёвий деб номланган тарих, математика, география, биология, мантиқ, фалсафа ва бошқа ҳаётга зарур бўлган билимлар берилиши тарафдорлари эдилар.*

Сўз орқали: уларнинг эзгу ниятлари, тўлиқ бўлмаса ҳам, яқин ўтмишимизда амалга ошган. Мамлакатимиз мустақилликка эришиб, ажодларимиз орзу қилган барча эзгу ниятлари амалга ошиши учун шарт-шароит яратилди. Ўзбекистон файласуф ва педагог олимлари, енг шимариб, миллий педагогиканинг назарий ва амалий асосларини яратишга бел болаганлар. Бундай эзгу мақсадга эришиш учун, сиз ёшлар, албатта ўз ҳиссаларингизни қўшишингиз шарт. Ватан сизники, ҳаёт сизники! Бу Ватанда эркин ҳаёт кечириб, Ватан истиқболини, шу жумладан миллий педагогиканинг истиқболини ҳам, сизлар белгилайсизлар.

Сизларга савол, шу ва кейинги даврлардаги яна қайси педагог олимларни, шу жумладан Россиядагиларни биласизлар?

Мумкин бўлган жавоблар: яна Макоренкони биламиз.

Педагог, тўғри жавоб, яна кимларни биласизлар? Жавоблар йўқми?

Бўлмаса, Сизларга XIX аср охири ва XX асрдаги Россиянинг оқ ва қизил империяси давридаги педагог олимларни айтиб берай.

Ёзинглар: *Россияда буюк педагог Константин Дмитриевич Ушинский, Надежда Константиновна Крупская, Сухомлинский, Макоренко ўтган; Марказий Осиёда Абай Қўнонбоев, Қори Нийзий*

ва боишқаларни киритса бўлади. Бу олимлар ўз даврида педагогика назарияси ва амалиётига, баҳоли қудрат ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Сўз орқали: улар тўғрисида батафсилроқ маълумотни “Педагогика тарихи” ўқув фани орқали билиб олгансизлар.

Юқоридагилардан шу хулосага келиш мумкинки, уларнинг гоялари қайсидир маънода педагогик технология миллий моделини яратилишига асос бўлган десак хато қилмаган бўламиз.

3 “Микро” модул (30 дақиқа)

Педагог. “Блиц сўров”, “Мулоқот” ва “Айтиб бериш” усулларини қўллаб ҳамда компьютер ёки ёзув доскасидан фойдаланиб машғулотни давом эттиради.

Педагог: Азиз талабалар, ҳозир сизлар билан педагогика назарияси ва амалиётига ҳисса қўшган педагог олимларининг бир қисми билан танишиб чиқдик. Маълум бўлдики, тахминан 300 йилдан бери педагогика назарияси ривожланиб тараққий этиб келаётган экан, шу давр мобайнида қўллаб дидактик тизимлар ва юзлаб таълим усуллари таклиф қилинган ҳамда амалиётда синаб кўрилган, аммо ҳаммаси ҳам ҳаёт синовидан ўтмаган. Сизларга савол, дунёда муваффақият билан фаолият олиб бораётган дидактик тизимларнинг қайсиларини биласиз?

Мумкин бўлган жавоблар: Ян Амос Коменскийнинг дидактик тизими.

Педагог: жуда яхши, яна қайсиларини биласизлар? Жимлик, демак билмайсиз. Бўлмаса мен сизларга айтиб берай! Аммо сизлар айтганларимни диққат билан эшитиб, муҳим жойларини, конспект дафтарларингизга ёзиб боринг, келишдикми? Баракалла! Бошладик.

Ёзинглар: *Жаҳондаги кўпгина мамлакатларнинг педагогик амалиётига сингдирилиб, ту кунгача нуфузини сақлаб турганлари – учта. Бу ҳам бўлса, ҳозирги укамиз (ёхуд синглимиз) айтган, чехиялик Я. А. Коменскийнинг дидактикаси, юқорида айтиб ўтганимиз, немис педагоги ва психологи И. Ф. Гербарт ва америкалик файласуф, психолог ва педагог Джон Дьюининг дидактик тизимларидир.*

Сўз орқали: XX асрнинг биринчи ярмиларида америкалик файласуф, психолог ва педагог Джон Дьюи, Гербарт дидактик тизимига қарама-қарши бўлган ўзининг дидактик тизимини таклиф қилди ва уни Чикаго мактабларидан бирида муваффақиятли синаб кўрди.

Ёзишни давом этинглар! *Дьюи “ўқув жараёнида ўқитувчи эмас ўқувчи фаол бўлмоғи лозим” деган таклиф билан чиқди. У ўқув жараёнида бериладиган билимлар талабалар эҳтиёжига мос ва уларнинг хоҳишидан келиб чиққан бўлиши керак деб ҳисоблаган. У*

китобдаги билимларни қуруқ ёд олиш ҳеч иарсага олиб бормади, аксинча, талабаларни ўқшидан совутиб, тафаккурини занглалади деб таъкидлаган. Дьюнинг таълим-тарбия назариясига қўшган асосий ҳиссаси – бу “Ақл юритишнинг тўлиқ жараёнидир”. “Ақл юритиш тўлиқ жараёнининг етакчи ҳалқаси муаммонинг пайдо бўлиши”, дейди Дьюи. Муаммо пайдо бўлганидан кейин, ўқувчи ёки талаба қийин ҳолатга тушиб, унинг ечимини излайди ҳамда фаол фикр юритиб, бир қатор мулоҳазалардан кейин бу муаммонинг ечимини топади ва уни синаб кўради, нотўғри бўлган тақдирда, яна ақл юритади ва синаб кўради, бу жараён бир неча маротаба қайтарилганидан кейин, охир оқибатда унинг тўғри ечимини топади. Натижада фикр юритишнинг тўлиқ жараёни амалга ошади. Кейинчалик бундай дидактик тизим “Муаммоли ўқитиш” усули деб номланди.

Сўз орқали: Бу учта дидактик тизимнинг бир талай ижобий томонлари билан бирга, салбий томонлари ҳам мавжуд. Шунинг учун, америкалик қатор педагог олимлар томонидан, аввалги дидактик тизимларнинг ижобий томонларини бирлаштирувчи дидактик тизим яратилди ва у “**Янги дидактик тизим**” деб номланди. Шунга яқин дидактик тизимни рус академиги Бабанский ҳам кашф қилмоқчи бўлиб, уни “Таълим жараёнини оптимизациялаштириш” деб номлаган. Янги дидактик тизимда, шу жумладан Бабанский ғоясида, илгари сурилган ғоялар жуда яхши, аммо уларни амалга ошириш ўта қийин эканлиги амалиётда маълум бўлди. Дунёда бўлган барча дидактик тизимларни энг яхши томонларини бирлаштирувчи янги дидактик тизим асосида ўқув машғулоти олиб бориш оддий педагоглар у ёқда турсин, тажрибали педагог олимлар учун ҳам қийинчилик туғдирди. Шу муносабат билан:

Ёзинг! Барча ўқитувчи ва педагоглар фойдалана оладиган, ўзининг қатъий тузилмасига ва амалий якунига йўналтирилган ҳамда дунёдаги барча дидактик тизимларнинг яхши томонларини ўзида бирлаштира олиш хусусиятига эга бўлган ўқитишнинг “Педагогик технология” усули ишлаб чиқилди ва ривожланган мамлакатлар педагогик амалиётига татбиқ қилинди.

Сўз орқали: Азиз магистрантлар! XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI аср бошлари фан ва техника соҳасида инқилобий ривожланиш даври сифатида тарихда жой олгани ҳаммамизга маълум. Бундай ҳолат, ижтимоий эҳтиёжларнинг ортиб бориши, уларнинг янги турларини пайдо бўлиши, ўз навбатида, бу эҳтиёжларни қисқа муддатда ва сифатли кондирилишининг йўлга қўйилишини тақозо этиши натижасида пайдо бўлди.

Ижтимоий зарурият маҳсули бўлган ишлаб чиқариш соҳасининг турлари ва бу жараёни такомиллашиб бориши қисқа вақт оралиғида, кам куч сарфлаб юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш шароитини яратди. Моддий ишлаб чиқариш, хом ашёларни қайта ишлаш соҳаларида технологик ёндашув юзага келди. Ишлаб чиқариш жараёнига технологик ёндашув, муайян соҳаларда ислохотларни ташкил этиш, уларни муваффақиятини таъминлаш, эришилган ютуқларни бойитиб бориш каби мақсадларга эришишнинг самарали омили сифатида намоён бўлди.

Моддий ишлаб чиқариш соҳаларига замонавий юксак технологиаларнинг татбиқ этилиши қатор шарт-шароитлар асосида кечди, хусусан, илм-фан ҳамда техниканинг сўнги ютуқларига таяниш, йирик молиявий маблаглар ва юксак даражадаги касбий маҳоратга эга малакали мутахассисларнинг мавжудлиги бу борадаги ютуқларни кафолатлайди. Бунинг учун малакали мутахассисларни тайёрлаш, уларнинг касбий маҳоратини ошириб боришга эришиш жамият ижтимоий ҳаётида етакчи ўрин тутди.

Инсоният илк тараққиётининг куйи босқичларида шахсни тарбиялаш, унга таълим беришга йўналтирилган фаолият содда ва оддий талаблар асосида ташкил этилган бўлса, бугунги кунга келиб таълим жараёнини ташкил этишга нисбатан ўта қатъий ҳамда мураккаб талаблар қўйилмоқда.

Ёзинглар: Мураккаб техника билан ишлай оладиган, ишлаб чиқариш жараёнини тўлақонли аниқлаш имконига эга, фавқулодда рўй берувчи вазиятларда ҳам юзага келган муаммоларни ижобий ҳал эта олувчи малакали мутахассисларни тайёрлашга бўлган эҳтиёж таълим жараёнини технологик ёндашув асосида ташкил этишни тақозо этмоқда.

Шу боис ижтимоий тараққиёт билан узвий боғлиқликда ривожланиб бораётган “Педагогика” фанининг вазифалар доираси ҳам кенгайиб бормоқда. Табiiий равишда замонавий фан-техника ютуқларида самарали ва унумли фойдалана олиш вазифаси мазкур фан олдига ҳам кўндаланг қўйилган.

Мустақилликни қўлга кийритган ва буюк келажак сари интилаётган Ўзбекистон жамияти таълим тизими олдига қуйидаги талабларни ўртага ташиламоқда:

- маълум сабабларга кўра жаҳон ҳамжамияти тараққиётидан, бир оз бўлса-да, ортда қолиб бораётган жамиятимиз, тараққий этган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаши учун, аҳоли таълимини жадаллаштириши ва самарадорлигини ошириши мақсадида илгор педагогик усуллардан фойдаланишини;

- фан-техника тараққиётининг ўта ривожланганлиги натижасида ахборотларнинг кескин кўпайиб бораётганлиги ва уларни ёнларга билдириш учун вақтнинг чегараланганлиги;

- кишилик жамияти ўз ривожининг шу кундаги босқичида назарий ва эмперик билимларга асосланган тафаккурдан тобора фойдали натижага эга бўлган, аниқ амалий яқунга йўналтирилган, техник тафаккурга ўтиб бораётганлиги;

- ёшларни ҳаётга мукаммал тайёрлаш талаби, уларнинг тафаккурини кенгайтирувчи ва илгор билим бериш усули ҳисобланган объектив борлиққа “Мажму ёндашув” тамойилдан кенг фойдаланишини талаб қилишидандир;

- Ўзбекистон жамияти жадаллик билан тараққий этиб, иқтисодий ва сиёсий мавқеи кундан-кунга ортиб бормоқда. Аммо, ижтимоий соҳада ва айниқса, таълим-тарбияда депрессия ва умумий тараққиётдан орқада қолиш сезилмоқда. Бундай ноҳуш вазиятдан чиқиб кетиш йўлларида бири – таълим-тарбия жараёнини ривожлантириш мақсадида қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ва Давлат стандартларига жавоб берувчи “Педагогик технология” тамойиллари асосида лойиҳалаштиришидир.

Бу усулни бошқа таълим усулларида ажратиб турадиган ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

“Педагогик технология” объектив нарса ва ҳодисаларга “Мажму ёндашув” тамойили асосида яратилган бўлиб, тўлиқ унинг қонун ва қоидаларига бўйсунди. Бошқа педагогик усуллар, тузилиши жиҳатдан эркин бўлиб ўқув жараёнининг таркиби, унда қўлланиладиган усуллар ва ахборот-коммуникацион технологиялар ўқитувчи ихтиёрида бўлган;

Педагогик технологиянинг асосий мақсадига эришиш босқичма-босқич амалга оширилиб, ҳар бир босқичда баъжарилгани лозим бўлган вазифалар ва талаб қилинадиган воситалар ҳамда педагогик усулларнинг аниқ қўлланиладиган жойлари белгиланади. Бошқа педагогик усулларда таълим-тарбия жараёнининг яқунда умумий мақсад қўйилиб, унга эришиш йўллари ўқитувчининг ихтиёрига ҳавола қилинган;

Педагогик технология универсал хусусиятга эга бўлиб, унинг асосида ўқув жараёнини ҳар бир мутахассис, аъло даражада бўлмаса ҳамки, ҳар ҳолда яхши амалга ошира олади. Дарсининг самарадорлигига педагогнинг маҳорати ва шахсий сифатлари деярли таъсир этмайди. Чунки, ўқув жараёни, таълим технологияси тамойилла-

ри асосида, аввалдан лойиҳа тланади. Аввалги дарс бериш усулларини амалиётда қўллаш учун, маълум даражада ўқитувчининг педагогик маҳорати ва шахсий сифатлари етакчилик қилган;

Педагогик технология ёрдамида ўқув жараёни лойиҳаланиб, бу лойиҳани амалиётда қўллаганда, таълим жараёнини доимий ва тўлиқ назорат қилиш имкони мавжуд. Авваллари бундай имконият ўқитувчиларда бўлмаган;

Педагогик технология ёрдамида ўқув жараёнини лойиҳалаш ва бу лойиҳа асосида ўқув машғулотларини амалга оширганда, натижаси талабаларда эгалланган билимларга кўникма ҳосил қилиш билан яқунланади. Бошқа педагогик усуллар ёрдамида ўқув жараёнини амалга оширганда, талабалар берилган билимларни зўра эслаб қолардилар ҳолос.

Педагогик технология Давлат таълим стандартларидаги кўрсаткичларга эришининг кафолатлайди ва сарфлаш талаб қилинган вақт, куч ҳамда воситаларни меъёр даражасида ушлайди. Бошқа педагогик усулларда бундай имконият йўқ.

4 “Микро” модул (15 дақиқа)

Педагог “Блиц сўров”, “Фронтал сўров” ва бошқа усуллардан фойдаланиб ўқув машғулотини давом эттиради.

Педагог: Азиз магистрантлар! Шу билан биз “Педагогик технология” ўқув фани тўғрисида умумий маълумотга эга бўлдик. Яъни ўқув машғулотларини амалга оширишнинг технологиялашган усулининг пайдо бўлиш сабаблари, бу усул юзага келмасидан олдин ўқув машғулотларини олиб бориш усуларининг турлари, бу усулларни таклиф қилган аллома олимлар хақида маълумотлар, шунингдек, бошқа қатор билимларга эга бўлдик. Шу мавзу бўйича сизда қандай саволлар пайдо бўлди? Марҳамат!

Мумкин бўлган саволлар. Савол: агар “Педагогик технология” инсоният кашф қилган барча усулларнинг яхши томонини ўзида мужассамлаштирган бўлса, унда аввалги ҳамма усуллар бекор қилиниб, улардан фойдаланиб бўлмайдими?

Жавоб: яхши савол. Туридан қатъи назар, ҳар қандай педагогик усулларни маъмурий йўл билан бекор қилиб ёки мажбурлаб ўқув жараёнига киритиб бўлмайди. Чунки, ҳар қандай усулни эгаллаб олиш ва уни педагогнинг шахсий усулига айлантириш учун анча вақт талаб қилинади. Шунинг учун мазкур ўқув предмети бўйича тавсия қилинаётган педагогик технологияни ҳар бир ўқитувчи ва педагог йиллар давомида босқичма-босқич эгаллаб, ўзининг педагогик фаолиятига

сингдириб боради. Бу жараён қанчалик тез ўтса, нафақат педагогнинг ўзи учун, балки талабалар ва маъмурият учун ҳам шунчалик самарали натижа беради. Шунинг учун аввалги ўқитиш усуллари маълум бир вақтгача сақланиб туради. Жавобим қоникарли бўлдимми? Яна саволлар борми?

Савол: Педагогик технология усули Ўзбекистонга қачон кириб келди?

Жавоб: XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб.

Саволнинг давоми: ундай бўлса, 20 йилча бўлибди-да, нега шу вақтгача у кенг тарқалмади?

Жавоб: мен айтидим-ку ҳар қандай янги усулни амалиётга сингдириш учун бир неча йиллар талаб қилинади. Ундан ташқари, хорижда бориб педагогик технологияни ўрганиб келган мутахассислар, сафарга борган мамлакатининг педагогик технология моделини ўрганиб, уни худудимизга мослаштирмай туриб, педагогик жамоатчиликка тақдим қилдилар. Амалиёт шуни кўрсатдики, хорижда кашф қилинган ҳар қандай усулни ўз худудига қўллаганда, шу усулнинг тамойилларидан тоймаган ҳолда, уни қайта ишлаб, худудга мослаштириш керак бўлади. Бу вазифани Ўзбекистоннинг педагог олимлари кейинроқ англаб етиб, педагогик технологиянинг ўзбек миллий моделини фақат 2000 йилдан кейин ишлаб чиқдилар ва уни 2009 йили нашрдан чиқардилар, адабиётлар рўйхатига қаранг. Яна саволлар борми? Бўлмаса шу билан биринчи назарий ўқув машғулотиимизни яқунлаймиз.

Дафтарингизга ёзиб қўйинг! *Уйда, мустақил равишда ишлашингиз учун тавсия этилган адабиётлар билан танишиб, аниқлаган интерактив педагогик усулларнинг бир нечтасини ёзиб келинг. Интернет фаол усулларнинг янги турини ўзингиз кашф қилсангиз ҳам бўлади.*

Педагог: Бугун биз фақат бундай усулларнинг бир қисмини айтиб ўтдик холос. “Педагогик технология” педагогик усулларнинг энг охиргиси, янгиси бўлгани билан аввалги усуллар бекор қилинмаган, бу усуллар педагогик технологиянинг тамойиллари асосида ўқув машғулотиининг лойиҳалаш жараёнида, унга услуб вазифасини ўтайди. Шунинг учун педагогик усулларнинг барчасини ўрганиб олишингиз керак. Ўқув машғулотиимиз тугади, яна учрашгунча хайр, омон бўлинг!

ХУЛОСА

Ўқув қўлланмамизни хулосалаб шуни таъкидлаш жоизки, уни ёзишдан мақсад. ўқитувчи ва педагогларимизни қийнаб келаётган саволларга жавоб топиб, уларни педагогиканинг замонавий назария ва усуллари билан кўроллантириш эди.

Шулардан **биринчиси**, амалиётда фойдаланиб келинаётган педагогика назария ва амалиётига танқидий ёндашган ҳолда, замонамизнинг илғор дунёқараши, ҳудудимиз ўқитувчи-педагогларининг менталитети ҳамда жаҳонда эришилган педагогиканинг ютуқларидан келиб чиқиб, миллий педагогика асосларини яратиш бўлган. Ушбу ўқув қўлланма орқали, бу масалани маълум даражада ечишга эришилди деган умиддамиз.

Иккинчиси, ўсиб келаётган болаларни соғлом ва баркамол қилиб, қайси йўллар билан тарбияласа бўлади? деган саволга жавоб топиш эди.

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, бу саволнинг ечимини топишда, биринчи навбатда, бола тарбиясига ҳар томонлама ва илмий ёндашиб, кўзланган мақсадга эришса бўлар экан. Бу эса биздан, ҳозирги замоннинг энг илғор илмий дунёқараши бўлган, объектив борлиққа, шу жумладан таълим-тарбия соҳасига ва унинг объекти ҳисобланган “Ҳазрати инсон”га мажму сифатида ёндашишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам, қўлланмамизнинг 2 бўлимида “Квант назарияси” ва “Мажму ёндашув тамойили”нинг моҳиятини оддий қилиб ва умумий тарзда очиб беришга ҳаракат қилдик. Мажму ёндашув тўғрисида тўлароқ маълумотга эга бўлмоқчи бўлганлар 1973 йили Москвада дунё юзини кўрган И. В. Блауберг ва Э. Г. Юдинларнинг “Становление и сущность системного подхода” ҳамда 1976 йили Тошкентда чоп этилган Б. А. Гладких ва бошқаларнинг “Основы системного подхода”, шунингдек, шу масалага аталган бир қатор китобларнинг магзини қақиб, квант назарияси ва мажму ёндашув тамойилини қисқача

мазмуни берилган Б.Зиёмухамедов ва бошқаларнинг 2010 йили, “Тафаккур” нашриётида чоп этилган ва 2011 йили “Йилнинг энг яхши дарслик ва ўқув қўлланмалар” кўригида 1 ўринни эгаллаган “Основы педагогического мастерства и методология практической реализации региональной модели педагогической технологии” китобларидан билиб олса бўлади.

Болани соғлом ва баркамол қилиб вояга етказишдек асосий масалани ҳал этишда бир қатор қўшимча саволларни ечишимизга тўғри келди.

Шулардан бири, илмий нуқтаи назардан исботланган ва бутун дунё тан олган, XXI аср кишисида, биринчи навбатда, ўқитувчи ва педагогларда, ”Квант назарияси” ҳамда объектив борлиққа “Мажму ёндашув тамойили” билимларини етказиб бериб, уларда бу билимларга кўникма ҳосил қилдириш йўлини излаш. Бу вазифани ўқитувчи ва педагоглардан бошлашимизнинг сабаби. Биринчидан, улар бошқа касб кишиларига нисбатан китоб билан ишлашни ва умуман мавҳум фикр юритишни кўпроқ уддасидан чиқишларидадир. Иккинчидан, ўқитувчи ва педагоглар, келгусида мамлакат фуқароси бўлиб етишадиган тўғри фикр эгаларини шакллантириш вазифасини зиммаларига олганликларидандир. Бу масалани қўлланмамизнинг барча бўлимлари орқали ечиб беришга ҳаракат қилдик.

Қўлланмамизда мақсад қилиб қўйилган вазифалардан яна бири, бу таълим-тарбия амалини самарали бажарилиш сирларини аниқлаш эди. Бу сирни биз қуйидагича ҳал қилдик. Таълим-тарбияни амалга оширишда фақат меҳр ва муҳаббатга суяниш лозим эканлигини аниқладик. Чунки, таълим-тарбия жарёни рух фаолияти билан боғлиқ бўлиб, у икки томон – таълим берувчи ҳамда таълим олувчининг руҳи бир йўналиш ва биргаликда ҳаракат қилгандагина амалга ошади. Бошқа барча ҳолларда рух устида, демакки, шахс устида тазйиқ ўтказилган бўлади. Тазйиқ усули орқали эгалланган билимлар тургун бўлмай, тез хотирадан чиқиб кетади. Чунки улар, киши руҳига сингмаган бўлади. Узоқ ва яқин ўтмишимизда етишиб чиққан етук, ташаббускор мутахассис ва олимлар, ўзининг тарбиясини уларни севган

ота-онаси, ўқитувчи ва якка тартибдаги устозларидан олганлар. Бошқа барча ҳолларда, билими бор, аммо меҳрсиз ва ташаббуссиз, ҳаётда ўз ўрнини тополмаган шахс ва мутахассислар етишиб чиққан. Шунда ҳам, ўз ўрнини топиб кетганлар эса, тўғри фикр юритувчи фидойи устозни топиб олиб, унга эътиқод билан эргашиб, жуда катта машаққатлар билан, ўз устида ишлаб, ўзларини ўзгартириш йўли орқали бундай ютуқларга эришганлар. Бу эса ҳаммани қўлидан келавермайди.

Қўлланмада навбатдаги қўйилган вазифа, ўқитувчи ва педагогларга йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилиши учун, тарбияланаётган болаларнинг фазилатлар тизими моҳияти ва уларни шакллантиришнинг йўл-йўриқларини очиб бериш эди. Бу вазифани қўлланмаимизнинг 3 ва 4 бўлимларида амалга оширдик.

Дарҳақиқат, ўқувчи ва талабалар онгига муайян фан билимларини етказиб бериш баробарида, уларни замон талабига жавоб берадиган ижтимоий сифатлар, яъни фазилатлар билан безаш вазифаси ўқитувчи ва педагоглар зиммасига юклатилган. Ўқитувчи ва педагогларнинг таълимий мақсадларини белгилаб берувчи, ўқув фанларнинг Давлат таълим стандартлари мавжуд бўлса, тарбиявий мақсадларнинг асосий гоҳсини ифодаловчи, илмий асосланган, мустақил Ўзбекистон фуқаросининг фазилатлар тизими шу маҳалгача расмий тарзда қабул қилинмаган. Ахир, яқин ўтмишимизда, маълум даражада мафкуралаштирилган бўлса ҳам-ки, “Коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси” мавжуд эди. У барча ўқитувчи ва педагогларга, уларни тарбиявий мақсадлари учун методологик асос вазифасини ўтаган. Мустақилликка эришганимиздан кейин бу Кодексдан воз кечиб, янгиси яратилмади. Қўлланмаимизнинг 3.4 бўлимида, муаллифнинг 30 йилдан ортиқ вақт мобайнида тадқиқотлар олиб бориб, ишлаб чиққан ва бир неча бор синовлардан ўтган, мустақил Ўзбекисон фуқаросининг фазилатлар тизими келтирилган. Бу фазилатлар тизими Олий мажлис муҳокамасидан ўтиб, унга керакли тузатишлар киритилганидан кейин, уни Сенат тасдиқлаб берса, ўқитувчи ва педагогларимиз учун, уларни тарбиявий ишларини амалга оширишда, йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қиладиган расмий ҳужжат юзага келади.

Қўлланмамиз, соғлом ва баркамол болани вояга етказиш билан шуғулланишни ўзига касб қилиб танлаган ўқитувчи ва педагогларга бағишланганлиги боис, унинг 4.2. бўлимида замонанинг энг илғор ўқитиш усули ҳисобланган “Педагогик технология”нинг ўзбек модели тамойиллари ва унинг асосида дарс ҳамда ўқув машғулотлар лойиҳаларини тузиш алгоритми ҳамда уларни амалга ошириш амалиёти билан касбдошларни таништирдик.

Азиз касбдошлар, сеvimли юртдошлар, ким бўлишимиздан ва нима билан шуғулланишимиздан қатъи назар, шу жамиятда, шу ҳудудда истиқомат қилаганимиздан кейин, юртимиз болаларининг соғлиги, ахлоқ ва одоби ҳамда инсоний фазилатларини тўғри шакллантирилишига бефарқ бўлмайлик. Болаларимиз жисмоний носоғ ва ахлоқи бузук бўлса, пировард натижада, ўзимиз жабр кўрамиз.

Ўқув қўлланма кенг камровли бўлиб, талай масалалар ечимига қаратилганлиги боис, унда маъромига етмаган жойлар ва баъзи бир камчиликлар бўлиши табиий. Шунинг учун муаллиф, фойдаланувчилардан қўлланма ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини нашриётга юборишларини сўрайди. У, бу мулоҳазаларни миннатдорчилик билан қабул қилиб, қўлланманинг қайта нашрида улардан фойдаланади. Натижада кўпчиликнинг фикри билан миллий педагогика таркиб топади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 1992.

2. Каримов И. А., Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.: Ўзбекистон, 1997.

3. Каримов И. А., Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.

4. “Таълим тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Т.: 1992.

5. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги қонуни (1997 йил 29 августда қабул қилинган). Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 1997.

6. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” /Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 1997.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1533-сонли қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 28 майдаги “Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1761-сонли қарори.

9. Абдулла Авлоний. “Туркий гулистон ёхуд”. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.

10. Азизхўжаева Н. Н., Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Т.: ТДПУ, “Низомий”, 2003.

11. Ал-Форобий. О разуме и науке. Алма-Ата.: АН Казахстана, 1995.

12. Ал-Бухорий. Ҳадис. Қомуслар Бош таҳририяти. 1-жилд. Т.: 1991.

13. Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986.

14. Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982.

15. Абдурауфов М., Ўзбек маърифатпарвар шоирлари илм-маърифат ҳақида. Т.: Ўқитувчи, 1967.

16. Беспалко В. П., Слагаеме педагогической технологии. М.: Педагогика. 1989.

17. Бобохонов А., Ўзбекистонда педагогик фикр таракқиети тарихидан. Т.: Ўқитувчи, 19967.

18. Зиёмухаммадов Б., Экология ва маънавият. Т.: Меҳнат. 1997.

19. Зиёмухаммадов Б., Маърифат асослари. Т.: Чинор ЭНК, 1998.

20. Зиёмухаммадов Б., Абдуллаева Ш., Педагогика. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2000.

21. Зиёмухаммадов Б., Педагогика. Т.: “Турон-Иқбол” нашриёти, 2006.

22. Зиёмухаммадов Б., Тожиев М., Педагогическая технология – Замонавий Ўзбек миллий модели. Т.: ЛИДер – Пресс” нашриёти, 2009.

23. Зиёмухаммадов Б., Исмоилов Ф. Б., Баркамол авлодни вояга етказиш сирлари. Т.: Сано-Стандарт.2011.

24. Зиёмухаммадов Б., “Таълим технологиялари” ўқув фанининг битта мавзуси назарий ва амалий машгулотларининг Ўзбек миллий модели асосида тузилган лойиҳалари, Т.: 2012.

25. Йўлдошев Ж. Ғ., Таълимимиз истиқлоли йўлида. Т.: Шарқ. 1996.

26. Йўлдошев Ж. Ғ., Усмонов С. А., Педагогик технология асослари. Т.: Ўқитувчи, 2004.

27. Кайковус. Қобуснома. Т.: Ўқитувчи, 1970.

28. Кларин М. В., Педагогическая технология в учебном процессе. М.: Знание, 1989.

29. Коменский Я. А., Буюк дидактика. Т.: Ўқитувчи. 1970.

30. Миноваров А. К., Педагогика. Т.: Ўқитувчи. 1996.

31. Миртурсунов З., Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг халқ маорифи ва тарбия ҳақидаги фикрлари. Т.: 1961.

32. Мавлонова Р., Тўраева О., Холикбердиев К., Педагогика. Ўқитувчи. 2001.

33. Монахов В. М., Методология педагогической технологии академика В. А. Монахова. – М.: Михайловка ИЦОП. 1997.

34. Подласый И. П., Педагогика (новый курс) М.: Владос, 2004.

35. Сайидахмедов Н., Янги педагогик технологиялар. Т.: Молия, 2003.

36. Собиров М. Фурқатнинг мактаб, маориф ва тарбия ҳақидаги фикрлари. Т.: Ўрта ва олий мактаб, 1961.

-
37. Толипова Ж. О., Педагогик технологиялар – дўстона муҳит яратиш омили. Т.: ЮНИСЕФ, 2005.
38. Толипов Ў. Қ., Усмонбоева М., Педагогик технология: назария ва амалиёт. Фан. 2005.
40. Толипов Ў. Қ., Усмонбоева М., Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. Т.: Фан. 2006.
41. Турсунов И., Нишоналиев Ў., Педагогика курси. Т.: Ўқитувчи. 1997.
42. Хайруллаев М. М., Форобий. Т.: Ўзбекистон. 1991.
43. Ходиев Б. Ю., Голиш Л. В., Рихсимбоев О. К., Кейс – стади – иқтисодий олий ўқув юртидаги замонавий таълим технологиялари: Илмий-услубий қўлланма. – Т.: Тошкент давлат иқтисодиёт университети, 2009.

15000 сўм.

Бўри ЗИЯМУҲАМЕДОВ

ПЕДАГОГИКА

Ўқув қўлланма

Мухаррир Ҳ. Эгамшукур
Мусахҳиҳ Р. Яхшибоева
Саҳифаловчи Ҳ. Сафаралиев

Нашриёт лицензияси.

Теришга 20.05.2014-йилда берилди.

Босишга 05.06.2014-йилда рухсат этилди.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. "Times" гарнитураси.

Нашр б.т. 16,0. Шартли б.т. 16,0. Адади 1000 нусха.

Баҳоси шартнома асосида.

Буюртма № 35.

«TURON-MATBAA» МЧЖ да чоп этилди.

Тошкент ш. Олмазор тумани, Талабалар кўчаси, 2 уй.